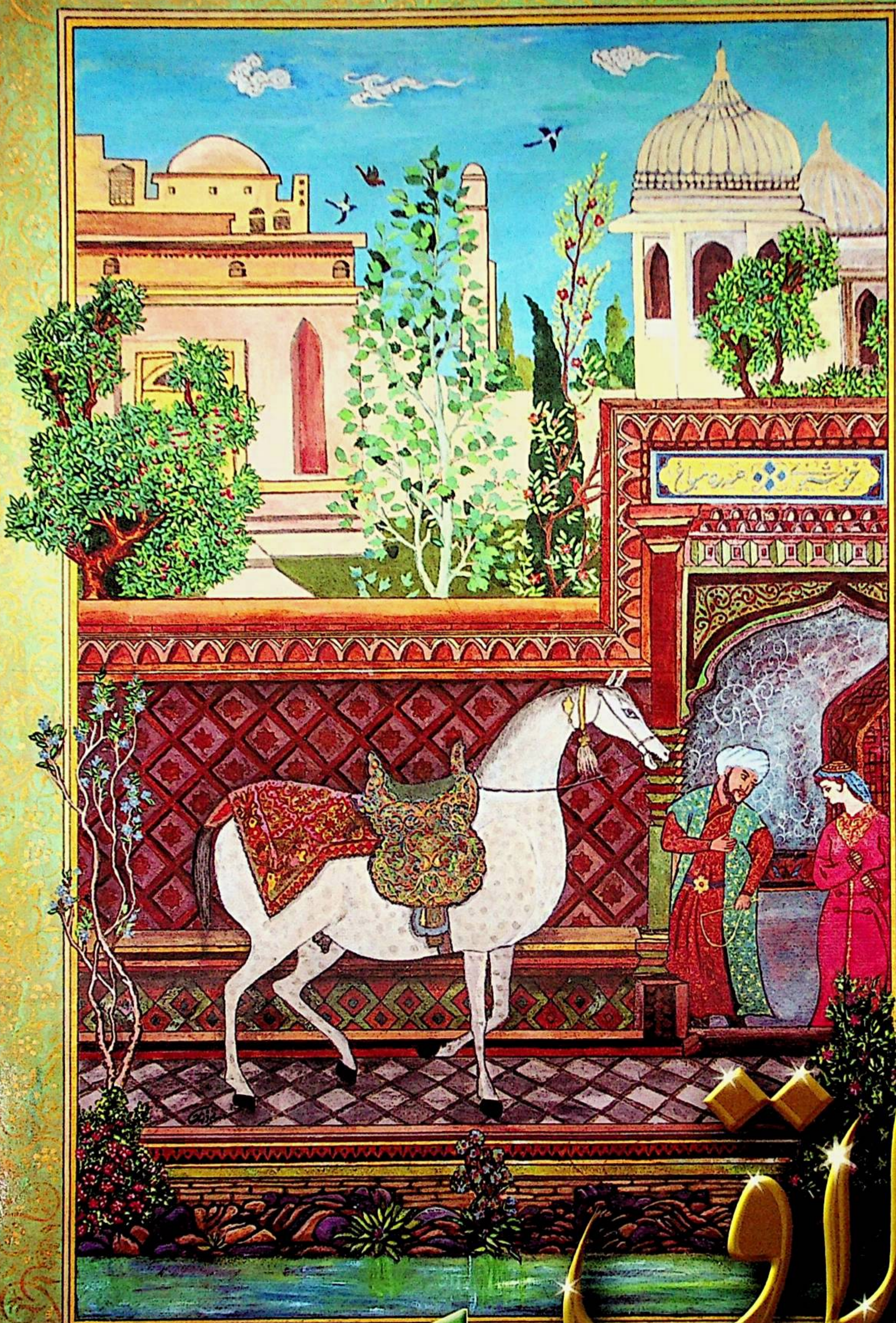
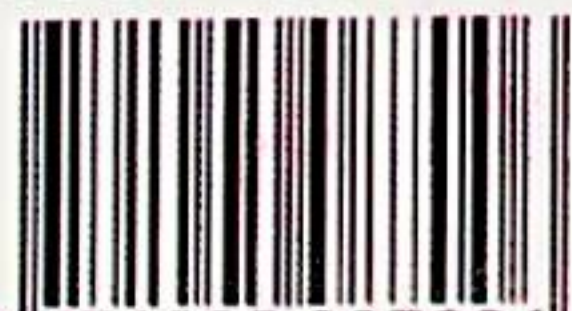

BULAK

ISSN 1005-0876

02>

9 771005 087006

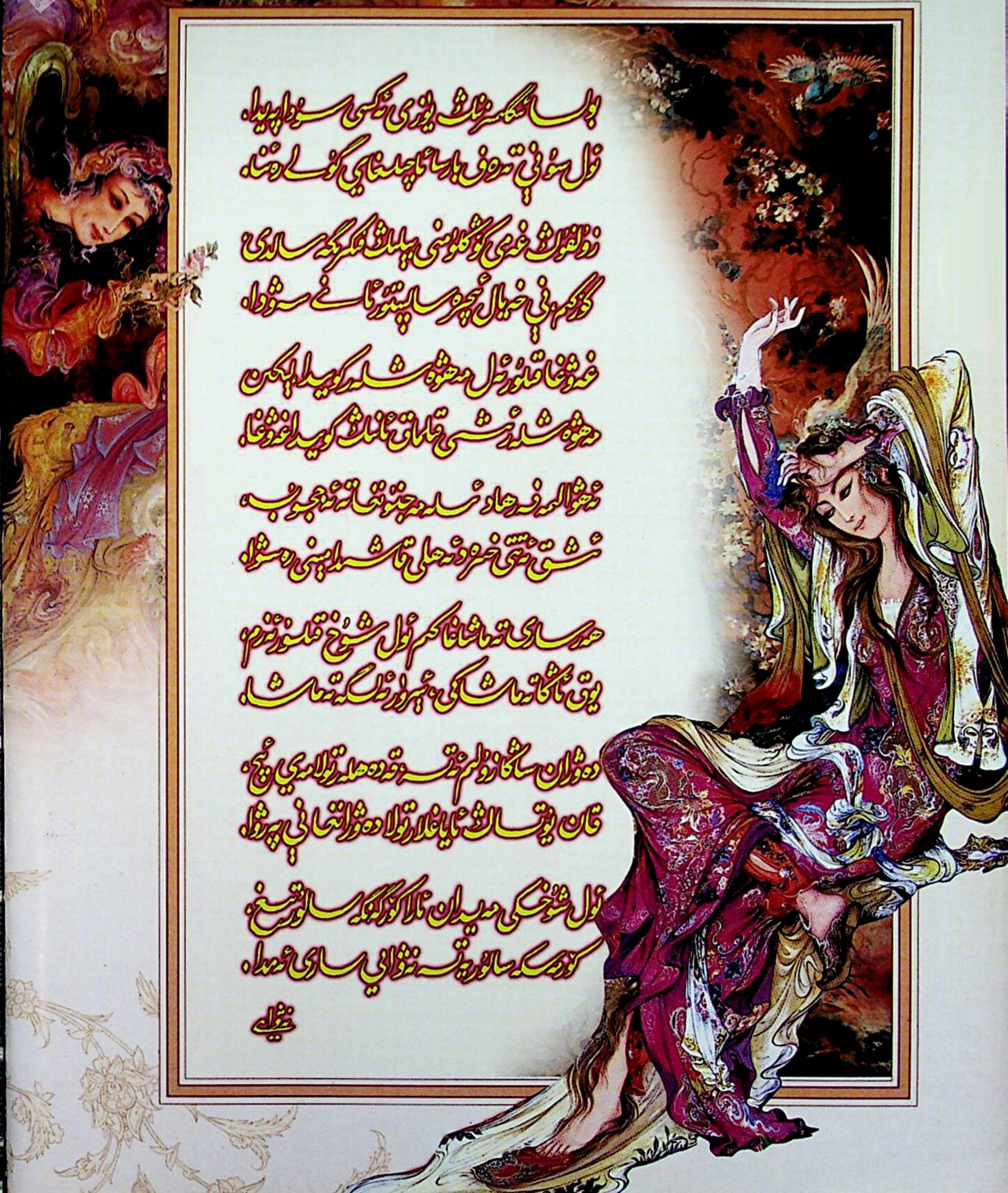
1
2015

源泉 (布拉克) © BULAK

بولسا كىمكىنىڭ يۈزى كىسى سۇدا پىدا،
 نول سۈنۈپى تەرىقى بارسا ئاچىلىغا ي كۈلە رۇنا،
 زولقۇننىڭ غەمى كۈشكۈلۈمنى پىلىككى كىمكى سالى،
 كۈزگۈم نى خىمال ئىچىرسا پىتۇر ئانى سۇدا،
 غەشقا قانۇر نىل مەشۋە شى كىمكى پىدا پىكىن،
 مەشۋە شى شى قىلماق ئانىك كىمكى پىدا غەشقا،
 نەشۋالەم نەھاد ئىل مەشۋە شى تەجەبە تەجەب،
 نىشى تەتقى خىمىر دەھلى قاشىدا پىنى رەسۋال،
 خىمىر سى تەماشانا كىم نول شىخ قىلىنۇر تەم،
 پوق ئاكتا تەماشكى، نەپۇر نىل كە تەماش،
 دەۋران ساكازۇل مەتتە تەدەھلى تولا مەي نىچ،
 قان پۈتساك ئايمانلار تولا دەۋران تەخانى پەرشا،
 نول شىخكى مەپىدان ئالا كۈزگۈمكى سالى تەمىخ،
 كۈزگۈمكى سالى تەمىخ نەۋزاي سالى تەمىخ،

تەجەب

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە فولكلورنىڭ
توش ئابلىس نۇسخىسى

بۇلاق

37 - يىل نەشرى ئومۇمىي 160 - سان

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

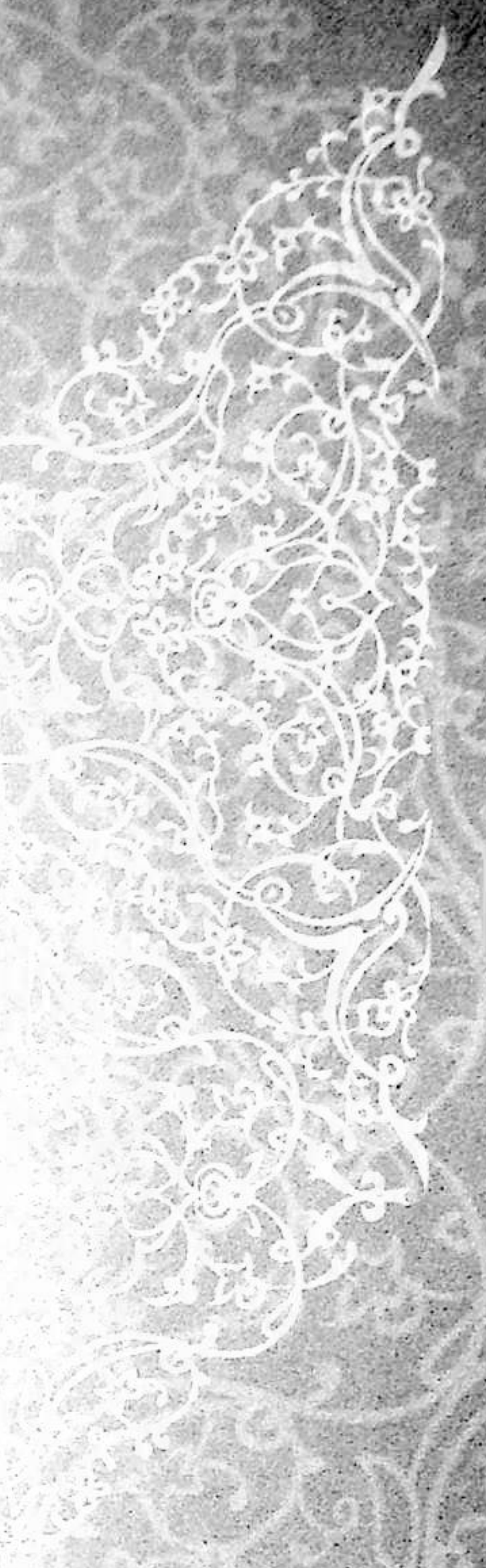

خزینة ناسد
ده نالدر
بوتکم کریم جان دوست یازن بیلدن خوش باغی بوستان گولی ایمان بیلدن خوش

کبریا
یا خیر شایق
سورغن
سیرت سدن
یا خیر شایق
یا شتر قاضن
- نه ڈایی

بیت علی الهی
عشقریاش
مؤصدا اوکلم تازا بولای نالین ایشلار بیلدن بولورم نه دی اوکلوی اوقولما ایزر توبه قالدیق تلخ

2015 - يىللىق 1 - سان

باش مۇھەررىرى: مەمەتجان مەخمۇت   مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى: مۇختار مامۇت

بۇ سانغا

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

- بىر قىسىم كلاسسىك شائىرلارنىڭ شېئىرلىرى ..... ئەھمەد يەسسەۋىي، مۇقىمىي، شەۋكەت، دىلكەش، ھەزىنىي (5)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەتقاسىم ئابدۇراھمان
- نەقىل ئېلىش ۋە تەرجىمە قىلىش ھەققىدە ئىككى پارچە تېكىست ..... (22)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلېمىت قۇدرەت ھەمراھ

شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

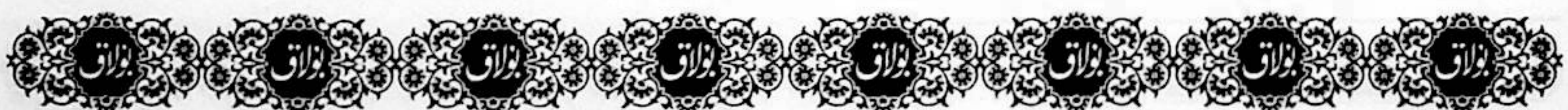
- ئەمىرىنىڭ زەلىلى غەزەللىرىگە يازغان تەخمىنلىرى ..... ئەمىر ئۆمەر خان (27)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئەرافات ھەسەن مۇسابايېف
- ئىبرەتلىك ھېكايىلەر ..... (33)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: مۇنەۋۋەر ھەبىبۇللا نۇر

ئەدەبىي مۇھاكىمىلەر

- ساتىرىك داستان «چاڭموزا يۈسۈپخان» ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتى ..... راھىلە مەمتىمىن (40)

تىل، تارىخ، مەدەنىيەت تەتقىقاتى

- «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى كۆنچىلىك ھۈنرىمىزگە دائىر بايانلار ..... ئابلېز مۇھەممەت سايرامىي (48)

- قازاقستاندىكى ئۇيغۇر مەھەللىلىرىدە يىگىت بېشىنىڭ رولى ..... ۋىليام كلارك (63)
 ئېنگىلىزچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: مۇقەددەس ئابدۇكېرىم
 قەدىمكى كورپىيەچىدىكى تۈركىيچە سۆزلەر ..... خەنۇچۇ (67)
 تۈركچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: مەقسۇد سېلىم

دۇردانىلەر

- جالالىدىن رۇمى ھېكمەتلىرىدىن تاللانمىلار ..... (73)
 تۈركچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: ئائىشە قادىر

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن

- ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك بىلىملىرى توغرىسىدىكى ماقال - تەمسىللەر ..... (85)
 توپلاپ رەتلىگۈچى: ھەلىمگۈل ئابلىز
 دەريا بويلىقلارنىڭ ماقال - تەمسىل ۋە ئىدىيىملىرى ..... (95)
 توپلاپ رەتلىگۈچى: ھەلىمگۈل ئابلىز
 تۆتىنچى ئەخمەق ..... (101)
 توپلاپ رەتلىگۈچى: ياسىنجان ئوسمان ئەركىزات
 تەمسىل ۋە رىۋايەتلەر ..... (104)
 توپلاپ رەتلىگۈچى: ئەكرەمجان مەترۇسۇل ئۈمىدى
 ئۆمەر قارىي بىلەن ماريخاننىڭ ئېيتىشى ..... (109)
 توپلاپ رەتلىگۈچى: يۈسۈپ ئەخمەت
 ئىككى رىۋايەت ..... (110)
 توپلاپ رەتلىگۈچى: سابىرجان سېپىت

※ ※ ※

مۇقاۋىنىڭ 1 - بېتىدە: نەۋايى خوتەندە (مەمەت نەۋبەت ئىشلىگەن)

مەسئۇل مۇھەررىرى: مۇتەللىپ ئىسمائىل
 ياردەمچى مۇھەررىرى: دىلئارام باھاۋىدىن
 كوررېكتورى: ئارزۇگۈل كېرەم
 مۇقاۋا لايىھەلىگۈچى: مۇقەددەس دىلشات

تەھرىر بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: 0991 - 2827971
 ئېلېكترونلۇق خەت ساندۇقى: bulak@aliyun.com
 تارقىتىش بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: 0991 - 2827472

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەتقاسىم ئابدۇراهمان

بىر قىسىم كلاسسىك شائىرلارنىڭ شېئىرلىرى

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن: بۇ قول يازما نەشرگە تەييارلىغۇچىنىڭ قولىدا ساقلىنىۋاتقان بولۇپ، قول يازمىنىڭ ئالدى - كەينى ۋە ئوتتۇرىدىكى بەتلەردىكى يوق. قول يازمىدىكى بەزى شېئىرلار كۆچۈرۈلۈش جەريانىدا كۆچۈرگۈچى كاتىبلارنىڭ دىققەتسىزلىكىدىن تولۇق كۆچۈرۈلمىگەن، بەزى مىسرالار، سۆزلەر ئۆچۈپ كېتەي دەپ قالغان. بۇ قول يازمىغا ئەھمەد يەسسەۋىي، شەۋكەت، مۇقىمىي، ھۈۋەيدا، مەخدۇم، دىلكەش، ھەزىنىي تەخەللۇسلۇق شائىرلارنىڭ شېئىرلىرى خوتەن قەغىزىگە كۆچۈرۈلگەن. بۇ شائىرلارنىڭ بەزىلىرى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا تونۇلغان شائىرلار بولسا، بەزىلىرى ئۆزبېك كلاسسىك ئەدەبىياتىدا تونۇلغان شائىرلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ بۇ قول يازمىغا كۆچۈرۈلگەنلىكى، بۇ شائىرلارنىڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىمۇ مۇئەييەن تەسىرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ قول يازما خوتەندە مەلۇم بىر ئەدەبىيات ھەۋەسكارى تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ كۆچۈرۈلۈپ توپلام قىلىنغان، بۇنىڭدىن تۈركىي تىللىق ئەدەبىياتتا كۆزگە كۆرۈنگەن شائىرلارنىڭ ئەدەبىي مىراسلارغا ۋارىسلىق قىلىش جەھەتتىكى ئىزچىللىقىنى مەلۇم دەرىجىدە كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

بۇ قول يازمىغا كۆچۈرۈلگەن شېئىرلارنىڭ بەدىئىيلىكى خېلى يۇقىرى بولۇپلا قالماي، مەزمۇنىمۇ خېلى ئىلغار. بۇ شېئىرلاردا گۈزەل ئەخلاق - پەزىلەتلەر تەرغىب قىلىنغان، كىشىلەر ياخشىلىق قىلىشقا ئۈندەلگەن، چىن مۇھەببەتكە ئىنتىلىش قاتارلىق ئىلغار مەزمۇنلار ئەكس ئەتكەندىن سىرت، مېھماندوستلۇق ئۆرپ - ئادىتىمىزگە ئائىتمۇ مەزمۇنلار سۆزلەنگەن. بۇ شېئىرلارنىڭ ئوقۇلغۇسىنى ئىشلەش جەريانىدا قول يازمىدىكى مەزمۇنلارنى كەڭ كىتابخانلارغا توغرا يەتكۈزۈش ئۈچۈن تىرىشتۇق، كەڭ كىتابخانلارنىڭ چۈشىنىشىگە ياردىمى بولسۇن ئۈچۈن بىر قىسىم سۆزلەرگە ئىزاھ بەردۇق. ئۆچۈپ كەتكەن سۆزلەر ۋە مىسرالارنى تولۇقلاشقا ئىمكانىيەت بولمىدى، كېيىنچە بۇ كلاسسىك شائىرلىرىمىزنىڭ ئۇشبۇ شېئىرلىرى تېپىلىپ قالسا تولۇقلىنىپ كېتەر.

قۇلخاجە ئەھمەد

بولۇپ مەجنۇن كەبى ھەيران،
 بۇ ياڭلىغ ② مۇبتەلا بولدۇم.
 ماڭا سەن - سەنكى دىلخاھم ③،
 ساڭا يەتمەس مېنىڭ ئاھىم،
 قىيا باققىل، ئايا شاھىم،
 ئەجەب بەختى قارا بولدۇم.

ساڭا، ئەي يار، مېھر قويدۇم،
 ئوشۇل كۈن ئاشنا بولدۇم.
 بولۇپ بىگانه ① ئالەمدىن،
 بارى ئەلدىن جۇدا بولدۇم.
 كويۇڭدا بولمىشىم سەرسان،
 پىدا ئەيلەپ ساڭا يۈز جان،

* * *

ھىكمەتى شەرىفى

نەچچە يىلقى مېھرىبانىم ئايرىلادۇر، دۇستلارنىم،
 بۇ ۋۇجۇدۇم شەھەرنى خالىي قىلادۇر، دۇستلارنىم.

بۇ قەفسنىڭ تۈتىسى فەرۋاز قىلادۇر ئوچقالى،
 بىر قاراڭغۇ شۇئەسىز يەرگە بارادۇر، دۇستلارنىم.

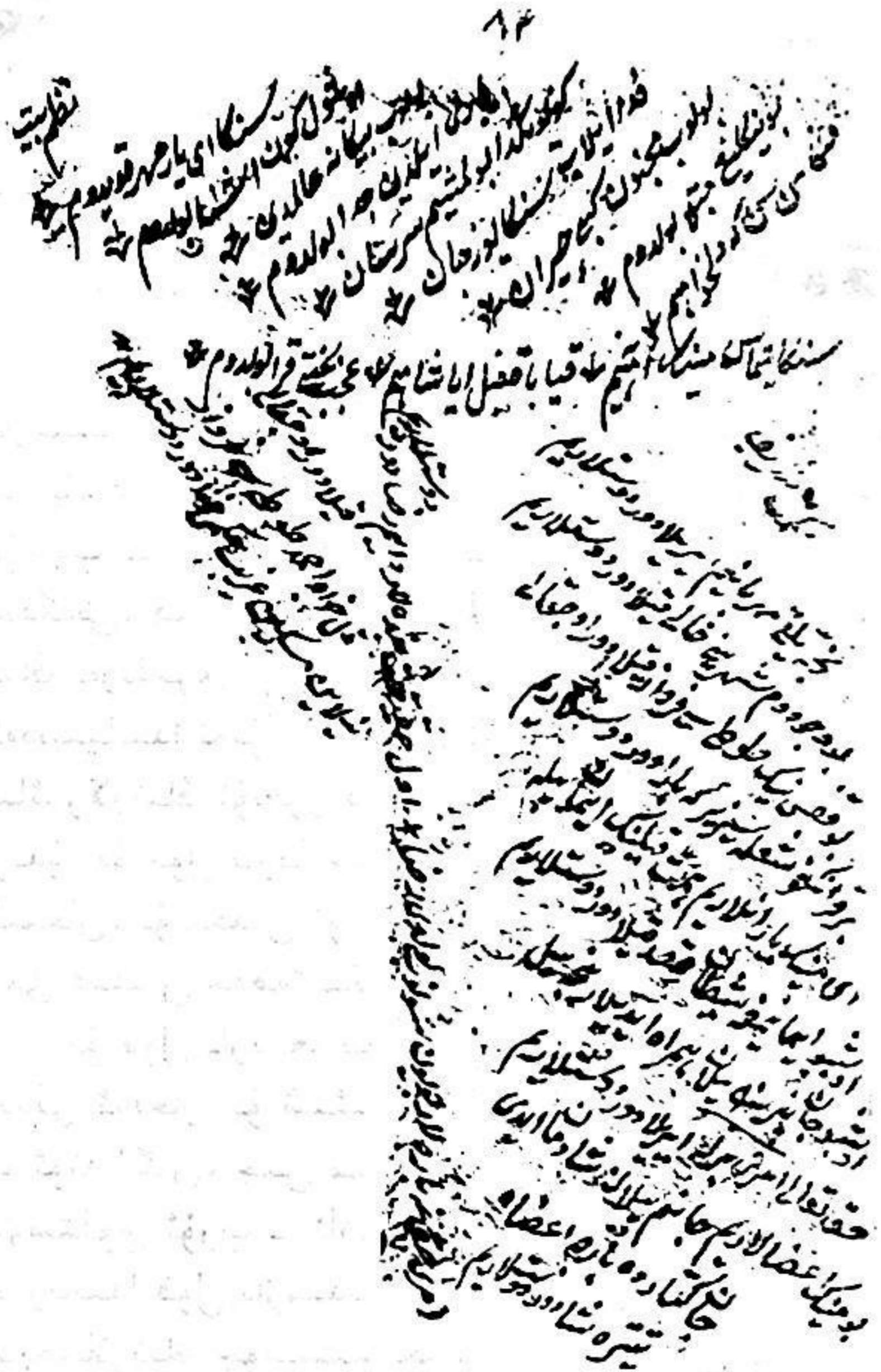
ئەي مېنىڭ يارانلارنىم، ھىممەت قىلىڭ ئىمان بىلە،
 ئۇشبۇ ئىمانغا شەپقان قەسدى قىلادۇر، دۇستلارنىم.

ئۇشبۇ جان بىزنىڭ بىلەن ھەمەرەھ ئېدىلەر نەچە يىل،
 ھەقتەئالا ئەمرى بىرلە ئايرىلادۇر، دۇستلارنىم.

بۇ مېنىڭ ئەزىزلىرىم جانىم بىلەن شادمان ئېدى،
 جان كېتەردە بارچە ئەزىزلىرىم شەدۇر، دۇستلارنىم.

ئەمىرى ھەقىقەت بارچەلەر بويۇن سۈنۈپ بولدى رىزا،
 ئول ھەقىقەت بەندەلەر دائىم رىزادۇر، دۇستلارنىم.

قۇلخاجە ئەھمەد تۈتىسى فەرۋاز قىلادۇر ئوچقالى،
 نىيلەين ④ مەسكىن غەرب ھۈكۈمى خۇدادۇر، دۇستلارنىم.

① بىگانه - يات، غەلىتە، ② ياڭلىغ - دەك، تەك، ئوخشاش، ③ دىلخاھ - ئىستەك، ئارزۇ، ئىنتىلىش، ④ نىيلەين - قانداق قىلاي.

**مېھمانغا ئىززەت - ئىكرام زىياپەت قىلماق
ئەدەبلەردىن بۇ بەيتنى ئوقۇپ كۆرۈپ
مېھماندارلىق قىلۇرلار**

ئۇشبۇ دۇنيا زىينەتى ئىرىمىشىكى مېھماندارلىق،
ھەم خۇدانىڭ رەھمەتى ئىرىمىشىكى مېھماندارلىق،
باز ① جاننىڭ راھەتى ئىرىمىشىكى مېھماندارلىق،
② ...
③ ...

مېھمان كەلگەن يەرگە ياغمىش خۇدانىڭ رەھمەتى،
كۆتەرلىگەي ئول زەمان ئانىيۇ مېھنەت ئافەتى،
كۆرگۈسى مېھمان قىچىرغان تاغلا مەشھەر راھەتى،
كۆرمەگەي ئول بەندە ھەرگىز بۇ جەھاندا كۈلفەتى،
بۇ جەھان خۇرسەندەلىكدۇر ئۇشبۇ مېھماندارلىق.

ھەر كىشى مېھمان قىچىرسە، كۆڭلى خۇرسەند بولغۇسى،
باز بارسا تار لەھەدكە گورى رەۋشەن بولغۇسى،
مېھمان كەلگەن يەرى ئەلبەتتە گۈلشەن بولغۇسى،
مېھماننىڭ ھۈرمەتىدىن خەزلى ئازاد بولغۇسى،
بۇ جەھان ئەۋۋەل جەھان ئابادى مېھماندارلىق.

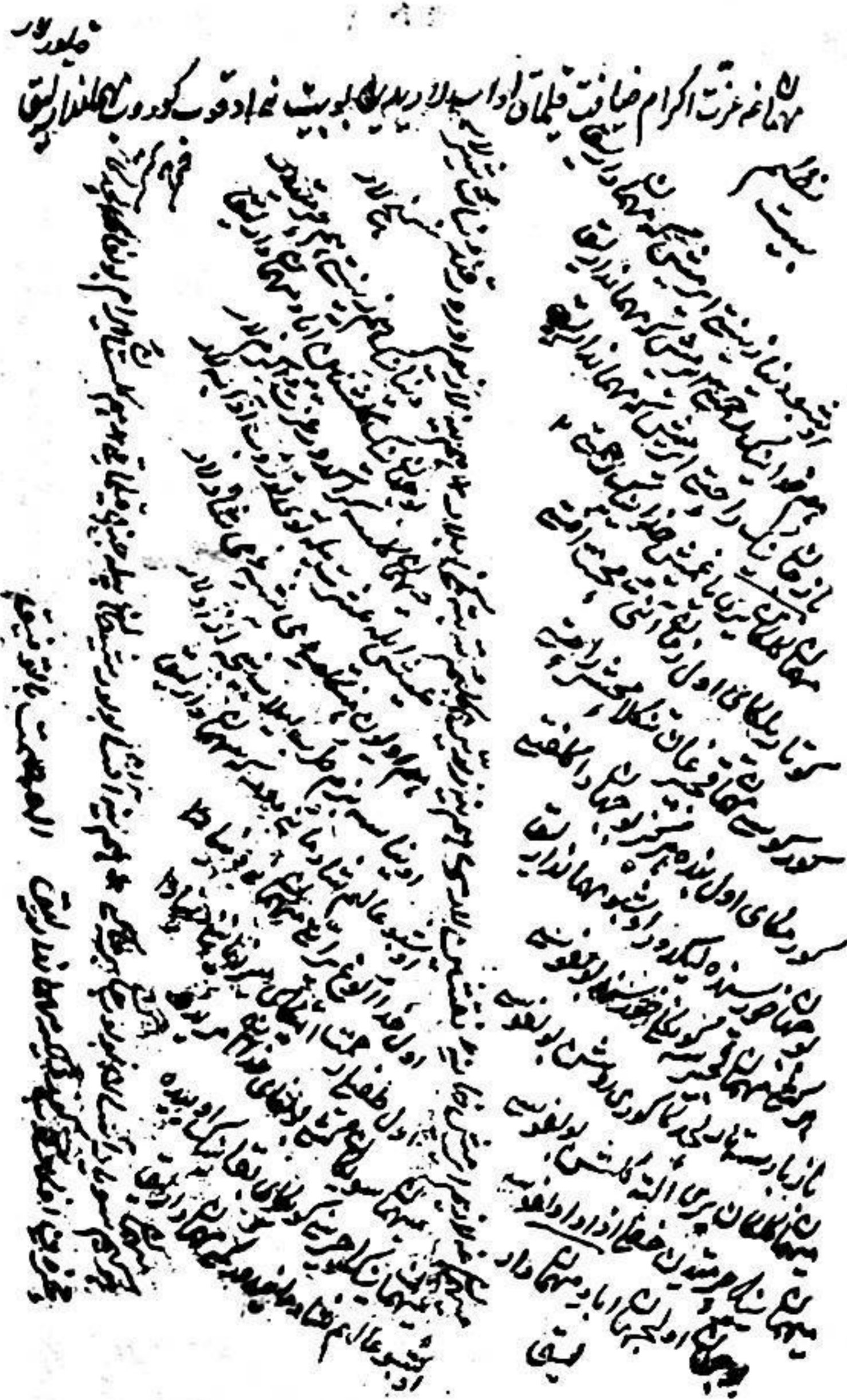
مېھمانغا لازىم ئىرىمىش خانەئى نەقىشنىلار،
ھەم يەنە زەررىن گىلەمۇ تەھبەتەھ كىمخابلار،
ھەم يەنە لازىم ئېرۇر قەندۇ نەباتۇ شىرلار،
دۇنيانىڭ ھەم زىينەتى ھەم ھۈرمەتدۇر گەنجلار،
بۇ جەھاننىڭ گۈلشەننى ئابادى مېھماندارلىق.

مېھمان كەلسە كېرەكدۇر ئىززەتۇ ئىكراملار،
ئەيش ئىلە ئىشرەت بىلە توي تۈزۈپ ئادابەلار ④،
ھەم ئويۇن ھەنگامەئى ⑤ مەي شىشەئى مەي شادلار،
ئويناسا بەزمە تۈزۈپ ئەيلەپ نەچە ئازادلار،
ئۇشبۇ ئالەم شادمانەئىدۇركى مېھماندارلىق.

ئول خۇدا ئۇلۇغ ياراتتى مېھماننى دۇنيادا،
ئول تىغەيلى رەھمەت ئايتگەي مىرزىباننى ⑥ دۇنيادا،
مېھمان سۆيگەن كىشى بولغاي خۇدانىڭ ئەمرىدە،
مېھماننىڭ ئەجرىنى كۆرگەي بەقانىڭ ⑦ ئۆيىدە،
ئۇشبۇ ئالەم شادمانەئىدۇركى مېھماندارلىق.

ھەركىم مېھمان سۆيەر ئاسان بولۇر جان بەرمەكى،
ھەم يەنە ئاسان بولۇر شەيتان بىلە جەڭ قىلماق،
ھەم گۈلىستانۇ ئىرەم ⑧ بولغاي لەھەدكە كىرمەكى،
..... ⑨

مەھزۇنى ⑩ ئەفكار ⑪ كۆپ كۆردىكى مېھماندارلىق.

① باز — يەنە، ھەقىقىي ئاشىق؛ ② ③ بۇ جايدا بىر مىسرا يېزىلماي قالغان؛ ④ ئادابەلار — ئىنسانىي قائىدىلەر، ياخشى يۈرۈش — تۈرۈشلەر؛ ⑤ ھەنگامە — تاماشا، بەزمە، گەپ — سۆز، ۋەقە؛ ⑥ مىرزىبان — مۇھاپىزەتچى؛ ⑦ بەقا — ئۇ ئالەم، ئاخىرەت؛ ⑧ ئىرەم — جەننەت بېغى؛ ⑨ بىر مىسرا يېزىلماي قالغان؛ ⑩ مەھزۇن — غەمكىن، ئاشىق؛ ⑪ ئەفكار — يارىلانغان.

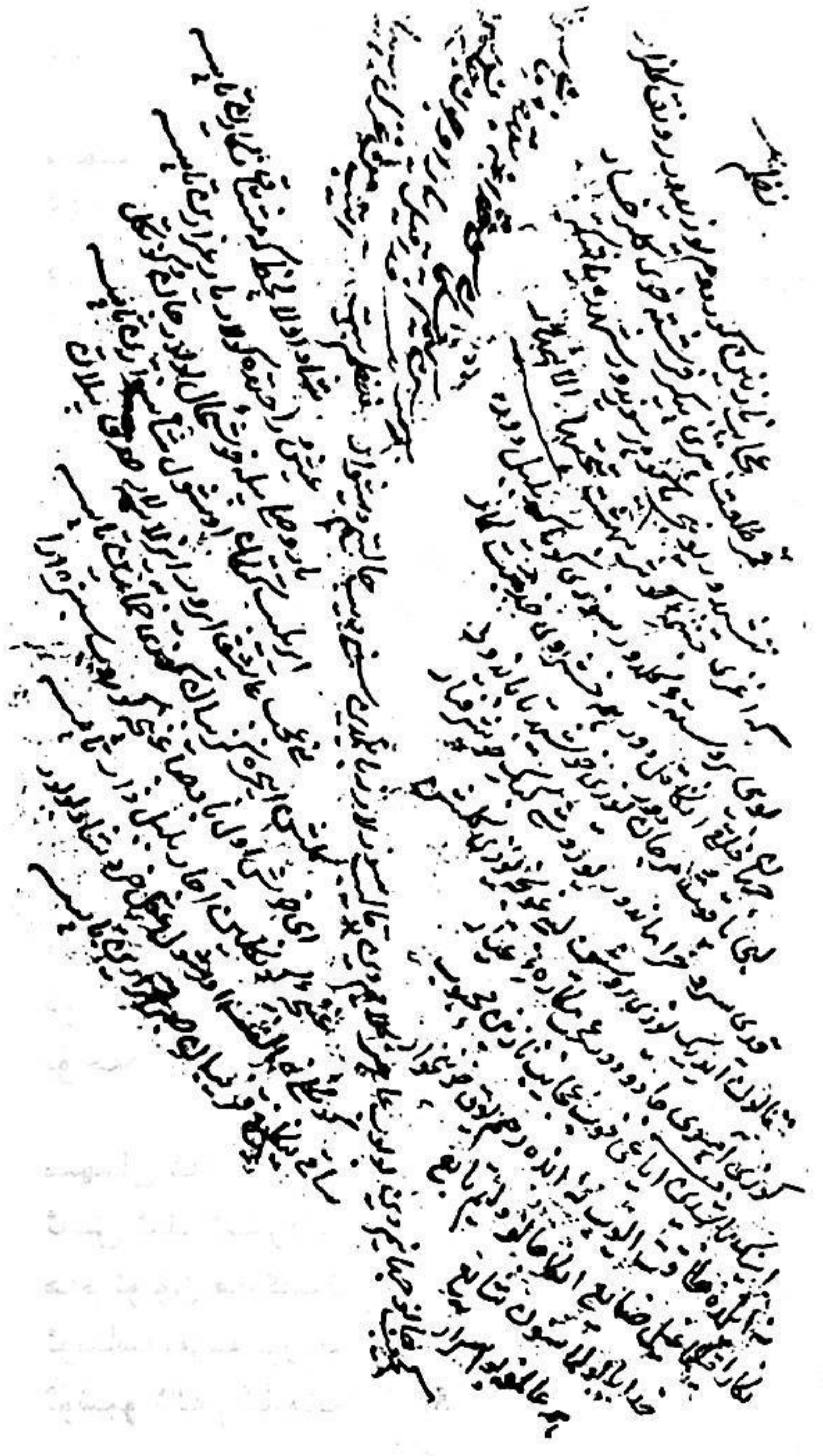
ئەجەب ئاشىق ئېرور ئىزلەسەلەر سىدىق^۵ بىلەن،
 گۈلشەن ئىچرە كېزىبان كۆزى خەممارىن^۶ تاپسا.
 ئەي خۇش ئول، بادى سەبا^۷، غۇنچە كۆرۈپ سەبزە ئارا،
 غۇنچە ئى كۆڭلىن ئاچار بۇلبۇلزار (ن) تاپسا.
 كۆڭلىنى ئالسا ئوشۇل ئەقلى خىرەد شاد بولور،
 ساقىي ياڭلىغ قىزىبان سەبرۇقەرارىن تاپسا.

ئەجايىپ نازەنن كۆردۈم، يۈزىدۇر رەۋنەقى گۈلزار،
 قەمەر تەلئەت، پەرى پەيكەر^۱، فەرىشتە خۇي، گۈل رۇخسەر.
 تىشىدۇر يۈنچە يا گەۋھەر، سۆزىدۇر شەھدە^۲ يا شەكەر،
 كى ئاغزى چەشمە ئى كەۋسەر^۳ بەھىشتى تەھتەھۇل - ئەنھار^۴.
 بويى بىر دەستە ئى گۈلدۈر، سۆزى گويىكى بۇلبۇلدۈر،
 جەھان خەلقى ئاڭغا قۇلدۇر، ھەمە خۇشروي خىزمەتكار.

لەبى ياقۇتۇ مەرجاندۇر، كۆزى خۇرشىدى تاباندۇر^۵،
 قەدى سەرۋى خىراماندۇر، يۈرۈشى كەبكى خۇشرفەتار^۶.
 تالۇن ئايدەك يۈزى رەۋشەن، لەبى غۇنچە، يۈزى گۈلشەن،
 كۆزى ئاھۋىي جادۇدۇر، ئەجەب مەككەرە ئى ئەييار.
 ئانىڭ باشدىن ئايىغى خۇب، ئەجايىپ نازەنن مەھبۇب^۷،
 نە ئەلدە تاقەتۇ ئەييۇب، نە ئاندە رەھم يوق خۇنخار^۸.
 نىگارا، قىلماغىل زايىئۇ، ئاڭغا جانۇدىلىم تابىئۇ^۹،
 خۇدايا، بولماسۇن شايىئۇ^{۱۰}، ھەمە ئالەمغە بۇ ئەسرار^{۱۱}.
 كېچىپ جانۇجەھانمىدىن، بولۇپ ئاجىز كەلاممىدىن،
 قالىپ سۆزلەر زەبانمىدىن، سېنى دەپ ھالەتمە دىشۋار^{۱۲}.
 ئەگەر سەنكىم سۈلەيمانسەن، خۇداغا بەندە فەرىمانسەن،
 فىدا قىل يار ئۈچۈن جان سەن، ئايتىپ مەن غەزەل بىسىيار.

غەزەل

شاد ئولا لەھزەكى^{۱۳} مۇشتاق^{۱۴} نىگارىن تاپسا،
 ئەيشۇ رەھەتدە كۈلەر يار ئۇزارىن تاپسا.
 يار ۋەسلى بىلە خۇشھال بولور جانۇكۆڭۈل،
 ئايرىلىپ كەتكەن ئوشۇل شەھسەۋارىن^{۱۵} تاپسا.

① پەرى پەيكەر — پەرىدەك چىرايلىق؛ ② شەھد — بال؛ ③ چەشمە ئى كەۋسەر — سۈزۈك، ساپ بۇلاق سۈيى؛ ④ تەھتەھۇل — ئەنھار — ⑤ خۇرشىدى تابان — قۇياش نۇرى؛ ⑥ كەبكى خۇشرفەتار — كەكلىكتەك چىرايلىق ماڭىدىغان؛ ⑦ مەھبۇب — سۆيۈملۈك كىشى، دوست؛ ⑧ خۇنخار — قان تۆككۈچى؛ ⑨ تابىئۇ — تەۋە، ئەگەشمەك؛ ⑩ شايىئۇ — يېمىلغان، تارالغان، مەشھۇر؛ ⑪ ئەسرار — سىر، يوشۇرۇن؛ ⑫ دىشۋار — قىيىن، مۇشكۈل؛ ⑬ لەھزە — بىر ئاز؛ ⑭ مۇشتاق — ئار-زۇ، ھەۋەس، ئىشتىياق؛ ⑮ شەھسەۋار — چەۋەنداز؛ ⑯ سىدىق — توغرا، راست، پاك؛ ⑰ خەممار — مەست قىلىدىغان؛ ⑱ بادى سەبا — ئالغ شامىلى.

شەۋكەت

قەتئى ^① نەزەر قىلىدىك، جانا، نە بولدى،
كېلۈر ئەردىك سوراپ كاھا نە بولدى،
... باقمىي ئەسلا نە بولدى،
بىر دېمەدىك ھالىك ماڭا نە بولدى.

گۈل يۈزىڭسىز ئىشىم دائىم فىغانلار،
لەئلىك خەيالىدە دىل بولدى قانلار،
دىلدە قالدى كۆرمەي يۈزۈك ئارمانلار،
ھاسىل قىلساك بىر مۇددە ئا نە بولدى.

ئەي لەتافت گۈلزارىنىك گۈلنارى،
دەي مەھلىقلارنىك كۆزى خەممارى،
ھېچ سورمادىك ئەھۋالىمنى بىر بارى،
ئەي سۇلتانى مەلىك، ۋەفا نە بولدى.

بىر كۈلۈپ باقىشدا دىۋانە قىلىدىك،
يۈزىڭ نەرگىسدەك ھەيرانە قىلىدىك،
ئاخىرىدە مېنى سەن بىگانە قىلىدىك،
شۇنداق مۇئەددا، ئەھدە، ۋەفا نە بولدى.

ئاشۇفتە ھال ئولدۇم كۆرمەي جەمالىك،
خەيالىمدىن نېرى كەتمەس خەيالىك،
ئەسلا ئېشىتمەدىم شىرىن مەقالىك ^②،
يانداشمادىك قىلىپ فەرۋا نە بولدى.

چەكسەم ناگەھ كۆككە يېتەر فىغانىم،
ھەجرىك تارتىپ قالدى رەمەقدە ^③ جانىم،
ئايتاي دېسەم ساڭا سىررى نىھانىم،
دۈچ كەلمەدىك ماڭا تەنھا نە بولدى.

ئەي شەۋكەتنىك كۆزىن ئاقۇ قاراسى،
بىدەۋا دەردىنىك سەن - سەن دەۋاسى،
ئايا نازەننىن، ئادالارىك سەراسى،

بىمارىڭگە باقساك قىيا نە بولدى.

مۇخەممەسى مۇقىمىي

ئالىپ كەلدى ماڭا بىر خەت غولامىك،
ئوقۇپ كۆردۈم دۇئا بىلە سەلامىك،
بۇ كۈن شاد ئەيلەدى بىھەد ^④ پەيامىك ^⑤،
ئەگەر يالغان ئەمەس، جانا، كەلامىك،
شىرىنلىغىدە دېسەم جاندىن قالشىماس.

چۈ مەن، جانا، ساڭاكىم مۇبتەلادۇر،
جەھان سەنسىز كۆزۈمگە قاپقارادۇر،
تۈنۈكۈنلەر ئىشىم ئاھۈنەۋادۇر،
جۇدالىغ دەردىدىن (ياشىم) ئاقادۇر،

Handwritten notes in Uyghur script, including a circular seal with text and a signature.

① قەتئى - ئۈزمەك، يۈرۈش؛ ② مەقال - سۆز، نوتۇق؛ ③ رەمەق - جان چىقىش ئالدىدىكى تىنىق، نەپەس؛ ④ بىھەد - تولىمۇ، چەكسىز، بەك؛ ⑤ پە - يام - خەۋەر، دېرەك.

.....^① قالشماس.

ناز ئۆزگەچەيۇ سىتەم بۆلەكچە.

مەخدۇم

نەزم بەيت:

ئېشىت ئەر زىمىنى، ئەي شاھى زەمانە،
 كۈل ئۆلدۈم ھەجر ئوتىغا يانە - يانە.

مەنۇ زارەئى خەستە بىچارەدىن،
 غەربى شىكەستە^⑦ بۇ ئەۋۋارەدىن.

سەنەملەر^② ئىچرە يوقتۇر ساڭا مانەند^③،
 ئېرۈرسەن خۇبلىغ ...

كى مەن مۇنتەزىر^⑧ ئەمدى دىدارىغا،
 سەلامم ئوشۇل مەھربان يارىغا.

يۈرۈرمەن تابىكى، ئەي لەيلى ئاسا^④،
 بولۇپ ئىشقىڭدا مەجنۇندەك فەسانە^⑤.

كى يادىڭدا يىغلاپ كېچە ياتىم،
 تەئام لوقمەئى، قەترە سۇ تاتىم.

لەيلىڭنىڭ رەشىكىدىن لەئلى بەدەخشان،
 قىزىلدۇر...^⑥

بۇ كۆڭلۈم فەرىشان سېنىڭ ئارەزىڭ،
 شەكەر لەبلىرىڭ مىسلى گەۋھەر كۆزىڭ.

باقىپ، جانا، يولۇڭغا ئەرتەۋۇ كەچ،
 ئاقار ئەشكىم كۆزۈمدىن دانە - دانە.

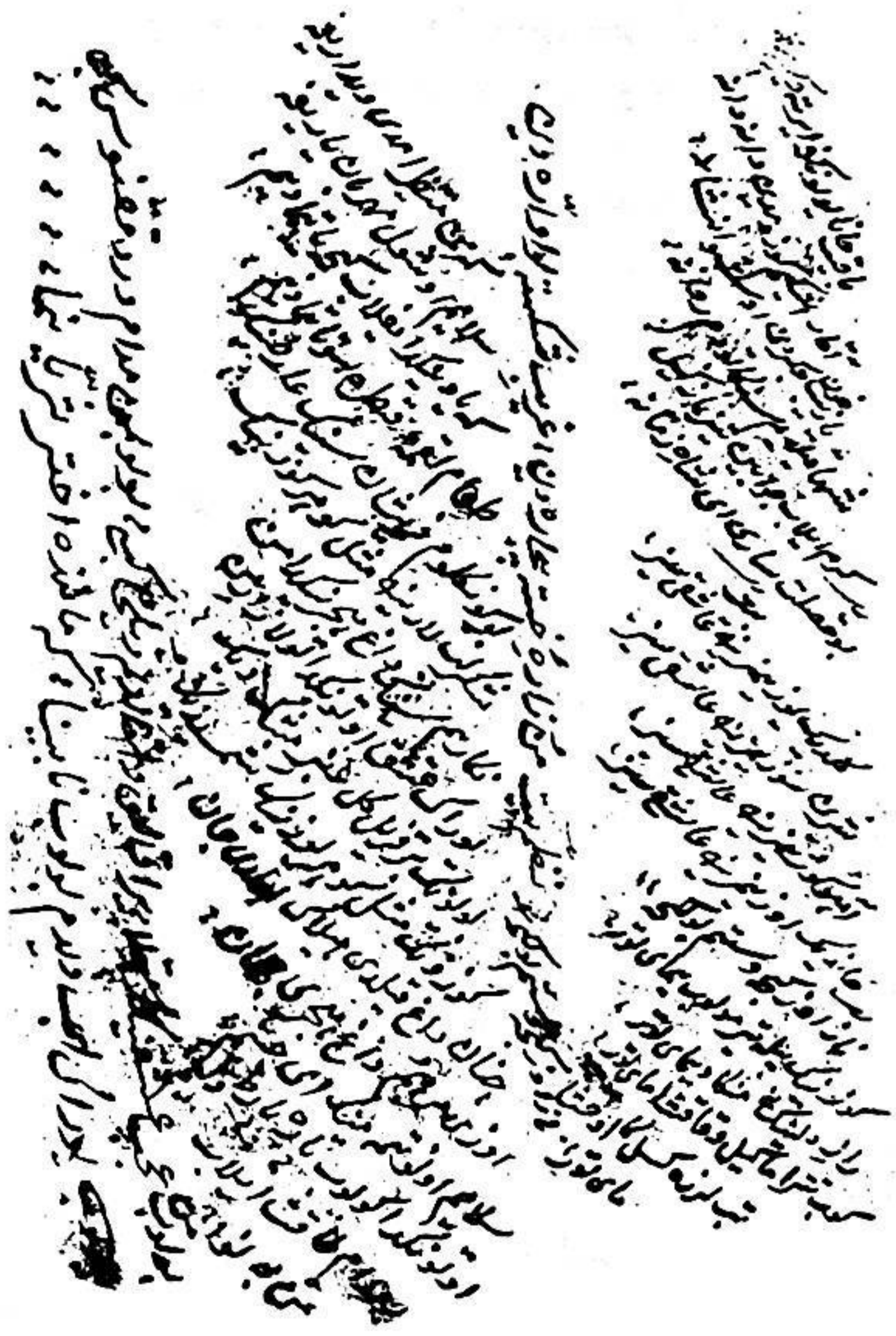
يازىپ خۇنى جىگەردىن ئۇشبۇ ئىنشا،
 شەھا، قىلدىم ساڭا بۇ دەم رەۋانە.

بىر كەرەم ئەيلەپ جەۋابىن تېز يازگىل،
 بۇ خىسەت سارى، ئەي شاھى زەمانە.

* *

گۈلدەك يۈزىمىزنىڭ ئاشىقى سىز،
 شىرىن سۆزىمىزنىڭ ئاشىقى سىز،
 ئاھۇ كۆزىمىزنىڭ ئاشىقى سىز،
 جانىدەك ئۆزىمىزنىڭ ئاشىقى سىز،
 ناز ئۆزگەچەيۇ سىتەم بۆلەكچە.

كۆزۈڭ بىلە تىرىمىلىپ يېمەي تۇر،
 رازى دىلىڭنى ماڭا دېمەي تۇر،
 كۆپ تىترەمەڭگىلۇ قاقشاماي تۇر،
 تەب لەرزە كېسەلگە ئوخشاماي تۇر،

① خەتلەر ئۈچۈپ كەتكەن؛ ② سەنەم - بۇت، گۈزەل يار؛ ③ مانەند - ئوخشاش، دەك، تەك؛ ④ ئاسا - دەك، ئوخشاش؛ ⑤ فەسانە - ھېكايە، داستان، ئەپسانە؛ ⑥ بۇ مىسرادىكى خەتلەر ئۈچەي دەپ قالغاچقا ئوقۇغىلى بولمىدى؛ ⑦ شىكەستە - مەجرۇھ، يارىلانغان؛ ⑧ مۇنتەزىر - ئىنتىزار بولغۇچى، كۈتكۈچى.

نىگارم، سېنىڭ داغى ھەجرىڭدە مەن،
يۈرەك ئىشقى ئوتۇڭدا تولا زارمەن.

بويۇڭ بىر قىزىل گۈل ئەنبەر مۇشكەدەك،
كۆزۈڭ مىسلى گەۋھەر، يۈزۈڭ شەمسەدەك.

ھەنانى^① داغ قىلدى ھەلاك بولدى جان،
ئۆزى مەرھەمۇ داغى ھەجرى جەھان.

سەلامم ئونۇتما مېنىڭ، ئەي جىنىم،
ئوتۇڭدا كۆيۈپ پارە - پارە دىلىم.

مۇدام^② تاقت ئەيلەپ مېنى بىنەۋا،
بولۇپمەن ئەجەب ئىشقىڭغا مۇبتەلا.

يىراقلىقىدا قالدۇم زىلەيخا كەبى،
بولۇپمەن مۇدامى دەرد قەقنۇس كەبى.

يۈرەك ئابى^③ دىدەم^④ بولۇپ نابىنا،
كى مانەندە ئەختەر^⑤ سۈرەييا نەما^⑥.

نادىر بەيت:

ئەرزىمنى ئايتاي بادى سەباغا،
ھالىمنى ئايتسۇن ئول بىۋەفاغا.

رەھم ئەيلەسۇن يار، بولدۇم گىرىفتار،
ھەم زارۇ ئەفكار مەن مۇبتەلاغا.

شامى غۇلامان بولسۇن خىرامان،
قىلسۇن جەمالىن ئىھسان^⑦ گەداغا.

چاكى گىرىبان^⑧ قىلسام مىڭ ئەفغان^⑨،
بولماس پۇشايمان جەۋرۇجەفاغا.

نادىر گەداسى، كەيگەن لىباسى،

ھىجران قەراسى ئوخشار زىياغا^⑩.

مۇۋدششەھى شەۋكەت

غازە^⑪ تا چېكىپ يۈزگە ئەيلەدىڭ مېنى شەيدا،
كى تۈشمەسمۇ ئەل ئىچرە سەد فىغانۇ ۋاۋەيلا^⑫.

لەنزە قاشما كەلمەي ئۆرتەدىڭ مېنى ۋەھكىم،
نې بولۇركى رەھم ئەتسەڭ لۇتق ئىلە باقىپ گاھا.

ئەيلەدىڭ كۆڭۈل مۇرغىن بىر باقىش بىلەن بىسىمىل،
ئانى زىب فىتراك ئەت ئالىپ، ئەي كۆزى شەھلا.

مەن تىلەپ ۋىسالىڭنى نالە چەكتىم ئانداغكىم،
ئاڭلادى ھەمە ئادەم، لېك سەندە يوق فەرۋا.

خامە^⑬ ۋەسفىڭ^⑭ ئىنشاسىن^⑮ تا يازار دە كاغەزغە،

① چۈنان — شۇنچە، ئاشۇنداق، ئوخشاش؛ ② مۇدام — ھەمىشە؛ ③ ئاب — سۇ؛ ④ دىدەم — كۆز؛ ⑤ ئەختەر — يۇلتۇز؛ ⑥ نەما — ئوخشاش ⑦ ئىھسان — ھەدىيە، ئىنشام ⑧ گىرىبان — ياقا؛ ⑨ ئەفغان — قايغۇ، نالە؛ ⑩ زىيا — نۇر، پارلاق؛ ⑪ غازە — ئوپا - ئەڭلىك؛ ⑫ ۋاۋەيلا — ھەيى، ئەپسۇس؛ ⑬ خامە — قەلەم؛ ⑭ ۋەسفى — تەرىپلەش، ماختاش ⑮ ئىنشاس — خەت.

خىزمەتتىكىز دە بۆلگۈن بولماسا ئىدى گەر خەت.

دىلكەش

بەيت:

خەيالىڭدۇر كۆڭۈلنىڭ خانەسىدە،
 ئانىڭ نۇرى كۆزۈم كاشانىسىدە^①.

غەمىڭدىن كېچە - كۈندۈز تەلبە ئەردىم،
 نازاكتەلەر ئېمىش مەستانىسىدە.

ئەلەم ناكەم بەلا خەيلى تۈزۈپ سەف،
 فىغاندىن ئۆزگە يوق دىدانەسىدە.

تۇتاشىپ ئاھ ئوتى باغرىمدا پىنھان،
 بۇ بىكەسنى دىلى ۋەيرانەسىدە.

مەندىن ئەۋۋەل ئول يىغلاپ سالىدى باشما سەۋدا.

ئەۋۋەلى ئەسىر ئەيلەپ دامى ئىشقىڭا نېچۈن،
 تاشلاپ ئاخىرى كەتتىڭ يىغلاتىپ مېنى تەنھا.

نەزمى شەۋكەت ئارايىش تاپتى نامۇ پاكىڭدىن،
 ۋەسفىڭ ئەيلەپ ئول، ئەي گۈل، بولدى ئەندەلب^① ئاسا.

ھۇۋەيدا

ھەر تۈندە سەھەر ۋەقتى قوپماسمۇ بولۇر ئاشىق؟
 يارىغا نىيازىنى ئەتمەسمۇ بولۇر ئاشىق؟

ئۆلمەككە بەلسن باغلاپ، شەۋق ئوتغا جان داغلاپ،
 كويىغا بارىپ يىغلاپ، ياتماسمۇ بولۇر ئاشىق؟

ئىبراھىم ئەدھەمدەك فەرزەندە ئىلە مالدىن
 بىر قەتئ- نەزەر ئەيلەپ ئۆتمەسمۇ بولۇر ئاشىق؟

دۇنيا ياسانىپ كەلسە، ئالدىغا كۈلۈپ باقسا،
 تاشلاپ ئاياغ ئاستىغا تەپمەسمۇ بولۇر ئاشىق؟

نەفسىڭ سېنى دۈشمەندەك تارتىپ قىلىچىن كەلسە،
 جەۋۋ- ئوقى بىلەن ئانى ئاتماسمۇ بولۇر ئاشىق؟

گەر قىلسا مەلامەت ئەل چۈن غۇنچە بولۇپ خامۇش،
 يۈز خۇنى جىگەر ھەر كۈن يۇتماسمۇ بولۇر ئاشىق؟

دىۋانە ھۇۋەيداسەن، مۈلكى دۇ جەھاننىڭنى
 بىر كاسە داغى مەيغە ساتماسمۇ بولۇر ئاشىق؟

نەزم:

ۋادىنى تەمەننەدە تۇرغە^② بىر ئىدىم ھەيران،
 مەقسەدىم سارى^③ بولدى ئاخىرىدە راھبەر خەت.

بۇ كەمىنە قۇل ئەرزى قايدا يەتكۈسى ئەردى،

① ئەندەلب - بۇلبۇل؛ ② تۇرغە - قىزىق، پېغى، ئاجايىپ نادىر؛ ③ سارى - تەرەپ؛ ④ كاشانە - كۈلبە، ئاشيان، ماكان.

بۇ دەشت ئىچرە مەجنۇن قىلۇرلار مېنى،
سەرىشكىم^⑩ نې جەيھۇن قىلۇرلار مېنى،
كۆزۈم ياشى گۈلگۈن^⑪ قىلۇرلار مېنى،
دىل ئازارلاردۇر دىل ئازارلار.

تەئەججۇبكى... دىلرەبا،

دېمەسلەركى بۇ شاھ ئېرۈركى گەدا،
ئەگەر... خان زەمانىم ماڭا،
ھەمە ئەلدىن ئارتۇق قىلۇرلار جەفا،
ئەجەب يارلاردۇر ئەجەب يارلار.

بەيت، نەزم:

سەھەردە خەيالىمغا يارىم كېلۇر،
خىرام ئەيلەبان يىگۈلئۆزارىم كېلۇر.

كۆڭۈل مۈلكى ئىچرە تۈشۈپ قۇزغىلان،
مەگەر شەھنەئى شەھسۇۋارىم^⑫ كېلۇر.

ۋىسالى خەيالى تۈشەر چاغىدا،
چەمەندىن نەسىمى^⑬ بەھارىم كېلۇر.

دىلئارامىم ۋەسلىن خەيال ئەيلەسەم،
كى ئەنقا قۇشىدەك شىكارىم كېلۇر.

ئانىڭ رەۋزەسى^⑭ جەننەتۈل - سەيردە،
كۆڭۈلغە نە مۈلكۈ دىيارىم كېلۇر.

فراقىدا... كەبى

كى بىر يەردە تۇرماقغا ئارىم كېلۇر.

مۇخەممەسى شەۋكەت

ئىشقىڭدا مەندەك كىم ناتەۋاندۇر،
رەنگىم غەمىڭدىن چۈن زەئفەراندۇر،
فىكىرىدە لەئلىك دىل تولا قاندۇر،

چەمەندە گۈل كەبى مەن قان يۇتارمەن،
بۇ رەسىم ئىلە جەفا دەۋرانەسىدە.

بولۇپ بىخۇد جەفا بىرلە ئەلەمدىن،
ئەجەب سەرمەست ئولۇپ مەيخانەسىدە.

نەۋا تاپماس كىشى ھەم بەرگ ئۈمىدە،
بارىپ تا ياتمايىن ئاستانەسىدە.

قەدى خەمىدىن ھەزەر قىلماق ئېمىش خۇب،
گۇمان بىل ئاھ ئوقى پەررانەسىدە^①.

ئەلەمدىن ئاھلاركىم نەچە دىلكەش،
چېكىپ پىنھانە ئاتەشخانەسىدە.

* * *

دەمادەم خۇدانىڭ ئايتىپ...^②

ئوقۇرمەن ھەمىشە...^③

كۆزۈم غەرقە بولدى جىگەر قانىدە،
كۆڭۈللەر فىدا رەخشى جۇلابىندە^④،
بۇ فەريادلاردۇر بۇ فەريادلار.

كىشى كۆرمەمىشكە مۇنىڭدەك پەرى،
فەرىلەر سەراسىۋۇ سەردەفتەرى^⑤،
كۆڭۈللەر ئالۇرغا ئەجەب دىلبەرى،
چەمەن نەۋرەسىدۇر ئانىڭ قەدلەرى،
بۇ ئازادلاردۇر، بۇ ئازادلار.

چەمەندە خۇررەم ئەيلەمىش ئۇل پەرى،
قىلىپ جىلۋە مۇدامكى كەبىكى دەرى^⑥،
يۈز ئۈستىنە گۈلبەرگىدىن خاۋەرى^⑦،
باشى ئۈزرە سالغان قىزىل مەئجەرى^⑧،
گۈلنارلاردۇر گۈلنارلار.

شەھى مەلىك ھامۇن^⑨ قىلۇرلار مېنى،

① پەررانە — ئۈچىدىغان، قانات؛ ② ③ بۇ جايدىكى مەزمۇن ئۈچۈن كەتكەن؛ ④ جۇلاب — سودىگەر، ئېلىپ — ساتار؛ ⑤ سەردەفتەر — ئۇلۇغ بو-
لۇش، ئېتىبارغا ئىگە بولۇش؛ ⑥ كەبىكى دەرى — تاغ كەكلىكى؛ ⑦ خاۋەر — كۈنچىقىش، شەرق؛ ⑧ مەجرى — قالپاقلىق مېۋە؛ ⑨ ھامۇن — چۆل، سەھ-
را؛ ⑩ سەرىشكىم — كۆز ياش؛ ⑪ گۈلگۈن — گۈل رەك، قىزىل، ⑫ شەھسۇۋار — چەۋەنداز؛ ⑬ نەسىم — مەيىن شامال؛ ⑭ رەۋزە — مازار، باغ، جەننەت.

قىلساڭ نە بولغاي مەن خەستە ياردىن،
 شاھا، غۇلامىڭ فەريادۇ دادىن،
 سورمايسەن ئەسلا قانداغ زەماندۇر.

ھەجرىڭدە قالىپ يەتمەي ۋىسالە،
 دائىم ئىشىمدۇر فەريادۇ نالە،
 يۇتقۇم غەمىڭدىن رەنجۇ مەلالە،
 ئەي جانۇ جانىم، قىلدىم ھەۋالە،
 تەڭرىغە بۇل كۈن ھەركىم ياماندۇر.

فۇرقەت ئوتغا ئۆرتەندى شەۋكەت،
 غەرق ئەتتى جىسمىن توفانى ھەسرەت،
 قىل ئاڭا شەققەت، فۇرسەت غەنىمەت،
 گۈلدەك يۈزۈڭنىڭ ئىشىقىدا خىسلەت،
 بۇلبۇلغا ئوخشاش كارى فەغاندۇر.

ھەجرىڭدە، ئەي يار، كارىم فەغاندۇر،
 تىنماي كۆزۈمدىن ئەشكىم رەۋاندۇر.

قىلغىل نەززارە، جانا، ماڭا ھەم،
 كىم يەڭدى ئاخىر يالغۇز تاپىپ غەم،
 تاكى قىلۇرسەن ئاھۇ كەبى رەم،
 تارتىپ جۇدالىغ دەردىن دەمادەم،
 ھالىم خارابۇ رەنگىم ساماندۇر.

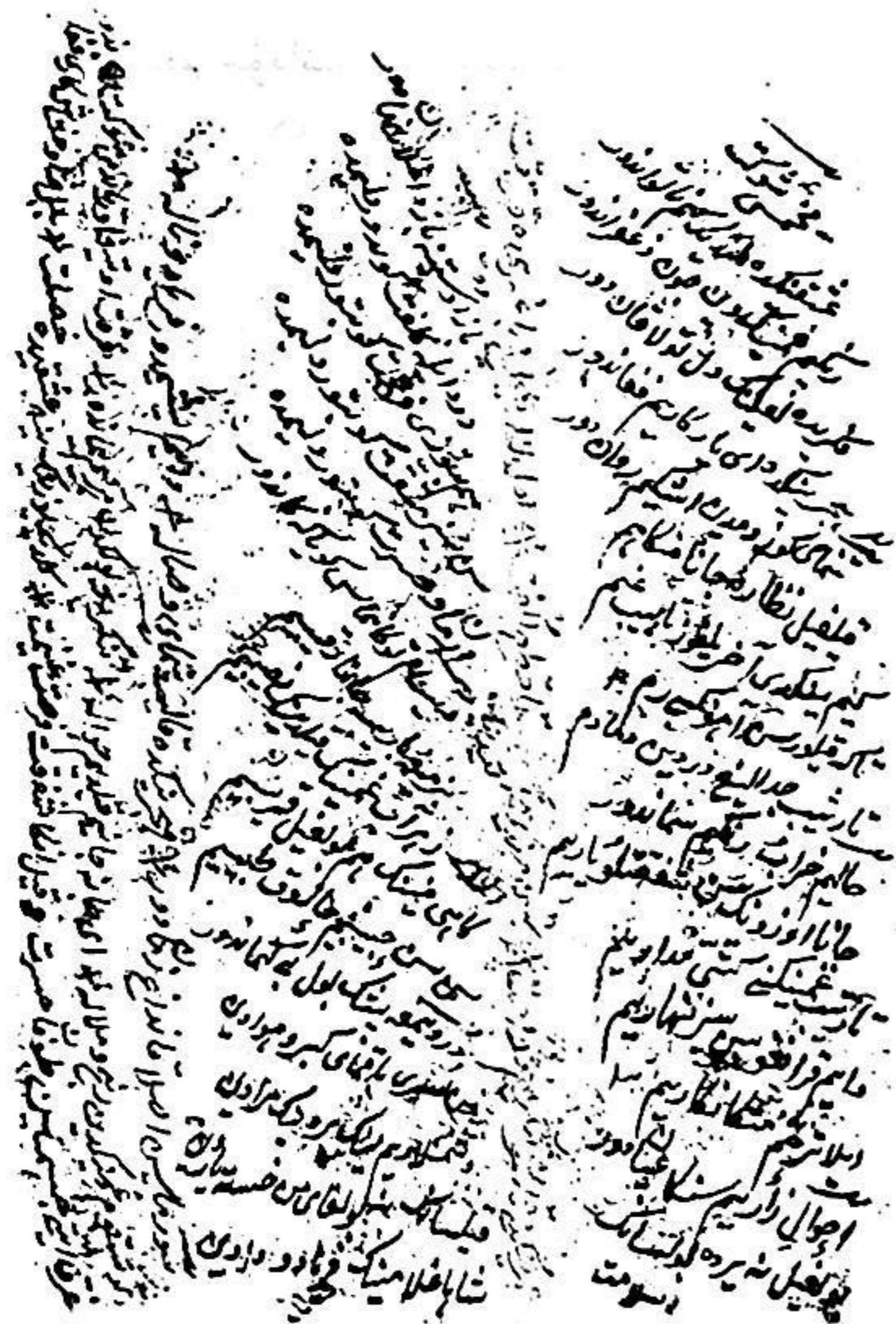
جانا، ئۆزۈڭسەن شەققەتلۇ يارىم،
 تارتىپ غەمىڭنى كەتتى مەدارىم،
 دائىم قارانغۇ سەنسىز نەھارىم^①،
 ئەيلە تەرەھھۇم^② ماڭا، نىگارىم،
 ئەھۋالى زارىم ساڭا ئەياندۇر.

بولغىل نە يەردە بولساڭ سەلامەت،
 ئۈمرىڭنى قىلسۇن تەڭرىم دەۋامەت^③،
 سەن مەندىن ...^④ تا قەتئى ئۇلفەت،
 ئول لالە ياڭلىغ باغرىمدا قات - قات،
 باز ئۈستىنە باز داغلار نىھاندۇر^⑤.

دەرد ئىلە كۈلفەت كۆپدۇر دىلىمدا،
 ھەم سۆزى فۇرقەت^⑥ كۆپتۇر دىلىمدا،
 سەنسىز مۇشەققەت كۆپتۇر دىلىمدا،
 ئارمانۇ ھەسرەت كۆپتۇر دىلىمدا،
 دەپسەم تۈگەنمەس گۈياكى كاندۇر.

بەزمىغە بارسا، جانا، رەقىبىم،
 زەھرى ئاب غەمىڭ قىلدىڭ نەسىبىم،
 گامى مېنىڭ ھەم بولغىل قەربىم^⑦،
 سەنسىز ھەبىبىم، ھازۇق^⑧ تەبىبىم،
 دەردىمغە پەشەك^⑨ بول بىگۇماندۇر.

مەن سارى باقمىي كىبرۇ ھەۋادىن،
 دۈشمەنلەرىمنىڭ بەردىڭ مۇرادىن،

① نەھار — كۈندۈز؛ ② تەرەھھۇم — رەھىم، غەمخورلۇق؛ ③ دەۋامەت — ئۇزۇن، داۋاملىق؛ ④ بۇ جايدىكى خەت بەك تۇتۇق بولغاچ، ئوقۇغىلى بولمىدى؛ ⑤ نىھان — يوشۇرۇن؛ ⑥ سۆزى فۇرقەت — جۇدالىق ئوتى؛ ⑦ قەرب — قەرىنداش؛ ⑧ ھازۇق — ئۈستى، ماھىر؛ ⑨ پەشەك — تامچە، شەبىنەم.

نەزم:

مۇغبەچچە شەراپىدىن بىر كاسە تولا ئىچتىم،
ئەۋۋەلدە قىلىپ بىخۇد، ئەقلىمنى كۇتا قىلدى.

شېلىنى كۆرۈڭ، دوستلار، نۇش ئەتتى بۇ شەربەتتىن،
باشى قىزىشىپ ئول دەم، رەقس ئىلە سەما قىلدى.

مەي ئىچسەلەر ئاشىقلار، زاھىد قىلادۇر تەئىنە،
مەنسۇر كەبى ئارىغغا يۈز جەۋرۇ جەفا قىلدى.

ئىشقى لەشكىرى قەسدى ئېتىپ، ھالىڭنى خەراب ئىيلەر،
ئەدەم كەبى شەھلەرنى ئاخىردا گەدا قىلدى.

ئوت ئەيلە ۋۇجۇدۇڭنى ئىشقىدا سەمەندەردەك،
شەمئ- مەۋجىغە پەرۋانە جاننى فېدا قىلدى.

مېنى فىراقىڭىزدا مۇنچە مۇبتەلا^① قىلاسىز،
كى بار جەۋرۇ جەفادىن قەددىم دۇتا^② قىلاسىز.

لوزۇم^③ مەقدەمىڭىزگە^④ فېدا قىلاي جانلار،
كېلىپ قايۇ كېچە كۈلبەمنى رەۋشەنا قىلاسىز؟

ئېتىپ كەرەم دەپسەم، ئەھدەڭىزە ۋەفا ئەيلەڭ،
كۈلۈپ دېگەيكى ماڭا: مۇنچە ئىلتىجا قىلاسىز.

ئەگەر ۋىسالىڭىزنى كۆرمەيىن ئۆلەر بولسام،
خىنالى^⑤ قولغا ئەسالار تۈتۈپ ئىزا قىلاسىز.

سەفالۇۋ ئارەزىڭىز خۇانىغا قىلىپ مېھمان،
رەمەدرەسىدە^⑥ كۆزۈمنى قاچان زىيا قىلاسىز؟

يىقىلسام ئاھ ئۈرۈپ قەددىڭىز خەيالى بىلەن،
قىيا باقىپ، بەتتەر ئولغىل، دەپ دۇئا قىلاسىز.

لەبىمغە جان يېتۈشۈر ۋەسل ئۈمىدىن ئايتماقدىن،
بۇ ئارزۇدە مەگەر سىز مېنى ئەدا قىلاسىز.

بىزە ھەمىشە تەغافۇل^⑦ بىلە قىيا باقماي،
رەقىبىمىزگە نېچۈك ئۆزنى ئاشنا قىلاسىز؟

يەقا چۈن غۇنچە ئېتىپ چاكۇ يىغلىشام قانلار،
فېغانىم ئاڭلاماين ئىشىڭىز بەجا قىلاسىز.

كەمىنە شەۋكەتىڭىز ھالىمنى سوراپ بىر كۈن،
قاچان دىلىن خۇش ئېتىپ بىرغىنە ۋەفا قىلاسىز؟

ھەزىنىي

ئول شۇخى سىتەمكارلار ھەجرىدە ئەدا قىلدى،
ھەسرەت يۈكىنى ئارتىپ، قەددىمنى دۇتا قىلدى.

۹۶

نەزم
شەرتلىرىڭىزدە مۇنچە مۇبتەلا قىلايسىز،
لوزۇم مەقدەمىڭىزگە فېدا قىلاي جانلار،
ئېتىپ كەرەم دەپسەم، ئەھدەڭىزە ۋەفا ئەيلەڭ،
كۈلۈپ دېگەيكى ماڭا: مۇنچە ئىلتىجا قىلايسىز،
ئەگەر ۋىسالىڭىزنى كۆرمەيىن ئۆلەر بولسام،
خىنالى قولغا ئەسالار تۈتۈپ ئىزا قىلايسىز،
سەفالۇۋ ئارەزىڭىز خۇانىغا قىلىپ مېھمان،
رەمەدرەسىدە كۆزۈمنى قاچان زىيا قىلايسىز؟
يىقىلسام ئاھ ئۈرۈپ قەددىڭىز خەيالى بىلەن،
قىيا باقىپ، بەتتەر ئولغىل، دەپ دۇئا قىلايسىز،
لەبىمغە جان يېتۈشۈر ۋەسل ئۈمىدىن ئايتماقدىن،
بۇ ئارزۇدە مەگەر سىز مېنى ئەدا قىلايسىز،
بىزە ھەمىشە تەغافۇل بىلە قىيا باقماي،
رەقىبىمىزگە نېچۈك ئۆزنى ئاشنا قىلايسىز؟
يەقا چۈن غۇنچە ئېتىپ چاكۇ يىغلىشام قانلار،
فېغانىم ئاڭلاماين ئىشىڭىز بەجا قىلايسىز،
كەمىنە شەۋكەتىڭىز ھالىمنى سوراپ بىر كۈن،
قاچان دىلىن خۇش ئېتىپ بىرغىنە ۋەفا قىلايسىز؟

① مۇبتەلا — دۇچار، گىرىفتار، شەيدا؛ ② دۇتا — پۈكۈك، ئىگىك؛ ③ لوزۇم — چوقۇم، زۆرۈر؛ ④ مەقدەم — قەدەم، جاي، كېلىش؛ ⑤ خىنالى — خىنە ياقان؛ ⑥ رەمەد — كۆز ئاغرىقى؛ ⑦ تەغافۇل — بىخۇدلۇق، كۆرمەسكە سېلىش، بېپەرۋالىق.

خاتۇن - ئەركەك قويماغاي ھەم ياش بالالارنى فسراق.
خاتقاده ئولتۇرۇپ زىكر ئەيلەگەن شەيخلەر قېنى؟
جاننى ئالدى بېلىك، كۆپ ئەۋلىيالارنى فسراق.
نەقدى ئۇمروڭنى دىلىڭغا ئالغۇچە تائەتدە بول،
ئەي ھەزىنى، ئايتارسەن زىكرۇ سانالارنى فسراق.

ھەزىنى

مىسالى مەجنۇن لەيلىدەك دىۋانە بولسام كاشكى،
يار ئۈچۈن ئالەم ئارا ئەفسانە بولسام كاشكى.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن
بۇ قىسىمدا قەدىمكى ئۇيغۇر شائىرى ئەلشىر نىزارىنىڭ «ھەزىنى» ناملىق مۇھىم ئەسەرلىرىنىڭ بەزى قىسىملىرىنى كۆرسىتىشكە مەقسەت قىلىندى. ئەسەرنىڭ قەدىمكى نۇسخىسى بىلەن تەكشۈرۈلگەن نۇسخىسى ئارىسىدا تىل ئۆزگىرىشى، قۇبۇلغا كەلمەسلىكى، ئۇزۇنلۇق ئۆزگىرىشى قاتارلىق ئۆزگىرىشلەر بار. بۇ قىسىمدا ئەسەرنىڭ قەدىمكى نۇسخىسى بىلەن تەكشۈرۈلگەن نۇسخىسى ئارىسىدا تىل ئۆزگىرىشى، قۇبۇلغا كەلمەسلىكى، ئۇزۇنلۇق ئۆزگىرىشى قاتارلىق ئۆزگىرىشلەر بار.

رەھم ئەتمەدى يە ئقۇبغا، كەنئاندا نەبىي ① ئەردى،
بەيتۇل - ھەزەن ② ئايتماقغا يۇسۇفنى جۇدا قىلدى.

ئىلىمىڭغا ھەۋا قىلما، تائەتكە بىنا قويما،
كۆردۈڭمۇ تەكەببۇرنى، شەيتاننى سەۋا ③ قىلدى.

بىر باقىشمە مەھۋەش ④ قەتلىمغە نەزەر سالدى،
سەيقەل ⑤ بېرىبان ئول دەم كۆڭلۈمنى سەفا قىلدى.

باتىندە ⑥ ئۆلۈپ ئەردىم، زاھىردا تىرىك ئەمما،
ئىسا كېلىبان قەۋم دەپ ھەققىمغە دۇئا قىلدى.

دىلخەستە ھەزىنى سەن ھەر دەمدە فىغان ئەتمە،
باشىڭغا بۇ سەۋدانى ئەلبەتتە خۇدا قىلدى.

ھەزىنى

قويدى ھەم كۆكسۈم ئارا يۈزىڭ جەفالارنى فسراق،
ئاجراتىپ بىزدىن يەنە كۆپ ئاشنالارنى فسراق.

ۋادەرىغا، ھەسرەت، كەتتى ھەممە ئەھبابلار ⑦،
ھەم جۇدا ئەتتى يەنە خىش ئەقرەبالارنى ⑧ فسراق.

لاق ئۇرۇپ، ئەلەم مېنىڭ مۈلكۈم، دېگەن شەھلەر قېنى؟
قويمىغان ئاخىر، بىلىڭ، شاھۇ گەدالارنى فسراق.

تاپمادى ھەرگىز داۋا دەردىغە ئەفلاتۇن ھەكىم،
ئالدى يەر قوينىغا كۆپ ئەقلى رەسالارنى ⑨ فسراق.

ئەھمەد مۇختار كەتتەلەر جەھاندىن، دوستلار،
يۈز يىگىرمە تۆرت مىڭ ھەم ئەنبىيالارنى فسراق.

شاھ بول خاھى گەدا، دۇنيا ۋەفا قىلماس ساڭا،
بارچەمىزنى قويماغاي ھەم رەھنەمالارنى ⑩ فسراق.

ئەي يارانلار، بىلسەڭىز، دۇنيا ئۆرۈر كۆھنە رەبەت،

① نەبىي — پەيغەمبەر؛ ② بەيتۇل — ھەزەن — غەم ئۆيى؛ ③ سەۋا — ئايرىش، قوغلاش؛ ④ مەھۋەش — ئايدەك، گۈزەل؛ ⑤ سەيقەل — بەرداز، جۇلا؛ ⑥ باتىندە — ئىچ، كۆڭۈل؛ ⑦ ئەھباب — دوستلار، يارانلار، سرداشلار؛ ⑧ ئەقرەبا — ئۇرۇغ — تۇغقان، يېقىن كىشىلەر؛ ⑨ رەسا — تولغان، يېتىشكەن؛ ⑩ رەھنەما — يول باشچى، يول كۆرسەتكۈچى.

خەم بولدى قەددىم ھەسرەت يۈكىدىن،
بىر يوقلامايدۇر كۈلفەتغە سالغان.

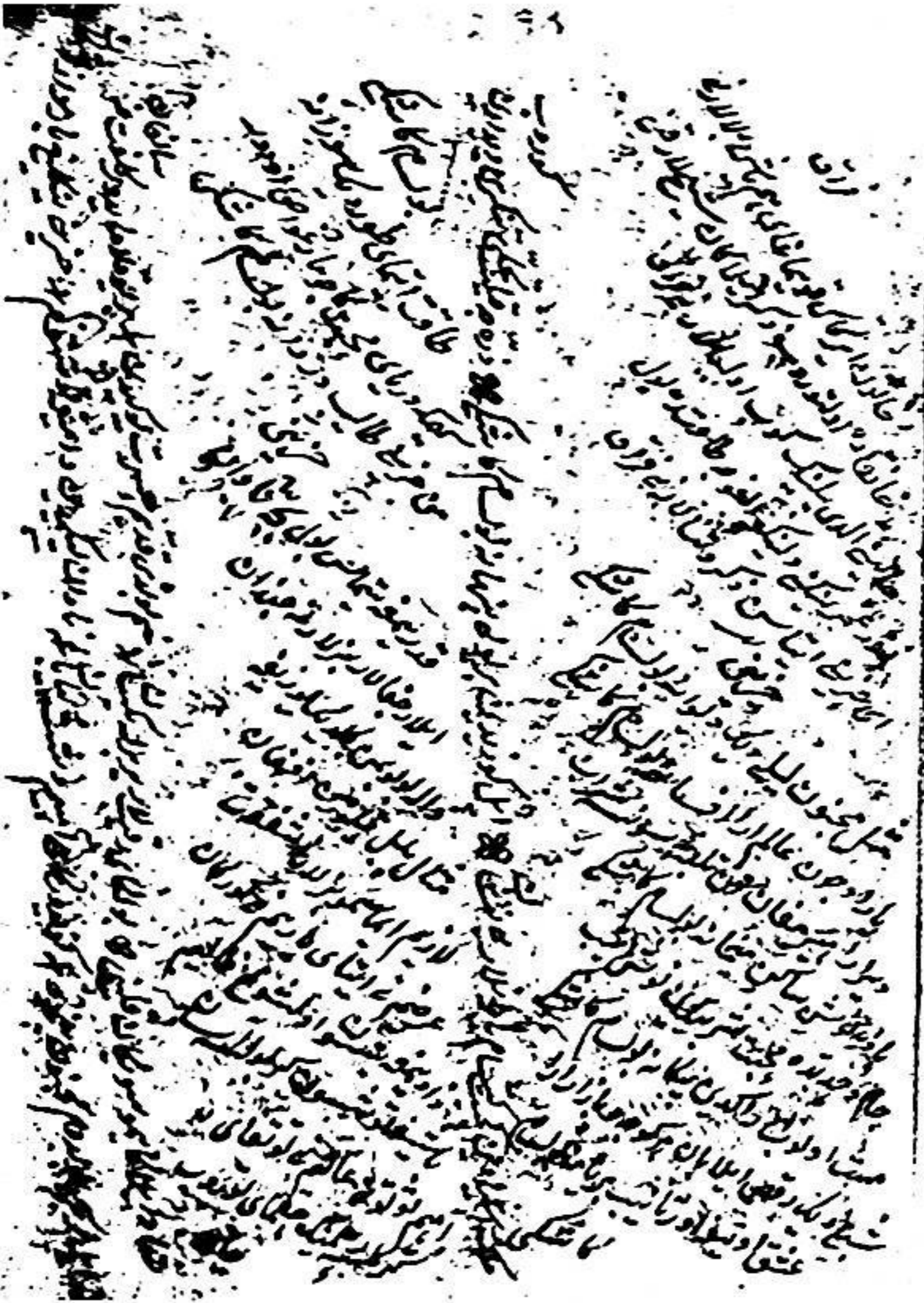
ئەل ئىچرە بولدۇم مەجنۇنۇ بىخۇد،
كۆيدۈرگەي ئاھىم دەشتۇ بەيابان.

نادانلىكىمدىن دامغا تۈشتۈم،
ھەزىنى يانغلىغ بارمۇ ئىزىشگان؟

ھەزىنى

قامەتگىنى كۆرسەتىپ زار ئەتدىڭۇ رەھىم ئەتمەدىڭ،
مەن غەربىكە سەھەتتىڭ بار ئەتدىڭۇ رەھىم ئەتمەدىڭ.

ۋەئەلەر ئەيلەپ دېدىڭ: دائىم ساڭا ئەيلەي ۋەفا،
ئەھدۇ پەيمان سىندۈرۈپ، خار ئەتدىڭۇ رەھىم ئەتمەدىڭ.

دەير ئارا پىرى مۇغان^① مەن تەلبەغە سۇنسا شەراب،
بادەئى نۇشى ساكىن مەيخانە بولسام كاشكى.

جامى ۋەھدەتدە مۇھەببەت شەربەتىدىن نۇش ئېتىپ،
مەست ئولۇپ ئىدراكىدىن بىگانە بولسام كاشكى.

شېبلىدەك رەقس^② ئەيلەبان ھەر كوچاۋۇ بازار ئارا،
ئىشقى ئوتىغا ئۆرتەنىپ بىريانە بولسام كاشكى.

مۈلكۈ ئەشىادىن كېچىپ، كەتسەم، يارانلار، بىنىشان،
ئەل كۆزىدىن بىر يولى پىنھانە بولسام كاشكى.

زەررەچە قىلسا تەجەللى تەڭرى دىدارىن كۆرۈپ،
تاقت ئەتمەي تەۋرىدەك^③ سۇزانە^④ بولسام كاشكى.

كىمكى دەريايى مۇھەببەتكە چۇمار، غەۋۋاس ئۇدۇر،
مەن ھەزىنى تالىبى دۇردانە بولسام كاشكى.

ھەزىنى

قەدىمغە يەتمەس بول بەچچە^⑤ نادان،
ئەيلەر جافالار بىزلەرغە چەندان^⑥.

ۋالھ^⑦ بولۇپمەن گۈلدەك يۈزىغە،
مىسالى بۇلبۇل قىلۇرمەن ئەفغان.

لازىم ئەمەسمۇ بىزلەرغە شەققەت،
ئەزىمنى ئايتاي، يارىمنى كۆرگەن.

دادىمغا يەتسۇن ئول شۇخى زالىم،
باشىغا تۇشسۇن گەر بولسا ئاسان.

ئاھىم تۈتۈنى ئالەمنى تۇتغاي،
گەر كەلسە رەھىمىڭ چىقماي تۇرۇپ جان.

شاد ئەيلەگەيمۇ سۆيگەن قۇلىنى؟
بولگەي رەقىبىلەر يەر بىرلە يەكسان.

① پىرى مۇغان — مەيپۇرۇش ؛ ② رەقس — ئويۇن، ئۇسسۇل ؛ ③ تەۋر — يوسۇن، تەرتىپ، ئادەت ؛ ④ سۇزانە — يالقۇنلۇق، يېنىپ تۇرغان ؛ ⑤ بەچچە — گۈدەك، بالا غىزمەتكار ؛ ⑥ چەندان — كۆپلەپ، ھەسسىلەپ ؛ ⑦ ۋالھ — شەيدا، ئەسىر، مۇبتىلا.

ھەزنىي

ئويلاسام، مەھبۇبىمە، ئالەمدە جانان ئوخشاماس،
جەننەت ئىچرە ھۈرۈ غۇلمان بەلكى رىزۋان ئوخشاماس.

بىر ئەجەب مەئشۇقەئى مانەندە يوقتۇر بىنەزەر،
ئىھتىمالى بار يۈسۈفدىن بۆلەك جان ئوخشاماس.

ئول زىمانلار چەشمى مەجنۇن بىرلە كۆرمىس لەيلىنى،
زەررە تۇشسە ئىشقى كۆز ياشىغا باران ئوخشاماس.

ھەر نېچكۈك دەردۇ ئەلەمدىن يار سەۋداسى مۇھال^①،
مەرھەمى يارىن ۋىسالى باشقا دەرمان ئوخشاماس.

مۇسقى مىنقارى^② قۇمىرى^③ ئەندەلب سەۋتىن^④ نېتەي،
نالە قىلسا نەغمەئى داۋۇدى خۇشخان ئوخشاماس.

نەيلەرەم، دەردۇ ئەلەم تارتماقدىن ئۆزگە چارە يوق،
تا ھەزنىي تاپماسام ۋەسفىنى دىۋان ئوخشاماس.

ھەزنىي

نەچە دانالارنى نادان ئەيلەدى ئىشقى مەجاز،
يارىنىڭ كويىدا سەرسان ئەيلەدى ئىشقى مەجاز.

ھەر كىشى مەجنۇن بولۇپ لەيلىنى قىلسا تەلەب،
مەسكەنن^⑤ دەشتۇ بەيابان ئەيلەدى ئىشقى مەجاز.

تەشە ئۇردى كۆھكەن شىرىننىڭ ھەجرىدە مۇدام،
ۋەئەئى ۋەسلىلە بىجان ئەيلەدى ئىشقى مەجاز.

تاھىرى غۇربەتكەشىدە ئۆلدى زۇھرا كويىدا،
يارى رۇخسارىن قىزىل قان ئەيلەدى ئىشقى مەجاز.

شەيخ سەنئاندەك ۋەلىمنىڭ بويىغا زۇننار ئاسىپ،
ھۈكىمى تەرسا بارچە خۇبان ئەيلەدى ئىشقى مەجاز.

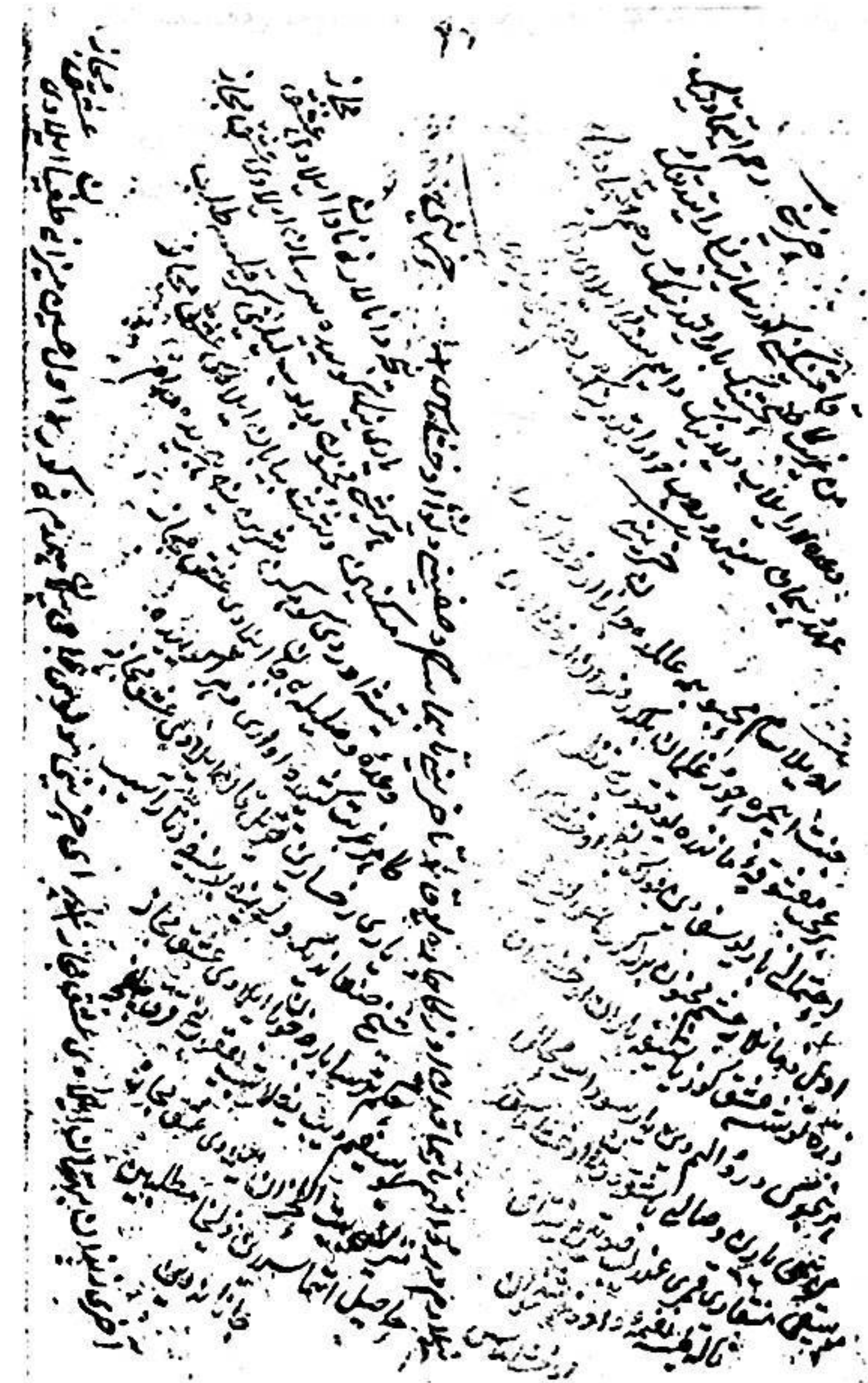
يۈسۈفم دەپ يىغلانتىپ يەققۇبىنى قىرىق يىلغەچە،
مەنزەلىنى بەيتۇل - ھەزەن ئەيلەدى ئىشقى مەجاز.

ھاسىل ئەتمەسدىن زىلەيخا مەتلەبىن جانانەدىن،
ئاخىرى زىندانى بوھتان ئەيلەدى ئىشقى مەجاز.

ئەي ھەزنىي، مەۋلەۋى جامىي بىلەن ھەمدەمنى كۆر،
ئول ھۈسەين مىزانى تۇغىيان ئەيلەدى ئىشقى مەجاز.

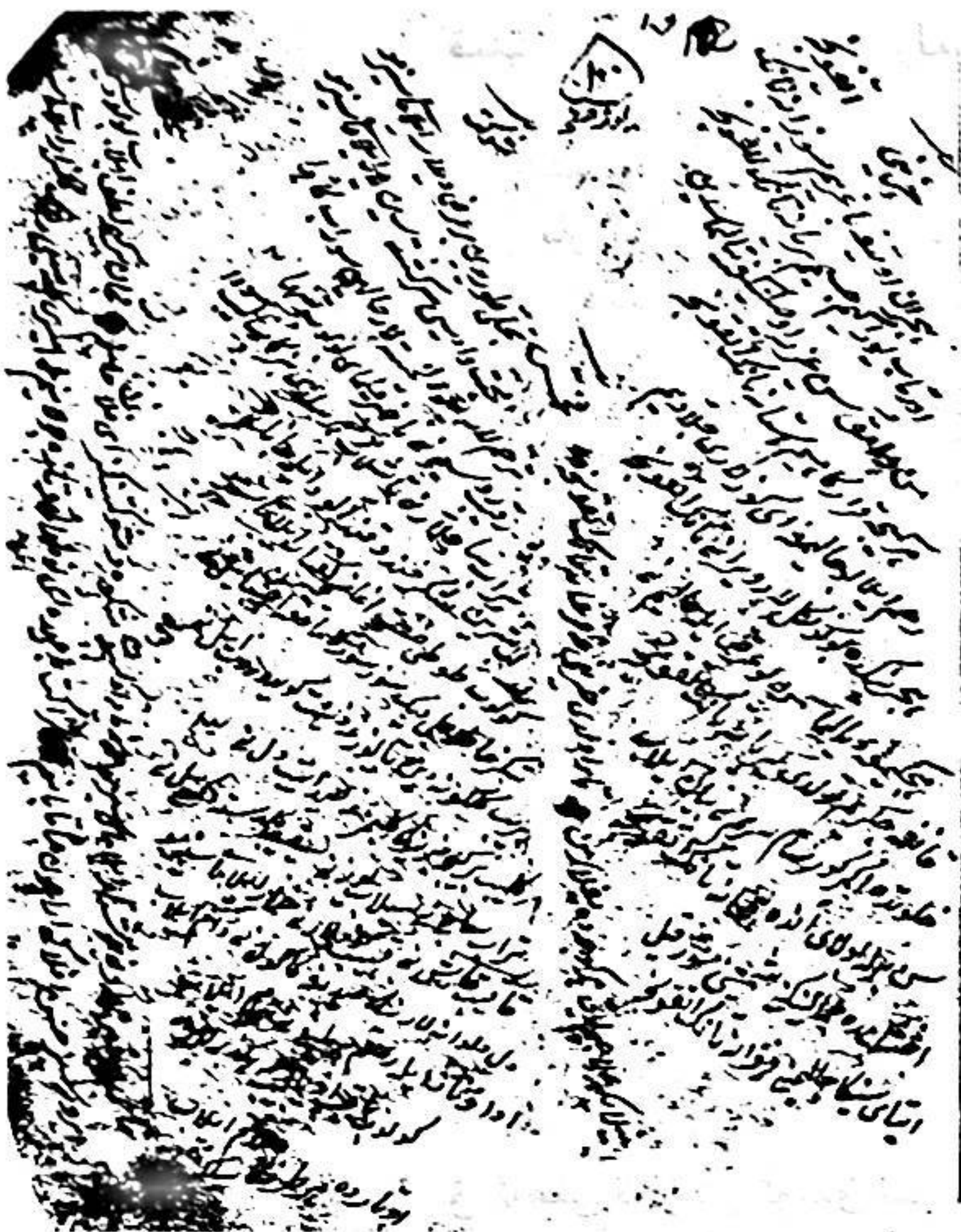
ھەزنىي

ھىجران ئوتىغا باغرىم سۇزانە تاڭ ئاتقۇنچە،
ئۆرتەپ يۈرەكىم، جىسمىم بىريانە تاڭ ئاتقۇنچە.

① مۇھال - قىيىن، مۇشكۈل؛ ② مىنقىل - قۇش تۇمشۇقى؛ ③ قۇمىرى - پاختەك، تۇرۇلغا؛ ④ سەۋتىن - ئاۋاز، ئون؛ ⑤ مەسكەن - تۇرار جاي، ئۇۋا، كۆل.

مەن ۋامىقۇ سەن ئۇزرا ۋەسلىڭغە يىتەلمەسدىن،
 ھەر كېچە قەرار گامىم ئاستانە تاڭ ئاتقۇنچە.
 رەھم ئەيلە بۇ ھالىمغا، ئەي كۆزلەرى جەللادىم،
 ھەجرىڭدە بۇ كوڭۈللەر ۋەيرانە تاڭ ئاتقۇنچە.
 ھېچكىمغە دېيەلمەسمەن بۇ ئەرز ئىلە ھالىمنى،
 قانغا جىگەرىم تولدى، گىرىبانە تاڭ ئاتقۇنچە.
 خىلۋەتدە ئەگەر كۆرسەم سەيرىمنى بەيان ئەيلەپ،
 سەن بىرلە بولاي ئاندا ھەمخانە تاڭ ئاتقۇنچە.
 ئاخشامدا جەمالىڭنى شەمئىنى مۇنەۋۋەر قىل،
 ئايناي ساڭا ھالىمنى فىرقىرانە تاڭ ئاتقۇنچە.
 نەيلەيكى، ئىلاجىم يوق، ھەر كوچەدە يىغلارمەن،
 تار ئولدى ھەزىنىيىغە فەرغانە تاڭ ئاتقۇنچە.

شەۋكەت

تەجەللى تەۋرىدىن بىر ئەرزى دىدار ئەيلەمەيسىزمۇ؟
 مۇھەببەت ۋادىسى سەرگەشتەسەن يار ئەيلەمەيسىزمۇ؟
 تەرەھۇملار بىلە دىلخەستەلەر ھالنى سوراپ گاھا،
 رەقىبى رۇ سىيەھنى باخەبەر قىلماي بولۇپ تەنھا،
 تاراپ ساچلارنى تاشلاپ ھەر سارى بىزگە سالىپ سەۋدا،
 لەبى شىرىنۇ شەككەرخەندۇ قەند ئالۇد ئىلە، جانا،
 كۈلۈپ تۈتى سىفەت ئاغازى گۇفتار ئەيلەمەيسىزمۇ؟
 شەككەرخا تۈتمەك سۆز سۆزلەماقغە ئاچىبان تىلنى،
 بېرىپ گۈلگۈنەدىن تا يۈزغە زىننەت كۆيدۈرۈپ ئەلنى،
 كېلىپ بىر كېچە بىزنىڭ كۈلبەمىزگە سەيد ئېتىپ دىلنى،
 تاراپ ساچنى، سىلاپ يۈزنى، سىقىپ گۈلدەستەدەك بەلنى،

قاقىپ قاشنى، قىيىپ كۆزلەرنى، خەممار ئەيلەمەيسىزمۇ؟

دىلى دىلدانلەرنىڭ سەيدىغە كاكۈلىنى دام ئەيلەپ،
 ئەداۋۇ ناز ئىلە رەسم پىرىلىغىنى تەمام ئەيلەپ،
 كۈلۈپ باقىپ ئويالىپ، رەھگۈزارلاردا سەلام ئەيلەپ،
 ئۆتەردە ھەر تەرەفكە سىلكىنىپ، نازۇ خىرام ئەيلەپ،
 تەمامى پىرۇ بەرنالارنى خۇشتار ئەيلەمەيسىزمۇ؟

زىياد ئولسۇن شىكۋەۋۇ شەۋكەتىڭىز، ئەي فىلان خانىم،
 قاچان بىر كېچە لۇتق ئەيلەپ بولۇرسىز ياخشى مېھمانىم،
 ئېرۇرسىز ھۇسنى ئەفلاكى ئارا چۈن ماھى تابانىم،
 نەزاكەت باغىدا، ئەي نەۋ نىھالۇ تازە جەۋلانمىم،
 ئەسىرى كۈلبەسىنى رەشىكى گۈلزار ئەيلەمەيسىزمۇ؟

مۇخەممەسى شەۋكەت

قەدىڭنىڭ بەندەسى سەردى خىيابان ئولدى بىر مەنمۇ؟
 كۆرۈپ لەئلىڭ چەمەندە غۇنچە دىل قان بولدى بىر مەنمۇ؟
 يۈزۈڭنى كۆردىمۇ ئىشقى ئەھلى گىربان ئولدى بىر مەنمۇ؟
 ئەسىرى چەشمەڭ ئاھۋىيى بەيابان ئولدى بىر مەنمۇ؟
 كۆرۈپ ئايىنەلەر ھۇسنىغا ھەيران ئولدى بىر مەنمۇ؟

قاين باردىڭ مېنى تا مۇندا تاشلاپ تۇرغۇ داغ ئەيلەپ؟
 فىراقىڭ ئىلكىدە قويدۇڭۇ كەتتىڭ بىدىماغ ئەيلەپ،
 تەماشايى چەمەن قەسدى بىلەن كۆڭلۈڭنى چاغ ئەيلەپ،
 رەخ ئاچتىڭ پەردەدىن ئول سۇبھىكىم بىر سەيرى باغ ئەيلەپ،
 قالپ خىجەتدە گۈل چاكى گىربان ئولدى بىر مەنمۇ؟

تاقىلماس نازەننىلەر ئىچرە، دىلبەر، سەندەك ئازادە،
 كى مىسلىڭ بولمادى مەنزۇرىم، ئەي جان، ئۇشبۇ دۇنيادە،
 كۆزۈڭ مەستۇ ھەمىشە ئالغالى جانلارنى ئامادە،
 كۆيەر جانلار نە تەنھا ئىشقىڭ ئوتىدىنكى سەھرادە،
 تۈشۈپ باغرىغا يەكسەر لالە سۇزان ئولدى بىر مەنمۇ؟

ئەمەسمۇ چاكەرنىڭ، جانا، سېنى بۇ بارچە ئىمسالىڭ،
 تەكەللۇم ئەيلەسەڭ تۈتىنى خۇش كۈلەر بولۇر لالىڭ،
 بولاي چۈن خاكى رەھ قۇيساڭ قەدەم يوللاردە فامالىڭ،
 نە يالغۇز مەن ئەسىرى ھەلقەئى زۇلفۇ خەتتۇ خالىڭ،
 لەبىڭغە بەندە ھەم لەئلى بەدەخشان ئولدى بىر مەنمۇ؟

تىلەپ ۋەسلىگىنى ھەر دەم ئاھ ئۇرۇپ يۈرگەندە ئەيب ئەرمەس،
 زۇلال ئىستەپ لەبىگىدىن قان يۈتۈپ يۈرگەندە ئەيب ئەرمەس،
 جەفا ئەغيارىدىن ھەر دەم چېكىپ يۈرگەندە ئەيب ئەرمەس،
 كۈيۈڭدا بەندەلەردەك سارۇلۇپ يۈرگەندە ئەيب ئەرمەس،
 ساچىڭدىن سۈنبۈلۈ رەيھان فەرىشان ئولدى بىر مەنمۇ؟

* *

غەرب بولماي غەرب ھالنى بىلۈرمۇ؟
 جەفا تارتقان كىشى زايىئۇ قالۇرمۇ؟

* *

بۇ نەزمىڭ ئىچرە شەۋكەت قىلدى زەۋق ئىزھارىن، ئەي زەۋقىي،
 كى يەئنى راھەت ئەفزا ئەيلەدى ئەشئارىن، ئەي زەۋقىي،
 ئەتا قىلسۇن ساڭا ھەق لۇتق ئىلە دىدارىن، ئەي زەۋقىي،
 تىرىكلىك بارىدا ئىستە ھەقىقەت يارىن، ئەي زەۋقىي،
 مەجازلارنىڭ ئىشقى سۈزى ھىجرانىڭگە ئەرزىرمۇ؟

(نەشرگە تەييارلىغۇچى: خوتەن ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا)

نەقىل ئېلىش ۋە تەرجىمە قىلىش ھەققىدە ئىككى پارچە تېكىست

نەشىرگە تەييارلىغۇچى: ئابلىمىت قۇدرەت ھەمراھ

نەشىرگە تەييارلىغۇچىدىن: قوللىمىزدىكى «نەقىل ۋە تەرجىمە» ھەققىدىكى كونا ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان ئىككى پارچە تېكىست 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قەشقەرلىك مۇھەممەد ئەلى داموللاننىڭ ئەنگلىيە كونسولى ۋە شىۋېتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىق قىلىشى ئۈچۈن تەييارلاپ بەرگەن ماتېرىيالى بو- لۇپ، شىۋېتسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ باشلىقى گۇستاف رەكۋىت (1875 — 1945) توپلىغان. كېيىن بۇ تې- كىستلەر شىۋېت مىسسىيونېرلىرىنىڭ قەشقەردىن ھەيدىۋېتىلىشى بىلەن باشقا ئۇيغۇرچە ماتېرىياللار قاتارىدا شى- ۋېتسىيەگە ئېلىپ كېتىلىپ، لۇند ئۇنۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسى يارىرىڭ (Gunnar Jarring 2002 — 1907) قول يازمىلار مەركىزىگە قويۇلغان. 1978 - يىلى گۇننار يارىرىڭ مەزكۇر قول يازمىلار فوندىدىكى ماتېرىياللارنى رەتلەۋاتقاندا بۇ تې- كىستلەرنى بايقاپ، ئۇنىڭغا قايتىدىن كىتاب نومۇرى قويۇپ، «مۇھەممەد ئەلى داموللان نامىدىكى 207 - نومۇرلۇق قول يازما 1 - 2» نامىدا ئارخىپ تۇرغۇزغان.

بۇ ئىككى پارچە تېكىستتە نەقىل ئېلىش، كىتاب تۈزۈش ۋە كۆچۈرۈش، تەرجىمە قىلىشنىڭ قائىدە قانۇنىيەت- لىرى ۋە پىرىنسىپلىرى، تەرجىمان ۋە كاتىپلارغا قويۇلغان تەلەپلەر ياخشى بايان قىلىنغان. شۇ سەۋەبتىن بۇ تې- كىستلەر ئەينى دەۋردىكى كىتابتەتقىق ۋە تەرجىمىچىلىك ھەققىدىكى ئۇچۇرلارنى بىلىشتىكى مۇھىم ماتېرىيال ھې- سابلىنىدۇ. گەرچە بۇ ئىككى پارچە تېكىست قىسقا بولسىمۇ، ئەينى دەۋر ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىق قىلىشتا بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە. شۇ سەۋەبتىن بۇ ئىككى پارچە تېكىست كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ ھۆزۈرىغا سۈنۈلدى.

نەقىل قىلماقنىڭ بەيانى

بىر كىتابنىڭ سۆزىنى يەنە بىر كىتابغا كۆچۈرۈپ ئالۇرلار ۋە يا بىر كىشى بىر ئۆيدىن يەنە بىر ئۆيگە كۆچۈپ چىقارلار ۋە يا بىر سەفەرگە بارغۇچى سەئىد كۈنىنى كۆزلەپ نەقىل مەكان قىلامىز، دەپ دوستىمىزنىڭ ئۆيىگە چىقىپ ئالىپ، ئول ئۆيدىن سەفەرگە كېتەرلەر. يا بىر تۈپ كۆچەتنى يىلدىزى بىرلە قوزغاپ ئالىپ يەنە بىر يەرگە كۆچۈرۈرلەر. شۇنداغىكى، بىر كىشى ئولتۇرغان ئۆيدىن كۆچۈپ يەنە بىر

نەقىل قىلماقنىڭ بايانى

يەشمىسى: بىر كىتابنىڭ سۆزىنى يەنە بىر كىتابقا كۆچۈرىدۇ ياكى بىر كىشى بىر ئۆيدىن يەنە بىر ئۆيگە كۆچۈپ چىقىدۇ ۋە ياكى بىر سەپەرگە بارغۇچى خاسىيەتلىك كۈننى كۆزلەپ «بىر يەرگە كۆچمىز» دەپ دوستىنىڭ ئۆيىگە چىقىپ، ئۇ يەردىن سەپەرگە چىقىدۇ، ياكى بىر تۈپ كۆچەتنى يىلتىزى بىلەن قومۇرۇپ يەنە بىر يەرگە كۆچۈرۈپ سالىدۇ. شۇنداقكى، بىر كىشى ئولتۇرغان ئۆيدىن كۆچۈپ يەنە بىر ئۆيگە چىقىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئىستېمالى ۋە «نەقىل» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «كۆچمەك» ۋە «كۆچۈرمەك» دېگەنلىك بولىدۇ. بىر كىشى بىر يەردىن كۆچۈپ كەلسە، ئۇ كىشىنى «كۆچمەل» دەپ ئاتايمىز. بەزى قىرغىزلار ئاتلىرىنى «كۆچكۈنچى» دەپ ئاتايدۇ.

بىر رىۋايەتتە يېزىلىپتۇكى، خۇدايى تائالانىڭ بىر گۈرۈھ پەرىشتىلىرى بار بولۇپ، ئۇلار «نەققال پەرىشتىلىرى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلارنىڭ قىلىدىغان ئىشلىرى بىر مۇقەددەس جايدا مۇقەددەس ئەمەس ئادەم دەپنە قىلىنغان بولسا، مۇقەددەس ئەمەس ئادەمنى يۆتكىۋېتىپ، بىر مۇقەددەس كىشىنى دەپنە قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ دائىملىق قىلىدىغان خىزمىتى مۇشۇدۇر. «نەققال» نىڭ مەنىسى «تولا كۆچۈرگۈچى» دېگەنلىك بولۇر. بۇ ئىسىم مۇبالىغە شەكلى بىلەن ئېيتىلىپتۇر.

بىر كىتابتىن ۋە ياكى بىر قەغەز يۈزىدىن بىر خەتنى يەنە بىر قەغەزگە ياكى يەنە بىر كىتابقا كۆچۈرىدۇ. كۆچۈرتۈش ياكى كۆچۈرۈشنىڭ ئېھتىياجى ئىككى تۈرلۈك بولىدۇ. بىرى شۇكى، كىتاب كونا بولسا ياكى كىتابنى كۆپرەك قىلىش ئۈچۈن كۆچۈرىدۇ. يەنە بىرى شۇكى، بىر مۇھۈرلۈك ۋە سىقىقنىڭ كۆچۈرۈلگىنىنى ئېلىپ، ئەسلى ۋە سىقىقنى قېشىدا ساقلاپ، كۆچۈرۈلگەن ۋە سىقىقنى ئاساسلىنىپ تاكى پۇلىنى ئېلىۋالغۇچە ئەرز قىلىدۇ. خەتتاتنى ئەرەب تىلىدا «كاتىب»، پارس تىلىدا «نەۋسەندە» دەپ ئاتايدۇ. خەتتات بىر خەتنىڭ نەقىلىنى ئالماقچى بولسا، خەتتاتنىڭ ئىملاسى ياخشى بولسا شۇنداقلا بىر كىشى خەتنى بىر تەرەپتىن ئوقۇپ بەرسە، خەتتات خەتنى ئىتتىك، ئوڭاي يازالايدۇ. ئەگەر خەتتاتنىڭ ئىملاسى ياخشى بولماي، ئېغىزدىن چىققاننى يازسا، ھەرپلىرى ئۆزگىرىپ خاتا كۆچۈرۈلۈپ قالىدۇ. ئىملاسىز كىشى خەتكە ئۆزى قاراپ يازسا ياخشىراق بولىدۇ ھەمدە يازغاندا ھەرپلىرىنى ئوقۇپ بەرسە يازغاندا قاندىكىلىك بولىدۇ.

تەرجىمىنىڭ بايانى

«تەرجىمە» دەپ بىر سۆزنى يەنە بىر سۆزگە ئۆرۈگەننى ئېيتىدۇ. بىر سۆز ئەرەبچە بولسا ئۇنى پارس-چىنگە ۋە ياكى تۈركىيچىگە ۋە ياكى باشقا بىر تىلغا ئۆرۈگەننى «تەرجىمە قىلدى» دەپ ئېيتىدۇ. بۇ ئىش ئوڭاي ئەمەس. چۈنكى، بىر تىلنىڭ سۆزىنى يەنە بىر تىلنىڭ سۆزىگە ئىزمۇئىز كەلتۈرۈپ، كەم ۋە زىيا-دە قىلماي چىقارماقلىق ناھايىتى مۇشكۈلدۇر. بىر سۆزنى ئۆز قېلىپىدىن يەنە بىر سۆز قېلىپىغا ئوخشاش كەلتۈرمەك ئوڭاي ئەمەس. ئەگەر بىر سۆزنى ئۆز قېلىپىدىن چىقىرىپ يەنە بىر سۆزنىڭ قېلىپىغا سالغاندا، كۆپىنچىلىرى ئوخشاش كەلمەيدۇ. توغرا شەكلىنى ئېتىبارغا ئالماي سۆزنىڭ مەقسەت - مۇددە - ئاسىنى ئىپادىلىمەك ئاسانراق بولىدۇ. لېكىن، ئاللاھنىڭ كالامى قايىسى ئۇسلۇب ۋە يول بىلەن نازىل قىلىنغان بولسا، شۇ يولدىن يىڭىننىڭ ئۈچىدەك ئېغىشىپ كېتىشكە بولمايدۇ. بىر كىشى «مەن پاساھەت-لىك، بالاغەتلىك» دەپ ئەسلى سۆزدە كەم ۋە زىيادىلىك قىلسا، ئۆزگەرتىۋەتسە، بۇ تەرجىمان قاتتىق گۈ-ناھكار بولىدۇ.

باشقا ئاپتورلارنىڭ تەرجىمىسىدە مۇراد - مەقسەتلىرىنى ئېيتىشنىڭ ھەر خىل شەكىللىرى بار، يا بىر ھېكايىنى ئىككى خىل شەكىل بىلەن ياكى ئۈچ خىل شەكىل بىلەن ئەسلىي مەقسەتنى تەرجىمە قىلىش غىلى بولىدۇ. سۆز ھەر زامان ۋە ھەر تىلدا ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، يۈز يىل بۇرۇن ئىستېمال قىلىنغان سۆز ھازىر ئىستېمال قىلىنمايدۇ. ئەگەر ئىستېمال قىلىنسا، كەمدىن - كەم ئىستېمال قىلىنىدۇ. مەسىلەن ئالساق، «نەقد» دېگەن سۆزنى ھازىر «پۇل» دەيدۇ. ئىلگىرى «نەقد، نىسى» دەپ گەپ بار ئىدى. يەنە مەسىلەن ئالساق، «ئەمدىغىچە، تېخىغىچە، ھېلىغىچە» دېگەن بۇ ئۈچ سۆز تۈركىيچىدە بىر مەنىدە ئىستېمال قىلىنىدۇ. ئەمما، پارسچىگە تەرجىمە قىلساق، «ئەمدىغىچە» دېگەن سۆز پارسچىدا «تا ئەكىنۇن»، «تېخىغىچە» دېگەن سۆز «تا ھەنۇز»، «ھېلىغىچە» دېگەن سۆز «تاھال» دەپ ئېلىنىدۇ.

مەقسەت شۇكى، تۈركىي تىلدا سۆز ئىستېمالى پات - پات ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. مۇنداق ئۆزگىرىپ تۇرۇشنىڭ سەۋەبى ئاۋامنىڭ خاتالىقىدۇر. چۈنكى، ئۇلار سۆزنى چىرايلىق ۋە سەت دەپ ئايرىمايدۇ ھەم قارشىسىغىمۇ رىئايە قىلمايدۇ. مۇنداق سۆز بىرەر مەنىتىغىمۇ پىششىق كىشىنىڭ قېشىغا كەلگەندە ئۇنىڭ خاتالىقىنى تېپىپ چىقىپ رەت قىلىدۇ. ئەھلى مەنتىق ۋە ناتىقلارنىڭ ساقلاپ قويغان سۆزلىرى بار. مەسىلەن، «ئەمىر، ئىلتىماس، دۇئا» دېگەن بۇ ئۈچ سۆزنىڭ مەنىسى ئوخشاش، لېكىن ئۇنىڭ ئىشلىتىدىغان ئورنىدا خېلى پەرق بار. «ئەمىر» دەپ ئۆزىدىن كىچىككە ئېيتىدۇ، «ئىلتىماس» دەپ ئۆزى بىلەن تەڭ - تۇشلارغا ئېيتىدۇ، «دۇئا» دەپ ئۆزىدىن چوڭغا ئېيتىدۇ. ئەگەر كىشى شۇنداق بىر قائىدىگە ئەمەل قىلماي ۋە ئۇنى بىلمەي تەرجىمە قىلسا، چوڭ خاتالىق سادىر قىلغان بولىدۇ.

(نەشرگە تەييارلىغۇچى: جۇڭگو ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مۇقام ئىلمىي جەمئىيىتىدە)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئەرافات ھەسەن مۇسابايېقى

ئەمىرىيىنىڭ زەلىلى غەزەللىرىگە يازغان تەخمىنسىلىرى

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن: مۇھەممەد سىددىق زەلىلى 18 - ئەسىر ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئەڭ مەشھۇر نامايەندىسى بولۇپ، ئەسەرلىرىدىن دىيارىمىز ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقالغان بىر قانچە قول يازمىسى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، شائىرىمىزنىڭ ئەسەرلىرى تا بۈگۈنگە قەدەر تېكىستولوگىيە جەھەتتىن ئىلمىي ئۆگىنىلگىنى، ئەسەرلىرىنىڭ رايونىمىز ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ساقلانغان نۇسخىلىرىدىكى پەرقلەر تەتقىق قىلىندى. بىز بۇ يازمىمىزدا قوقەند خانى ئەمىر ئۆمەر خان (1787 - 1822) دىۋانىدا ئۇچرىغان، زەلىلى غەزەللىرىگە يېزىلغان ئۈچ تەخمىنسىنى تەييارلاپ، بۇلارغا ئاساس بولغان زەلىلى غەزەللىرىنى شائىرىمىزنىڭ قوللىمىزدىكى قول يازمىلىرىغا سېلىشتۇرۇپ، كۆرۈلگەن پەرقلەرنى كۆرسەتتۇق. تېخىمۇ ئېنىقلىنى ئېيتقاندا، شائىرىمىز مۇھەممەد سىددىق زەلىلىنىڭ شۇ تەخمىنسىگە ئاساس بولغان ئۈچ غەزەللىنىڭ قوقەند ۋارىيانتىنى^① رايونىمىزدا ساقلانغان قول يازمىلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ ئۆگىنىش ئارقىلىق بەزى مەسىلىلەرنى بايقىدۇق ھەم شۇ ئۈچ تەخمىنسى مەتنى پەرقلىرى، فاكسىمىلى بىلەن قوشۇپ نەشرگە تەييارلىدۇق. بىراق ئۆمەر خان دىۋانىدىكى تەخمىنسىلەردىن بىرىگە ئاساس بولغان غەزەل زەلىلى دىۋانىنىڭ نەشر نۇسخىسى^② ۋە قوللىمىزدىكى ئۈچ قول يازمىسىدا ئۇچرىمىغانلىقتىن^③، بۇ غەزەلنى زەلىلى دىۋانىنىڭ رايونىمىزدىكى يازمىلىرىغا سېلىشتۇرۇش ئىمكانىيىتى بولمىدى. يەنە مەنبەلەردىن ئەمىر ئۆمەر خان دىۋانىنىڭ ئىستانبۇل ئۈنۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىدا 2850 رەقەم بىلەن ساقلانغان قول يازما (A نۇسخا) نى كۆرۈش ئىمكانىيىتىمىز بولمىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ نۇسخىنىڭ مەتنى ئالاھىدىلىكى ۋە بېرىلگەن ئىزاھلارنى دوكتور كازىم كۆكتېكىن نەشرىدىن^④ ئالدۇق.

① «يۈسۈپ ئەمىرى دىۋانى» (كازىم كۆكتېكىن تەييارلىغان)، ئىززۇرۇم، 2007 - يىلى نەشرى؛ ئۆمەر خان دىۋانىنىڭ ئىستانبۇل ئۈنۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىدا TY5452 رەقەم ئاستىدا ساقلانغان قول يازمىسىنىڭ فاكسىمىلى؛ ئەمىرى: «دىۋان» (مەھبۇبە قادىروۋا تەييارلىغان)، تاشكەنت، 1972 - يىلى نەشرى؛ ئاناپېك رۇستەمبېك ئوغلى: «زەلىلى شېئىرلىرى ئۆزبېك ئەدەبىياتى شۇناسلىرى ۋە شائىرلىرى نىگاھىدا» (ماقالىدە ئۆمەر خاننىڭ زەلىلى غەزەللىرىگە يازغان ئىككى تەخمىنسى بېرىلگەن)، «ئەدەبىيات كۆزگۈسى»، 10 - سان، تاشكەنت، 2008 - يىلى نەشرى.
② زەلىلى: «دىۋانى زەلىلى» (ئىمىن تۇرسۇن تەييارلىغان)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1985 - يىلى نەشرى.
③ «دىۋانى زەلىلى» (ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندى «چوڭ دىۋان» دەپ ئاتىغان نۇسخا)؛ «دىۋانى زەلىلى» (ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندى «كىچىك دىۋان» دەپ ئاتىغان نۇسخا)؛ «دىۋانى زەلىلى»، قەشقەر ۋىلايەتلىك مۇزېيدا 0167 رەقەم ئاستىدا ساقلانغان نۇسخا.
④ دوكتور كازىم كۆكتېكىن تەييارلىغان «يۈسۈپ ئەمىرى دىۋانى» ئەمەلىيەتتە ئەمىر ئۆمەر خان دىۋانى بولۇپ، بۇ ھەقتە ئەرافات ھەسەن مۇسابايېقىنىڭ «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 2014 - يىللىق 6 - ساندا ئېلان قىلىنغان «كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى ئەمىرى» تەخەللۇسلۇق ئىككى شائىر ھەققىدە مۇلاھىزە ناملىق ماقالىسىگە قاراڭ.

①

— — — V / — V — / — — — V / — V —
فائىلۇن مەفائىلۇن فائىلۇن مەفائىلۇن
(ھەزەجى مۇسەممەنى ئەشتەر)

ئەي كۆڭۈل، بۇ دەير ئىچرە رىندلەرغە ئۇلفەت تۇت،
مۇغبەچە ئاياغىن ئۆپ، دەير پىرىن ئىززەت تۇت،
بادە نۇش ئېتىپ جانان^② جىلۋەسىن غەنىمەت تۇت،
بىر نەزەر كۆرۈپ^③ ئاشىق جان بېرۈرنى^④ مىننەت تۇت،
ئاستانەنى مەئشۇق ياستانۇرنى نىيەت^⑤ تۇت.

ئەي سەبا، دېگىل بارىپ ئەرزىم ئول قارا كۆزگە،
بىزنى سالىدى ھىجرانى مۇنچە دەردى جان سۆزگە،
ئوخشاماس پەرىلەر كىم ئول بۈتى دىلە فرۇزگە،
باۋەر ئەيلە بۇ سۆزگە، سۈرمە قىل سۆزۈم كۆزگە،
يوقتۇ^⑥ ياردىن ئۆزگە، غەيردىن^⑦ ھەزىمەت تۇت^⑧.

بەرمە كۆڭۈل، ئەي سالىك، بىۋەفادۇرۇر ئالەم،
ھەر نەكىم ئېرۇر مەۋجۇد، بولغۇسى ھەمە بەرھەم،
بۇ رەبات ئارا ئەلدىن نەقدى ئۇمر ئالۇر كەم كەم،
كۈھنە لەنگەرى ئالەم، كارۋان ئېرۇر ئادەم،
دەم ئالىپ ئۆتەر بىر^⑨ دەم، سەن بۇ دەم غەنىمەت^⑩ تۇت.

بىۋەفا ئېرۇر ئالەم، جامى بادە قىلغىل نۇش،
قىلدى كۆپ شەكەر لەبنى مەرگ بادەسى بىھۇش،
كۆپ سۇخەنسەرلارنى ئەيلەدى ئەجەل خامۇش،
سەرۋ قامەتى گۈلپۇش، زۇلفى كاكۈلى بەردۇش،
ئەيلەدى كەفەن ئاغۇش، ئەقلىڭ ئولسا ئىبىرەت^⑪ تۇت.

① بۇ تەخمىسى ئۇمەرخان دىۋانىنىڭ ناشكەنت نەشرىدە يوق.

② نۇسخىدا «جانا» دەپ يېزىلغان، TY5452 نۇسخا بويىچە ئېلىندى.

③ «كىچىك دىۋان» دا «باقىپ» دەپ ئېلىنغان، «چولك دىۋان»، A نۇسخا ۋە TY5452 لاردىكى بويىچە ئېلىندى.

④ ئاناپىك رۇستەمبېكىنىڭ ماقالىسىدە «ئاشىق جان پەرۋەرنى» دەپ ئېلىنغان.

⑤ 0167، «كىچىك دىۋان»، A نۇسخا، TY5452 ۋە ئاناپىك رۇستەمبېكىلەردە «دەۋلەت» دەپ يېزىلغان، «چولك دىۋان» دىكى بويىچە ئېلىندى.

⑥ «چولك دىۋان»، A نۇسخا، TY5452 ۋە ئاناپىك رۇستەمبېكىلەردە «يوقتۇر» دەپ يېزىلغان، ۋەزىن ئېتىبارى ئۈچۈن 0167 بىلەن «كىچىك دىۋان» دىكى

بويىچە ئېلىندى.

⑦ A نۇسخىدا «ئۆزگەگە» دەپ يېزىلغان.

⑧ A نۇسخىدا «قىل» دەپ يېزىلغان.

⑨ 0167 دە «ھەر» دەپ يېزىلغان.

⑩ 0167، «كىچىك دىۋان»، A نۇسخا، TY5452 ۋە ئاناپىك رۇستەمبېكىلەردە «دەمنى فۇرسەت» دەپ يېزىلغان، «چولك دىۋان» دىكى بويىچە ئېلىندى.

⑪ A نۇسخا ۋە ئاناپىك رۇستەمبېكىنىڭ ماقالىسىدە «ئۆزلەت»، TY5452 دە «ئىززەت» دەپ يېزىلغان، «چولك، كىچىك دىۋان» لاردىكى بويىچە ئېلىندى.

تاغلا كۆز ياشۇرغاندا، فمتنە باش چىقارغاندا،
غەم يولىدا^① بارغاندا، قول ئاياغ قاپارغاندا،
ئەل فىغان كۆتەرغاندا، سارغارىپ^② قىزارغاندا،
ھەشەرگە^③ بارغاندا، قىلىنى قىرىق يارغاندا،
تەلمۈرۈپۈ ھارغاندا^④، دامەنى شەفائەت تۇت.

ئىستەسەڭ دۈرى مەقسەد^⑤ ئىشقى بەھرىنە^⑥ غەرق ئول،
ئەزمى كەئبەئى دىل قىل، قەتئىن ئەيلەپ^⑦ ئوڭۇ سول،
كۆڭۈل ئۈز بۇ^⑧ دۇنيادىن، بىر ئېتەك^⑨ تاپىپ ئۇر قول،
گەر تاپاي دەپسەڭ سەن يول، تەرك ئېتىپ قەلەندەر بول،
خۇمى^⑩ خۇسرەۋىدەك^⑪ تول^⑫، كۈچەئى مۇھەببەت تۇت.

ساقىيا، قەدەھ كەلتۈر، يار بادە نۇش ئولدى،
چىھرە لالەرەنگ^⑬ ئەيلەپ، تۈررەسى بەدۇش ئولدى،
سۈنبۈلى سەرۈ زۇلفى دامى ئەقلۇ ھۇش ئولدى،
بادە شىيشەگە^⑭ تولدى، خۇنى دىل بەجۇش ئولدى^⑮،
مۇھتەسب يەقىن بولدى^⑯، رىند بىرلە سۇھبەت تۇت.

ئەي ئەمىر، ئاشىق بول، گەر بولاي دەپسەڭ كامىل،
يار ئىشقىدىن تانما، گەر ئېرۈرسەن ئەھلى دىل،
دەردى داغ پەيدا قىل، ئۈزلەت ئەيلەگىل مەنزىل،
ئەي زەللىي^⑰ بىھاسىل، ئىشقى ئېلىگە بول ۋاسىل،
بولما بىر نەفەس غافىل، گۈشەئىدە^⑱ خىلۋەت تۇت.

① TY5452 دە «يۈكەدە» دەپ ئېلىنغان.

② ئاتابىك رۇستەمبېكىنىڭ ماقالىسىدە «سارغايىپ» دەپ ئېلىنغان.

③ A نۇسخا، TY5452 ۋە ئاتابىك رۇستەمبېكلەردە «ھەشەرگاھغا» دەپ يېزىلغان، ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن «چولك، كىچىك دىۋان» لاردىكى بويىچە ئېلىندى.

دى. 0167 دە بولسا بۇ سۆز ۋەزىنگە چۈشكەن ھالدا «ھەشەرگاھا» دەپ يېزىلغان.

④ دوكتور كازىم كۆكتېكىن بىلەن ئاتابىك رۇستەمبېك بۇ سۆزلەرنى «تەلمۈرۈپ بوزارغاندا» دەپ ئالغان.

⑤ ئاتابىك رۇستەمبېك بۇ سۆزلەرنى «دەرى مەقسەدى» دەپ ئالغان.

⑥ ئاتابىك رۇستەمبېكتە «بەھرىغە» دەپ ئېلىنغان.

⑦ TY5452 دە «ئەيلە» دەپ ئېلىنغان.

⑧ ئاتابىك رۇستەمبېكتە «بۇل» دەپ ئېلىنغان.

⑨ A نۇسخىدا «ئىنەك» دەپ ئېلىنغان.

⑩ A نۇسخىدا «جەم» دەپ يېزىلغان.

⑪ A نۇسخا ۋە TY5452 لەردە «خۇسرەۋاندەك» دەپ يېزىلغان، 0167 ۋە «چولك، كىچىك دىۋان» لاردىكى بويىچە ئېلىندى. ئاتابىك رۇستەمبېك بۇ بەدە.

رىكىمىنى «خەم خىسرەۋاندەك» دەپ ئالغان.

⑫ 0167 دە «بول» دەپ يېزىلغان.

⑬ ئاتابىك رۇستەمبېكتە بۇلار «چىھرەلەر رەنگ» دەپ ئېلىنغان.

⑭ A نۇسخا، TY5452 ۋە ئاتابىك رۇستەمبېكلەردە «شىيشەغە» دەپ يېزىلغان، 0167 ۋە «چولك، كىچىك دىۋان» لاردىكى بويىچە ئېلىندى.

⑮ «چولك دىۋان» دا «ئوردى» دەپ ئېلىنغان.

⑯ ئاتابىك رۇستەمبېكتە بۇلار «تەئىمىن ئولدى» دەپ ئېلىنغان.

⑰ ئاتابىك رۇستەمبېكتە «زەللىل» دەپ ئېلىنغان.

⑱ ئاتابىك رۇستەمبېكتە «گۈشەدە» دەپ ئېلىنغان.

②

— V V / — V — V / — — V V / — V — V
 مەفائىلۇن فەئىلاتۇن مەفائىلۇن فەئىلۇن
 (مۇجتەسى مۇسەممەنى مەخبۇنى مەھزۇف)

سەھەر چەمەندە قۇلاغمغا^① بانگى ئۇد يېتەر،
 بىشارەتى كەرەمى ۋاجىبۇل ۋۇجۇد يېتەر،
 بۇ كېچەكىم تولۇن ئاي^② ساغەرىغە جۇد يېتەر،
 فەلەك پىيالەسىدىن شەربەتى شۇھۇد يېتەر،
 سەۋاد سۈرمە دېمە، كۆزلەرىمگە دۇد يېتەر.

تەرىقەت ئەھلىنى ئەندىشەسى قەنائەتدۇر،
 ۋۇجۇد شەمئىنى كۆيدۈرمەك ئاڭا ئادەتدۇر،
 چۇ ساق بولسا كۆڭۈل، ئەنجۈمەندە خىلۋەتدۇر،
 چىراغى خانەقەھى سۇفىيان^③ نە ھاجەتدۇر،
 ستارەئى فەلەكۇ گۈنبەدى كەبۇد يېتەر.

ھەۋايى ئىشقىدا پەرۋازى مىسلى تەير ئەتكىل،
 ئانى ۋىسالى ئۇمىدىدە تەركى غەير ئەتكىل،
 ۋۇجۇد كىسۋەتمىنى تاشلا، كارى^④ خەير ئەتكىل،
 تەمامى دەشتى تەرىقەت بەرەھنە سەير ئەتكىل،
 كۇلاھى^⑤ خۇسرەۋى^⑥ پەشمىنەدىن نە سۇد يېتەر.

ۋىسالىسىز بۇ چەمەندىن^⑦ كۆزۈمگە زىندان خۇب،
 نىشات مەھفلىدىن كۈنجى بەيتۈلئەھزان خۇب،
 ئەگەرچە بۇلبۇلى شۇرىدەغە گۈلىستان خۇب،
 ماڭا^⑧ جەھان ئېلىنى^⑨ بەزمىدىن گۈرىستان خۇب،
 نەۋايى نەۋھەئى ھەر قەبرىدىن سۇرۇد يېتەر.

① بۇ تەخمىسكە ئاساس بولغان غەزەل زەلىلى دىۋانىنىڭ قولمىزدىكى نۇسخىلىرىدا يوق. بۇ تەخمىس ئۈمەرخان دىۋانىنىڭ تاشكەنت نەشرىدە يوق.
 ② دوكتور كازىم كۆكتېكىن بۇ سۆزنى «قۇلاغمغا» دەپ ئالغان. كىشىنى ئەجەبلەندۈرىدىغىنى TY5452 دە ئېنىق «قۇلاغمغا» يېزىلغىنىغا قارىساي، بۇ - نىڭغا ھېچ ئىزاھ بەرمىگەن.
 ③ A نۇسخىدا «تولان ئاي» دەپ يېزىلغان، TY5452 ۋە ئاناپىك رۇستەمبېك نەشرىدىكى بويىچە ئېلىندى.
 ④ ئاناپىك رۇستەمبېكتە «سۇفىيان» دەپ ئېلىنغان.
 ⑤ ئاناپىك رۇستەمبېكتە بۇلار «تاشلارگە» دەپ ئېلىنغان.
 ⑥ ئاناپىك رۇستەمبېكتە «كەلامى» دەپ ئېلىنغان.
 ⑦ TY5452 دە «خىرقەئى» دەپ يېزىلغان، A نۇسخىدىكى بويىچە ئېلىندى.
 ⑧ TY5452 دە «چەمەندە» دەپ يېزىلغان، A نۇسخا بىلەن ئاناپىك رۇستەمبېك نەشرىدىكى بويىچە ئېلىندى.
 ⑨ ئاناپىك رۇستەمبېكتە «مەنى» دەپ ئېلىنغان.
 ⑩ بۇ يەردىكى «نى» قوشۇمچىسى ئىگىلىك كېلىش رولىدا كەلگەن بولۇپ، زەلىلى دىۋانىنىڭ قولمىزدىكى نۇسخىلىرىدا بۇ غەزەل بولمىغانلىقى ئۈ - چۈن، بۇ قوشۇمچىنى ئەينەن ئالدۇق.

فىغانكى غەفلەت ئىلە نەقدى ئۇمر بولدى ھەبا،
 ھەبىب رەۋزەسىغە يەتمەدىم چۈ بادى سەبا،
 ئەمىر ئەردىم، ئەگەرچە مۇھەببىي^① ئالى ئەبا،
 نەسبەئى بۇ^② جەراھەت، زەلىلى^③، ۋائەجەبا،
 مۇھەممەدىي ئېدىمۇ شەربەتى جۇھۇد يېتەر.

③

— — — V / — — — V / — — — V / — — — V
 مەفائىيلۇن مەفائىيلۇن مەفائىيلۇن مەفائىيلۇن
 (ھەزەجى مۇسەممەنى سالىم)

غەمىڭدىن ئەي پەرى رۇخسارە، جانى ناتەۋانىم بار،
 قىلۇرغا رەنگى ھىجرانىڭ قىلچىن قەترە قانىم بار،
 فىراقنىڭ باغىدا بۇلبۇل كەبى مىڭ داستانم بار،
 يۈزۈڭنى كۆرمەگەچ ئەي گۈلئۇزارىم، يۈز فىغانىم بار،
 جەھان باغىدا ئىستەرمەن سېنى، تا تەندە جانىم بار.

تۇتاشتى ئىشقى ئوتى كۆڭلۈم ئارا تەدبىر ئېتەلمەي مەن،
 گۈلى سىيراپى رۇخسارىڭ^④ ئاڭغا تەسۋىر ئېتەلمەي مەن،
 مۇھەببەت شەرھىنى جان ئۆرتەنۈر^⑤ تەھرىر ئېتەلمەي مەن،
 ئەلەم مەكتۇبىنىڭ^⑥ مەزمۇنىدىن^⑦ تەقىرىر ئېتەلمەي مەن،
 ئېشىتكەن خەلق كۆيگەي^⑧، شۇئەئى تىغى زەبانىم بار.

قەدەم ئۇرگەن مۇھەببەت كۇيىغا^⑨ ئەفسانە بولماسمۇ،
 پەرىلەر بىرلە سۇھبەت ئەيلەگەن دىۋانە بولماسمۇ،
 غەمى يار ئىستەگەن ئەغياردىن بىگانە بولماسمۇ،
 جۈنۈن شەھرى سەراسەر ئاقىبەت ۋەيرانە بولماسمۇ،
 كۆزۈم ياشى^⑩ چۈ دەريا، ھەر تەرەقى ئابى رەۋانىم بار.

① A نۇسخىدا «مۇھەببەتى» دەپ كەلگەن، TY5452 دىكى بويىچە ئېلىندى.

② A نۇسخىدا «چۈ» دەپ كەلگەن، TY5452 دىكى بويىچە ئېلىندى.

③ ئاتا بېك رۇستەمبېكتە «زەلىل» دەپ ئېلىنغان.

④ بۇ تەخمىنەن ئاساس بولغان غەزەل زەلىلى دىۋانىنىڭ قوللىمىزدىكى قول يازمىلىرىدىن پەقەت «كىچىك دىۋان» دىلا بار. ئاتا بېك رۇستەمبېكنىڭ

ماقالىسىدە بۇ شېئىر بېرىلمىگەن.

⑤ A نۇسخىدا بۇ سۆزلەر «گۈلى رۇخسارى سىيراپىڭ» دەپ يېزىلغان، TY5452 دىكى بويىچە ئېلىندى.

⑥ TY5452 دە «ئۆرتەنۈپ» دەپ يېزىلغان.

⑦ A نۇسخا، TY5452 ۋە تاشكەنت نەشرىدە «جۈنۈن مەكتۇبىنى» دەپ يېزىلغان، «كىچىك دىۋان» دىكى بويىچە ئېلىندى.

⑧ A نۇسخا، TY5452 ۋە تاشكەنت نەشرىدە «مەزمۇنىنى» دەپ يېزىلغان، «كىچىك دىۋان» دىكى بويىچە ئېلىندى.

⑨ A نۇسخا، TY5452 ۋە تاشكەنت نەشرىدە «يىغلار» دەپ يېزىلغان، «كىچىك دىۋان» دىكى بويىچە ئېلىندى.

⑩ تاشكەنت نەشرىدە «كۈيگە» دەپ ئېلىنغان.

⑪ «كىچىك دىۋان» دا «كۆزۈم ياشىم» دەپ يېزىلغان.

پەرى رۇخلار يۈزىنى ماھ دەرمەن، ئەيب قىلماڭلار،
 سەھى قەدلەر غەمىدىن ئاھ دەرمەن، ئەيب قىلماڭلار،
 ھەرمى دىلنى بەيتۇللاھ دەرمەن، ئەيب قىلماڭلار،
 كۆڭۈلنى پايى تەختى شاھ دەرمەن، ئەيب قىلماڭلار،
 ۋۇجۇدىم شەھرىدە لەشكەر كەشى ساھىبقىرانىم بار^①.

ئەمىرا، ماڭا ئوخشاپ غەمدە مۇتتاد ئولماغىل ھەرگىز،
 ئەسرى جىلۋەئى ئول سەرۋى ئازاد ئولماغىل ھەرگىز،
 مەنى مەھزۇن تاپىپ ئەي ئىشقى، جەللاد ئولماغىل ھەرگىز،
 يىقىلدى دەپ زەللىنى ئەدۋ^② شاد ئولماغىل ھەرگىز،
 مەدەدكارى ئانىڭ^③ سۇلتان ساتۇقى بۇغراخاننىم بار.

پايدىلانمىلار:

1. «يۈسۈف ئەمىرى دىۋانى» (كازىم كۆكتېكىن تەييارلىغان)، ئەر زۇرۇم، 2007 - يىلى نەشرى.
2. «ئەمىر ئۆمەر خان دىۋانى»، ئىستانبۇل ئۈنۈڧرستېتى كۈتۈپخانىسىدا TY5452 رەقەم ئاستىدا ساقلانغان قول يازمىنىڭ فاكسىمىلى.
3. ئەمىرى: «دىۋان» (مەھبۇبە قادىروۋا تەييارلىغان)، تاشكەنت، 1972 - يىلى نەشرى.
4. زەللىي: «زەللىي دىۋانى» (ئىمىن تۇرسۇن تەييارلىغان)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1985 - يىلى نەشرى.
5. زەللىي: «دىۋانى زەللىي»، مەرھۇم ھاجى ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندى «چوڭ دىۋان» دەپ ئاتىغان قول يازمىنىڭ فاكسىمىلى.
6. زەللىي: «دىۋانى زەللىي»، مەرھۇم ھاجى ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندى «كىچىك دىۋان» دەپ ئاتىغان قول يازمىنىڭ فاكسىمىلى.
7. زەللىي: «دىۋانى زەللىي»، قەشقەر ۋىلايەتلىك مۇزېيدا 0167 رەقەم ئاستىدا ساقلانغان قول يازمىنىڭ فوتو نۇسخىسى.
8. قۇربانجان ئابدۇقادىر، ئەرافات ھەسەن مۇسابايېف: «زەللىي دىۋانى، غا تولۇقلىما»، «بۇلاق»، 2014 - يىللىق 3 - سان.
9. ئاتاپېك رۇستەمبېك ئوغلى: «زەللىي شېئىرلىرى ئۆزبېك ئەدەبىياتشۇناسلىرى ۋە شائىرلىرى نىگاھىدا»، ئەدەبىيات كۆزگۈسى»، 10 - سان، تاشكەنت، 2008 - يىلى نەشرى.
10. ئەرافات ھەسەن مۇسابايېف: «كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى ئەمىرى، تەخەللۇسلۇق ئىككى شائىر ھەققىدە مۇلاھىزە»، «بۇلاق»، 2014 - يىللىق 6 - سان.
11. تۇرسۇن قۇربان تۈركەش: «قەلەندەرلەر سىلسىلەسى»، «بۇلاق»، 2011 - يىللىق 3 - سان.
12. تۇرسۇن قۇربان تۈركەش: «ئون ئىككى مۇقام، دىكى زەللىي غەزەللىرى توغرىسىدا»، «بۇلاق»، 2012 - يىللىق 2 - سان.

(نەشرگە تەييارلىغۇچى: شىنجاڭ ئۈنۈڧرستېتى فىلولوگىيە ئىنىستىتۇتىنىڭ ماگىستىرانتى)

① زەللىيىنىڭ بۇ بېيىتى «كىچىك دىۋان» دا يوق، ئەمما «كىچىك دىۋان» دا ئىككىنچى بېيىت بولۇپ كەلگەن «كېلىپ ھىجران تۈنىدە ھالەتتىن سەن خەبەردار ئول، تۈلۈمى سۇبھ بولغۇنچە بەسى شەرى بەيانىم بار» دېگەن بېيىت ئەمىرى دىۋانىدا ئۇچرىمايدۇ.
 ② بۇ يەردىكى «زەللىيىنى ئەدۋ» دېگەن سۆزنى كازىم كۆكتېكىن «زەللىي بىئەدە» دەپ ئوقۇغان. بىزنىڭ قارىشىمىزچە بۇ «كىچىك دىۋان»، TY5452 ۋە تاشكەنت نەشرىدىكىدەك «زەللىيىنى ئەدۋ» بولۇشى كېرەك. كازىم كۆكتېكىننىڭ A نۇسخا بىلەن TY5452 نىڭ بۇ سۆزدىكى مەنى پەرقىنى كۆرسەتمىگەنلىكىگە قارىغاندا، A نۇسخىدىمۇ «زەللىيىنى ئەدۋ» دەپ يېزىلغان بولۇشى ئېھتىمالغا بەك يېقىن.
 ③ A نۇسخا، TY5452 ۋە تاشكەنت نەشرىدە «مەدەدكارىم مېنى» دەپ يېزىلغان، «كىچىك دىۋان» دىكى بويىچە ئېلىندى.

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مۇنەۋۋەر ھەبىبۇللا نۇر

ئىبرەتلىك ھېكايىلەر

تەقدىر

بۇخارا ئەمىرلىرىدىن بىرسى ئوردىدىكى قۇرچىلىرىنى يىغىپ، ئۇلارغا ئۆزىنىڭ ياشىنىپ قالغانلىقىنى - نى ئېيتىپ، قۇر سالدۇرۇپ قانداق بىر تەقدىر - قىسمەت بىلەن جان تەسلىم قىلىدىغانلىقىنى بىلمەكچى بولدى. قۇرچىلار ئەمىرنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئۇنىڭ يۇلتۇزىنى نىشانلاپ قۇر سالىدى ۋە ئەمىرگە دەيدى: - جانابى ئەمىر، گۇناھىمىزدىن كەچكەيسىز، مەلۇم بولدىكى، سىز ئەزىز ئۆمرىڭىزنىڭ ئاخىرىدا بىرەر نەرسە بېسىۋېلىش سەۋەبىدىن باقىي ئالەمگە سەپەر قىلغۇدەكسىز. بۇنى ئاڭلىغان ئەمىر ئوردىدىن چىقىپ، كەڭ دالادا ياشاش توغرىسىدا ئوردا ئەھلىگە پەرمان چۈشۈردى. پەرمان ئىجرا قىلىنىپ بىر قىسىم ئوردا ئەھلى دالادا بارگاھ قۇرۇپ ئەمىر بىلەن بىرگە ياشاشقا باشلىدى. ئەمىر ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش مەقسىتىدە، بىرەر نەرسىنىڭ بېسىۋېلىشىدىن ئەنسىرەپ بارگاھ - قىممۇ كىرمەستىن، يەرگە سېلىنغان زىلچا ۋە كۆرپىلەر ئۈستىدە ئاسماننى يېپىنجا قىلىپ ياشاشقا باشلىدى. ئەمىرنىڭ كۈندە چۈشلۈك غىزادا ئىسسىق پولۇ يېيىش ئادىتى بار ئىدى، شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئوردا ئاشپىزى ئەمىرنىڭ چۈشلۈك غىزاسى ئۈچۈن تەييارلانغان تائاملارنى ۋە مەزىلىك ھىدى ھەر ئىنساننىڭ ئىشتىھاسىنى غىدىقلاپ تۇرىدىغان پولۇنى ئەمىرنىڭ ئالدىغا قويدى، ئەمىر غىزالىنىشقا كىرىشتى. ئۇ ھەر كۈندىكىدىنمۇ بەكرەك ئوخشىتىپ دۈملەنگەن پولۇنى ھۇزۇر بىلەن يەۋىتىپ، پولۇنىڭ تېخىمۇ ئىسسىقراق جايىنى تاۋى تارتىمىدە، ئاشنىڭ ئاستىدىن ئېلىپ يېمەكچى بولغانىدى، لېكىندىكى پولۇنىڭ ئۈستى ئەمىرنىڭ كاپاملاپ ئاش ئېلىۋاتقان قولىنىڭ ئۈستىگە ئۆرۈلۈپ چۈشۈپ بارماقلىرىنى بېسىۋالدى. مانا شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ، شۇ سەۋەب بىلەن ئەمىرنىڭ قولى بارا - بارا ئىشىشىپ، ئاخىردا - ۋاسىز جاراھەتكە ئايلاندى ۋە جاراھەتنىڭ زەردابى قانغا ئۆتۈپ، ئەمىرنىڭ جېنىغا زامىن بولدى.

پۈتۈلمەش

سەمەرقەندتە مەشھۇر بىر زەردار بار ئىدى، ئۇ ھەددى - ھېسابسىز مالۇ دۇنياغا ئىگە ئىدى. پۈتۈن

ئۆمرىنى سودا - سېتىق ۋە زەردارلىق بىلەن مال - مۈلۈك يىغىشقا سەرپ قىلغان زەردار يېشىنىڭ ئۈل - غىيىشىغا ئەگىشىپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرلىشىپ قېلىۋاتقانلىقىنى ئېسىگە ئالدى. ئۇ قۇرچىنى ئالدىغا چا - قىرتىپ، ئۆزىنىڭ قانداق بىر تەقدىر - قىسمەت بىلەن باقىي ئالەمگە رېھلەت قىلىدىغانلىقىنى بىلىش ئىستىكىنى ئۇنىڭغا ئېيتتى. ئارىدىن بىر ھەپتە ئۆتكەندىن كېيىن، قۇرچى زەردارنىڭ خاندانىغا كە - لىپ، ئۇنىڭ يۇلتۇزىنى نىشانلاپ قۇر سالغانلىقىنى، ئۇنى نامەلۇم بىر ئۆمىلىگۈچى ھايۋاننىڭ چېقىپ ئۆلتۈرىدىغانلىقىدىن بېشارەت بولغانلىقىنى ئېيتتى. بۇنى ئاڭلىغان زەردارنىڭ كۆڭلى بەكلا يېرىم بول - دى، ياشلىقىدا مۇشەققەت بىلەن توپلىغان ئالتۇن - كۈمۈشلىرىنىڭ ھۇزۇرىنى سۈرەلمەيلا ئۆلۈپ كە - تىشىنى خالىمىدى ۋە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش ئىشتىياقىدا، يەرگە دەسسەسەلىكىنى ئۆمىلىگۈچى زەھەرلىك ھايۋانلاردىن مۇداپىئەلىنىشنىڭ بىردىنبىر ئاقىلانە چارىسى، دەپ ئويلاپ كېچەيۈكۈندۈز ئات ئۈستىنى ماكان تۇتتى. ھەتتا، ئۇخلىسىمۇ ئاتنىڭ بويىنىنى قۇچاقلاپ، يايلىنى تۇتۇپ يېتىپ ئۇخلايدىغان بولدى. شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە، تۈن كېچىدە ئات ئۈستىدە شېرىن ئۇيقۇغا غەرق بولغان زەردارنىڭ بويىنىنى كۈندۈزى ئاتنىڭ يايلىغا چاپلىشىۋالغان زەھەرلىك چايان چېقىۋالدى - دە، شۇ سەۋەبتىن باقىي ئالەمگە سەپەر قىلدى.

ھاتەمنىڭ جاۋابى

غەزىنىسىنىڭ ئىشىكىنى كەڭ ئېچىپ، دەرۋازا ئالدىدا تۇرۇپ كەمبەغەللەرگە تىللا ۋە كۈمۈش تەڭگە تارقىتىۋاتقان ھاتەمنىڭ ئالدىغا چاچ - ساقاللىرى ئاقارغان، مادارىدىن كەتكەن بىر بوۋاي ھاسسىغا تا - يىنىپ كېلىپ، ئېھسانغا قول سوزدى، ئۇ ھاسسىنى ھاتەمنىڭ پۇتىنىڭ ئۈستىگە قويۇۋالغانلىقىدىن بىخەۋەر ئىدى. ھاتەم ئۈندىمەستىن بىر سىقىم كۈمۈش تەڭگە ۋە بىر سىقىم تىللا تەڭگىنى بوۋاينىڭ خالىتىغا سېلىپ بەردى، بوۋاي ھەشقاللا ئېيتىپ، ئۇزۇندىن - ئۇزۇن دۇئا قىلىپ ھاسسىنى ھاتەم - نىڭ پۇتىنىڭ ئۈستىدىن يۆتكەپ كەينىگە ياندى. بۇ ئەھۋالنى كۆزىتىپ تۇرغان ھازىرانلار ھاتەمدىن سو - رىدى:

— بوۋاي ھاسسىنى پۇتۇڭنىڭ ئۈستىگە قويۇپ، بارلىق ئېغىرلىقىنى ھاسسىغا چۈشۈرۈپ تايىنىپ تۇرغاندا نېمە ئۈچۈن ئۇنى بۇ ئەھۋالدىن ئاگاھلاندۇرمايسەن؟
ھاتەم جاۋاب بەردى:

— بوۋاينى ئۇيالدۇرۇشتىن ۋە بوۋاينىڭ بەرگەن ئېھسانىنى ئالماي كېتىپ قېلىشىدىن قورقتۇم.

ئالدىغان زاھىد

پۈتۈن شەھەر ھېيت شادلىقىغا چۆمگەن، شەھەر ئەھلى يېتىپ كېلىش ئالدىدا تۇرغان قۇربان ھېيت تەييارلىقىدا ئالدىراپ يۈرەتتى. بىر زاھىد قۇربانلىق ئۈچۈن بازاردىن قوچقار سېتىۋالدى ۋە ئۇنى يېتىلەپ ئۆيىگە كېتىپ بارغىنىدا، يېرىم يولدا بىر توپ كىشىلەرگە يولۇقتى، يولۇچىلارنىڭ كۆزى زاھىدنىڭ قوچقىرىغا چۈشتى ۋە كۆز قىزارتىپ، زاھىدنى ئالداپ قوچقارنى قولغا چۈشۈرمەكچى بولۇشتى. ئارىدىن بىرسى زاھىدنىڭ سالىمىنى ئىلىك ئېلىپ تۇرۇپ سورىدى:

— ئەي شەيخ، بۇ ئىتنى قاياققا ئېلىپ كېتىۋاتسەن؟

ئىككىنچى بىرسى دېدى:

— شەيخ بۇ ئىتنى ئوۋغا ئېلىپ كېتىۋاتقان ئوخشايدۇ.

ئۈچىنچى بىرسى يەنە بىر تەرەپتىن كېلىپ دەيدى:
 — بۇ كىشى تاشقى كۆرۈنۈشىدىن زاھىدقا ئوخشايدىكەن، لېكىن ئەسلىدە زاھىد ئەمەس ئىكەن. چۈنكى، زاھىدلار ئىت بىلەن دوستلاشمايدۇ، قولىنى ئىتقا تەگكۈزۈشلا ئەمەس ھەتتا كىيىمنىڭ پېشىنىڭ ئىتقا تېگىپ كېتىشىدىنمۇ يىرگىنىدۇ، ئىتنى ھارام دەپ سەسكىنىدۇ. ئەتراپتىكىلەرنىڭ ئېيتقانلىرىنى ئاڭلىغان زاھىدنىڭ كۆڭلىگە گۇمان چۈشۈپ، ئۆزىنىڭ سېتىۋالغانىنىڭ قوي ئىكەنلىكىدىن شۈبھىلىنىشكە باشلىدى ۋە ئۆز - ئۆزىگە پىچىرلىدى:
 — قوي ساتقان ئادەم جادۇگەر ئوخشايدۇ، ئىتنى كۆزۈمگە قوي قىلىپ كۆرسىتىپ ماڭا سېتىپتۇ. شۇنداق قىلىپ، زاھىد ھېچ ئىككىلەنمەستىن قوينى تاشلاپ كەتتى، ھېلىقى بىكار تەلەپ ئالدامچىلار بولسا قوچقارنى جايىدىلا سويۇپ گۆشىنى بۆلۈشۈۋالدى.

ھەسەت

بۇخارا رەستىسىدىكى چايخانىدا بىر توپ مۇساپىرلار چايخورلۇق قىلىشىپ ئولتۇراتتى، بىر داستاندا خانغا داخىل بولۇشۇپ، قاتتىق نانلىرىنى خۇشبوۋى چايغا تۈگۈرۈپ يەپ مەرزە قىلىشىۋاتقان ئۈچ نەپەر كىشىنىڭ ئارىسىدىكى ساقاللىرىغا ئاق كىرگەن پېشقەدەم بىرسى گەپ ئاچتى:
 — ئەزىزلەر، تەقدىر - قىسمەت بىلەن سەپەرنى ئىختىيار قىلىپ، مۇساپىرلىق تونىنى كىيىپ، يول ئازابىنى تارتىپ بۇ جايدا ھەمداستىغان بولۇپ ئولتۇرۇپتىمىز. تونۇشۇپ قالايلى، ئۆزىمىزنىڭ نېمە سەۋەبتىن ۋەتەننى تەرك ئېتىپ، يۇرت پاراۋانلىقى ۋە ئۆيلىرىمىزنىڭ راھىتىدىن كېچىپ، ياقا يۇرتلاردا سەرسان بولۇپ يۈرۈشىمىزنىڭ سەۋەبىنى دەپ، ئىچ پۇشقىمىزنى چىقىرايلى.
 ئىككىنچى بىرسى بۇ تەكلىپنى ماقۇل كۆرۈپ سۆز باشلىدى:
 — مەن گۈزەل ۋە باي بىر ماكاندا ياشايتتىم، لېكىن ئىشلىرى راۋاج تاپقان ئادەملەرگە ھەسەت قىلىپ، ئۇنداقلارنى پەقەتلا كۆزۈمگە سىغدۇرالمىتتىم. شۇنىڭ بىلەن ئويلاپ - ئويلاپ ئاخىر «كۆرۈشنى خالىمايدىغان كىشىلەرنى ۋە نەرسىلەرنى كۆرۈپ بۇنداق ئىچ پۇشقى تارتىپ يۈرگۈچە، ۋەتەننى تەرك ئېتىپ، بۇ ماكاندىن يىراقلارغا كەتسەم، كۆرۈشنى خالىمايدىغان ھەممە كىشى ۋە ھەممە نەرسە كۆزۈمدىن يوقالسلا بولمىدىمۇ» دەپ ئويلاپ، سەپەرنى ئىختىيار قىلىپ، نۇرغۇن يول يۈرۈپ مانا بۇ جايدا كېلىپ، سىلەر بىلەن ھەمداستىغان بولۇپ ئولتۇرۇپتىمەن.
 ئۈچىنچى بىرسى گەپ باشلىدى:

— مەنمۇ دەل شۇ ھەسەت سەۋەبىدىن، كۆرەلمەيدىغان ئادەم ۋە نەرسىلەرنى كۆرمەيلا قويمايچۇ دەپ، ۋەتەننى تەرك ئېتىپ سەپەرنى ئىختىيار قىلىپ بۇجايدا كېلىپ قالغانمەن.
 بىرىنچى مۇساپىرمۇ دەل ھەسەت سەۋەبىدىن مۇساپىرلىق تونىنى كىيىگەنلىكىنى ئېيتىپ بەردى.
 شۇنداق قىلىپ، بۇ ئۈچ نەپەر ھەسەتخور ئۆزئارا تونۇشۇپ، بىر - بىرسى بىلەن تېپىشتۇرغان تەقدىردىن خۇرسەن بولۇشۇپ، ھەسەت خۇرجۇنلىرىنى ئۆشنىسىگە ئارتىشىپ، بۇنىڭدىن كېيىنكى سەپەرنى بىللە داۋاملاشتۇرماقچى بولۇشۇپ ئاتلىرىغا قامچا ئۇرۇپ يولغا راۋان بولدى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئۇلار باياۋاندا كېتىپ بارغاندا ئالدىغا بىر ھەميان ئالتۇن ئۇچراپ قالدى، ئۇلار مەسلىھەتلىشىپ بۇ ئالتۇنلارنى بۆلۈشۈۋالماقچى بولۇشتى، لېكىن ئۇلارنىڭ خىرە قەلبىدىكى ھەسەت ئۇچقۇنلىرى يېلىنجاپ يالقۇنغا ئايلاندى، ھەر بىرسى ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى بىرسىنىڭ ئالدىغا ئۇلۇشىگە چىدىماستىن ھەسەت ئوتتا كۆيۈپ كۈل بولۇشقا باشلىدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار بۇ چۆل - جەزىرىدە ئۈچ كېچە - كۈندۈز ئاچ، تەشنا ۋە ئۇيقۇسىز ھالدا تالاش - تارتىش قىلىشىپ، مىڭ ئۆلۈپ مىڭ تىرىلىشىپ يۈرگەنلىرىدە، بايا -

ۋاندا مەھرەملىرى بىلەن بىللە ئوۋ ئوۋلاپ يۈرگەن شۇ يۇرتنىڭ پادىشاھىغا يولۇقۇپ قالدى. پادىشاھ جە - زىرىدە ھالسىراپ خارابلاشقان بۇ ئۈچ نەپەر مۇساپىردىن گەپ سورىدى، ھەسەتخورلار بار - يوق گەپنىڭ ھەممىنى پادىشاھقا ئېيتىپ بەردى:

— بىز ئۈچىمىز ھەسەت ئوتىدا كۆيۈپ يانغۇچىلارمىز، شۇ سەۋەبتىن ۋەتەننى تەرك ئېتىپ، يۇرت ۋە ئۆي - ماكانلىرىمىزدىن جۇدا بولۇشقاندىق، مانا ھازىر يولدىن تېپىۋالغان ئالتۇنلارنى تەقسىملەشتە بىرلىككە كېلەلمەي، ئوتتۇرىمىزدا نىزا پەيدا بولدى، بۇ ئالتۇنلارنى بۆلۈپ بېرىشكە قادىر بىر كىشىگە موھتاج بولۇپ تۇراتتۇق، تەقدىر بىزنى مانا سىز شاھىمىزغا يولۇقتۇردى.

شاھ دېدى:

— قېنى، ئۇنداقتا ھەر بىرىڭلار ئۆزۈڭلارنىڭ ھەسەتخورلۇقىنىڭ قايسى دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى ما - ئا سۆزلەپ بېرىڭلار، مەن ھەسەتخورلۇقىڭلارنىڭ دەرىجىسىگە قاراپ، بۇ ئالتۇنلارنى سىلەرگە مۇۋاپىق تەقسىملەپ بېرەي.

بىرىنچى ھەسەتخور دېدى:

— مېنىڭ ھەسەتخورلۇقىم شۇ قەدەر كۈچلۈككى، ھەرقانداق ۋاقىتتا بىرەرسىگە شەپقەت ۋە ئېھسان قىلىشنى، بىرەر كىشىنىڭ ھەرقانداق سەۋەب بىلەن خۇشال - خۇرام يۈرۈشىنى ئەسلا خالىمايمەن.

ئىككىنچى ھەسەتخور دېدى:

— سەندە ھەسەت دېگەن نەرسىنىڭ ھىدىمۇ يوق ئىكەن، مېنىڭ ھەسەتخورلۇقىم شۇ قەدەر كۈچلۈككى، بىر ئادەم ئىككىنچى بىر ھاجەتمەنگە ئۆزىنىڭ مال - مۈلكىدىن ئېھسان قىلسا، تاقەت جامم سۇ - نۇپ، سەۋر قاچام تېشىپ، جېنىم چىقىپلا كىتىدۇ.

ئۈچىنچى ھەسەتخور دېدى:

— سىز ئىككىڭىز ھەسەت ئىبارىسىدىن بىخەۋەر ئىكەنسىز، مېنىڭ ھەسەتخورلۇقىم شۇ قەدەر كۈچ - لۈككى، مۇبادا بىرەرسى ماڭا ياخشىلىق قىلسا، «بۇ كىشى مەندىن باشقىلارغىمۇ ياخشىلىق قىلىپ قالار - مۇ؟» دېگەن ئوي بىلەن ئۆز گۆشۈمنى ئۆزۈم چايناپ، ھەسەت گۈلخاندا كۆيۈپ چۈچۈلا بولۇپ كېتىمەن. بۇلارنى ئاڭلىغان پادىشاھ ئۇلارنىڭ ئىچى قارىلىقىدىن غەزەپلىنىپ دېدى:

— سۆزلىرىڭىزدىن قارىغاندا، بۇ ئالتۇنلار سەنلەرگە ھارامدۇر، سەنلەرنىڭ ھەر بىرىڭنى ئۆز قىلمىش - لىرىڭغا لايىق جازالىماق ھەقتۇر. بار تۇرۇپ بىراۋغا بىرەر نەرسە ئېھسان قىلىشنى خالىمايدىغانلارنىڭ جازاسى شۇكى، ئۇنى بەدىنام قىلىپ، دۇنيا نېمەتلىرىدىن مەھرۇم قىلىش كېرەك. بىراۋنىڭ ئىككىنچى بىر ئادەمگە ئېھسان قىلغانلىقىنى كۆرەلمەستىن ھەسەت قىلغان ئادەمنى كۆزدىن يوقىتىپ، بۇ گۈزەل دۇنيانى ساڭا ئوخشىغان چىركىن ئەخلەتلەردىن تازىلىماق زۆرۈردۇر. ئۆزىڭگە ھەم ئۆزىڭگە ھەسەت قىلغان ئادەمنى دۇنيادا بار بولغان بارچە ئازاب تۈرلىرى بىلەن جازالاپ، قىيناپ ئۆلتۈرۈش ھەم كەملىك قىلۇر. پادىشاھنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، نۆۋكەرلەر بىرىنچى ھەسەتخورنىڭ بېشىنى ئاستىن، پۈتىنى ئۈستۈن قىلىپ ئېسىپ قويۇپ، شەھەر خەلقىنى ئىبىرەتلەندۈردى. ئىككىنچى ھەسەتخورنىڭ بېشىنى تېنىدىن جۈ - دا قىلىپ، كۆزدىن يوقاتتى. ئۈچىنچى ھەسەتخورنىڭ پۈتۈن بەدىنىگە زەھەر سۈركەپ ئاپتاپقا قاقلاپ ئۆل - تۈردى. ھەممىنىڭ ئالتۇنلارنى نامراتلارغا ئېھسان قىلىپ تارقىتىپ بەردى.

تۆت دوست

سەمەرقەندنىڭ ئاۋات رەستىلىرىنىڭ بىرىدىكى ياسىداق چايخاندا ئۇچرىشىپ، سىردىشىپ، دائىم - لىق ئۆلپەتلەردىن بولۇپ قالغان تۆت مۇساپىر، بىر - بىرىنىڭ كەچۈرمىشلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن،

تەقدىرداشلاردىن ئىكەنلىكىنى بىلىشتى ۋە يېقىن دوستلاردىن بولۇپ قېلىشتى. ئۇلارنىڭ بىرىنچىسى بۇخارا ئەمىرىنىڭ ئوغلى شاھزادە، ئىككىنچىسى زەردارنىڭ ئوغلى ئېسىلزادە، ئۈچىنچىسى مەشھۇر باي-نىڭ ئوغلى سودىگەر زادە، تۆتىنچىسى ئېكىنزار غوجايىنىڭ ئوغلى مېھنەتكەش دېھقانزادە ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى بېشىغا ئېغىر كۈنلەر چۈشۈپ، يۈرتى ۋە خانىدانىنى تەرك ئېتىپ، مۇساپىرلىق جەندىسىنى ئۆشنىسىگە ئارتىپ، جاھان كېزىپ يۈرگەن بەرنا يىگىتلەر ئىدى. ئۇلار سەپەر جەريانىدا ئاخىرقى يارىمىقىنىمۇ خەجلەپ تۈگەتتى، شۇنىڭ بىلەن شاھزادە ئېيتتى:

— بۇ دۇنيانىڭ بارلىق ئىشلىرى تەقدىرنىڭ قولىدىدۇر، تەقدىرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا بويسۇنماي ئامالنىڭ يوق، ئۆزۈڭنى مەيلى ئوتقا ۋە ياكى سۇغا ئۇرغىنىڭ بىلەن ھېچ نەرسىگە ئېرىشەلمەيسەن. ئېسىلزادە دېدىكى:

— بەخت - سائادەتنىڭ ئاساسى گۈزەللىك ۋە ئېسىل نەسەبتىدۇر.

سودىگەر زادە دېدىكى:

— ياخشى ئويلاپ، توغرا تەدبىر قوللىنىش سائادەتنىڭ ئاچقۇچىدۇر، بەختسىزلىك يۈز بەرگەندە ئىنسانغا ئەقلىدىن باشقا ھېچقانداق نەرسە ياردەم بېرەلمەيدۇ. دېھقانزادە دېدىكى:

— ھەر قانداق نەرسىگە ئېرىشىش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىش ۋە تىرىشىش زۆرۈردۇر، مېھنەت قىلىش ۋە زەخمەت چېكىش ئىنساننى ئارزۇيىغا يەتكۈزىدۇ، ئۇلارغا شاد - خۇراملىق ۋە سۆيۈنۈش لىباسىنى كەيدۈرىدۇ، بىرەر ئىشقا قەتئىيلىك بىلەن بېلىنى باغلىغانلار ئاخىر بىر كۈنى مەقسىتىگە يېتىدۇ، مۇبادا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان تەقدىردىمۇ ئۇلارنى ھېچكىم مەسخىرە قىلمايدۇ.

شۇنىڭ بىلەن، بۇ تۆت نەپەر دوست ئۇزاق يول يۈرۈپ بىر شەھەرگە يېتىپ كەلدى ۋە بىر خىلئەتخا-نىنى ماكان تۇتۇپ ئىستىقامەتكە ئولتۇردى. بىرىنچى كۈنى ئۇلار دېھقانزادىگە دېدى:

— يېنىمىزدا بىرەر يارماقمۇ قالدى، ئۇزۇن يول يۈرۈپ ھەممىمىز ھالىمىزدىن كەتتۇق، بارلىق ئۈمىدىمىز سېنىڭ ھەرىكەتلىنىشىڭ ۋە تىرىشچانلىقىڭغا باغلىق بولۇپ قالدى. بارغىن دوستۇم، بۈگۈنگە يەتكۈدەك ئوزۇق - تۈلۈك تېپىپ كەل، بىزمۇ دېمىمىزنى ئېلىۋېلىپ، ئەتە نۆۋەت بىلەن يېمەكلىك تېپىپ كېلەرمىز.

دېھقانزادە شەھەرگە كىردى ۋە شەھەرلىكلەردىن نېمە ئىش قىلسا پۇل تاپقىلى بولىدىغانلىقىنى سورىدى. ئۇ شەھەردە ئوتۇن سېتىپ دەماللىققا بۈگۈننىڭ ئۆزىگە يېتەرلىك ئوزۇقلۇق سېتىۋالغۇدەك پۇل تاپقىلى بولىدىغانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، دەرھال تاغقا چىقىپ ئوتۇن كەستى، ئاندىن شەھەرگە ئە-كېلىپ ساتتى، پۇلغا يېمەكلىك سېتىۋېلىپ بۇرادەرلىرىنىڭ يېنىغا بېرىش ئۈچۈن يول ئالدى. ئۇ شە-ھەر دەرۋازىسىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ قەدىمىنى توختاتتى ۋە دەرۋازىغا «بىر كۈنلۈك مېھنەت تۆت ئادەم-نىڭ غىزاسىغا باراۋەردۇر» دەپ يېزىپ قويدى.

ئەتىسى نۆۋەت ئېسىلزادىگە كەلدى، دوستلىرى ئۇنىڭغا دېدى:

— ئەزىز بۇرادەر، قېنى بارغىن، بۈگۈن سەن گۈزەللىكنىڭ بىلەن يېگۈدەك بىرەر نەرسە تېپىپ كەل، بىز ئارام ئالغۇچ تۇرايلى.

ئېسىلزادە تۇرالغۇدىن چىقىپ بازار تەرەپكە كېتىۋېتىپ ئۆز ئۆزىگە پىچىرلىدى «قولۇمدىن ھېچقانداق ئىش كەلمىسە، دوستلىرىمنىڭ ئالدىغا قۇرۇق قول قايتىپ بېرىشتىن ئۇيلىمەن، ئەمدى قانداقمۇ قىلارمەن؟ ئۇلارنىڭ ئالدىدا يۈزۈم چۈشىدىغان بولدى، قانداق قىلسام بولار؟» ئۇ شۇ خىياللار بىلەن بىر-بېسىپ، ئىككى بېسىپ شەھەرگە كىردى ۋە غەمكىن ھالدا يول بويىدىكى دەرەخكە يۆلىنىپ تۇرۇپ خە-

يالغا غەرق بولدى. دەل شۇ ۋاقىتتا بىر دۆلەتمەن تۇل خوتۇن مەپە بىلەن ئۇنىڭ يېنىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ، يىگىتنىڭ گۈزەل جامالىغا كۆزى چۈشۈشى بىلەنلا ئۇنىڭغا مەپتۇن بولۇپ قالدى. ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي ئۇ چۆرىسىنى ئەۋەتىپ يىگىتنى ئۆيىگە تەكلىپ قىلدى، ئېسىلزا دەمۇ خۇددى شۇنى كۈتۈپ تۇرغاندەك، بەجاندىللىق بىلەن چۆرىنىڭ كەينىدىن ئەگەشتى. ئېسىلزا دەمۇ پۈتۈن كۈنى ئۇنىڭ خاندانىدا ئەيش - ئىشرەت بىلەن ئۆتكۈزدى، كەچقۇرۇن ئايال ئۇنىڭغا بەش يۈز دىنار بېرىپ، شېرىن يېمەكلىكلەر - نى زەللە قىلىپ بەردى. ئېسىلزا دەمۇ دوستلىرىنىڭ يېنىغا قايتىپ كېتىۋېتىپ، شەھەر دەرۋازىسىدىن ئۆتۈپ كەندە دەرۋازىغا «گۈزەللىكنىڭ بىر كۈنلۈك باھاسى بەشىۈز دىناردۇر» دەپ يېزىپ قويدى.

ئەتىسى سەھەردە نۆۋەت سودىگەر زادىگە كەلگەندى، دوستلىرى ئۇنىڭغا دەيدى:
— بۈگۈننى بىز سېنىڭ ئەقلىڭ بىلەن كەلتۈرىدىغان نەسىبە بىلەن ئۆتكۈزمەكچىمىز، ساڭا ئامەت - لەر تەلەيمىز.

سودىگەر زادە ئۇلار بىلەن خوشلىشىپ، شەھەرگە قاراپ يول ئالدى ۋە شەھەرگە يېتىپ بارماي تۇرۇپلا دەريا بويىدىكى كاتتا كېمىگە كۆزى چۈشۈپ يېنىغا باردى. مەلۇم بولدىكى، نۇرغۇن كىشىلەر مال ئىگە - لىرىنىڭ مال باھاسىنى چۈشۈرۈشنى كۈتۈپ نەرسە كېرەك سېتىۋالماي تۇرۇشقاندى. سودىگەر زادە يو - شۇرۇنچە كېمىگە چىقىپ يېقىملىقلىقى، سەمىمىيلىكى، سۆزمەنلىكى بىلەن مال ئىگىلىرىنى قايىل قىلىپ، ئۇلارنىڭ ماللىرىنى نېسىغا سېتىۋالدى ۋە شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا ماللارنى ئاۋام پۇقراغا ئانچە يۈ - قىرى بولمىغان باھادا سېتىپ، ئارىدىن يۈز مىڭ دىنار پايدا ئالدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ بۇرادەرلىرى - نىڭ يېنىغا قايتىپ كېتىۋېتىپ، شەھەر دەرۋازىسىغا «ئەقلىنىڭ بىر كۈنلۈك باھاسى يۈز مىڭ دىناردۇر» دەپ يېزىپ قويدى.

تۆتىنچى كۈنى نۆۋەت شاھزادىگە كەلگەندى، دوستلىرى ئۇنىڭغا دەيدى:

— بارغىن شاھزادە، ئەگەر تەلەيمىز بولسا بۈگۈنكى خىراجىتىمىزنى سەن قىلىپ كېلەرسەن. شاھزادە تەقدىرگە تەۋەككۈل قىلىپ، شەھەرگە قاراپ يول ئالدى. شۇ كۈنى پادىشاھ قازا قىلغان بو - لۇپ، ئاۋام خەلق ماتەم ئىچىدە ئىدى. شاھزادە ئەتراپىنى كۆزىتىپ ئاستا مېڭىپ، ساراي دەرۋازىسى يېنىغا كېلىپ ئولتۇردى، دەرۋازىبۇەن ئۇنى كۆرۈپ پادىشاھ ئۈچۈن ماتەم تۈتۈپ تەزىيەگە ئىشتىراك قىلمىغانلى - قى ئۈچۈن بىر ئاز كايىدى. چۈنكى، بارلىق ساراي ئەھلى دەپن مۇراسىمىغا قاتنىشىش ئۈچۈن كەتكەن بولۇپ، شاھسارايىدا باشقا ئادەم قالمىغاندى. شاھزادە خېلى ئۇزاققىچە ئولتۇرغان جايدىن قوزغالمىدى، بۇ ھالدىن شۈبھىلەنگەن دەرۋازىبۇەن ئۇنى «جاسۇس بولسا كېرەك» دەپ گۇمان قىلىپ سارايدىكى بىر بوش ئۆيگە سولاپ قويدى.

ۋاپات قىلغان پادىشاھنىڭ پەرزەنتى ياكى تەخت ۋارىسى يوق ئىدى. ئەتىسى ساراي ئەھلى كىمنى پا - دىشاھ قىلىپ سايلاش توغرىسىدا ئۇزۇندىن - ئۇزۇن دەتالاش قىلدى، بۇ ۋاقىتتا دەرۋازىبۇەن ئۇلارغا ئېيتتى:

— ئەزىزلەر، بوشراق ئاۋازدا سۆزلىشىڭلار، تۈنۈگۈن بىر جاسۇسنى تۇتۇۋالغانمەن، ئەگەر ئۇ سىز - لەرنىڭ ئارىڭىزىلاردىكى ئىختىلاپنى ئاڭلاپ قالسا بىز ئۈچۈن پايدىسىز دۇر.

يۇرت كاتتىلىرى بۇ مەسىلىگە ئېتىبار بىلەن قاراپ، جاسۇسنىڭ كىملىكىنى، نېمە مەقسەت بىلەن كەلگەنلىكىنى ئېنىقلىماقچى بولۇشۇپ، شاھزادىنى ئالدىلىرىغا ھازىر قىلىشتى ۋە ئۇنىڭ كىملىكى، قە - يەردىن كەلگەنلىكى، نېمە مەقسەت بىلەن ئوردىغا كەلگەنلىكى توغرىسىدا سوئال - سوراق قىلىشتى. شاھزادە مۇنداق جاۋاب بەردى:

— شاھ ئاتام ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئاكام تاجۇ تەختكە ئىگە بولدى ۋە ئۇزاق ئۆتمەي سەلتەنەتنى

زاۋاللىققا يۈزلەندۈردى، مەن ھاياتىمنى ساقلاپ قېلىش مەقسىتىدە ۋەتەننى تەرك ئېتىپ، مۇساپىرلىق تونىنى يېپىنىپ، ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ سىلەرنىڭ مەملىكىتىڭلارغا كېلىپ قالدىم. ئوردىدىكىلەرنىڭ ئىچىدە بۇ شاھزادىنىڭ مەملىكىتىگە بارغان ۋە شاھسارايىدا شاھزادىنىڭ دادىسى تەرىپىدىن قىزغىن كۈتۈۋېلىنغانلار، شاھزادىنى بالا ۋاقتلىرىدا كۆرگەنلەر بار ئىدى. ئۇلار شاھزادىنىڭ دادىسى، ئەجدادلىرى ۋە ئۇلارنىڭ شانۇ شەۋكەتلىرى توغرىلۇق ئوردا ئەھلىگە سۆزلەپ بەردى. ئۇنىڭسىز - مۇ، ئوردا ئەھلى شاھزادىنى سوراق قىلىش جەريانىدا ئۇنىڭ بەردەملىكى، ھازىر جاۋابلىقى، سۆزلىرىنىڭ سەمىمىي ۋە مەنىگە تويۇنغانلىقى، ئېھتىياتچان ۋە ھوشيارلىقىدىن سۆيۈنگەن ۋە قايىل بولغانىدى. شۇنىڭ بىلەن، ھەممە بىردەك شاھزادىنى شاھلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزۇشنى لايىق كۆردى. ئۇنىڭدىن سىرت، كۆپچىلىك شۇنىڭغا ئىشىنىتتىكى، شاھزادە خان ئەۋلادى ئىدى، شۇ سەۋەبتىن ئۇ بۇ يەردىمۇ ئاتا - بوۋا - لىرىنىڭ ئېسىل پەزىلەتلىرىنى، ياخشى ئىش - پائالىيەتلىرىنى جارى قىلدۇرۇپ، بۇ يۇرتنى ئادالەت بىلەن ئىدارە قىلىپ كېتەلىشى تامامەن مۇمكىن ئىدى.

شۇنداق قىلىپ، ئوردا ئەھلى شاھزادىنىڭ نامىغا خۇتبە ئوقۇتتۇرۇپ، ئۇنى شاھلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزدى، ئاۋام پۇقرا ئۇنىڭ نامىنى زىكىر قىلىپ تۇرۇپ چاقچۇلار چاچتى، پادىشاھلىق مۆھرى شاھزادىنىڭ ئىلىكىگە ئۆتتى. بۇ ئەلنىڭ شۇنداق بىر ئادىتى بار ئىدىكى، يېڭىدىن تەختكە ئولتۇرغان پادىشاھنى بىرىنچى كۈنى ئاق پىلغا مىندۈرۈپ پۈتۈن شەھەرنى ئايلىاندۇرۇپ چىقاتتى. ئۇدۇمغا ئاساسەن، ئوردا ئەھلى شاھزادىنى ئاق پىلغا مىندۈرۈپ شەھەرنى ئايلىاندۇردى، ئۇ شەھەر دەرۋازىسىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ بۇرادەرلىرىنىڭ دەرۋازىغا يېزىپ قالدۇرغان سۆزلىرىنى ئوقۇدى ۋە ئاستىغا «ھەرىكەت ۋە تىرىشچانلىق، مېھنەت، گۈزەللىك، ئەقىل قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى پەقەت ئامەت كەلگەندىلا سەمەرىلىك بولىدۇ. مېنىڭ بىر كۈنلۈك تەلىمىم بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ» دەپ يازدۇرۇپ قويدى. شۇنىڭدىن كېيىن، شاھزادە ئوردىغا قايتىپ كېلىپ تەختتە ئولتۇردى ۋە دوستلىرىنى چاقىرتىپ ئەكەلدۈردى. ئەقىل ئىگەسى بولغان دوستى سودىگەرلەرنى ۋەزىر قىلىپ تەيىنلىدى، ھەممە ئىش - ھەرىكەت ۋە تىرىشچانلىق بىلەن ئەمەلگە ئاشىدۇ دېگەن دوستى دېھقانلارنى مەملىكەتنىڭ بارلىق خوجىلىق ئىشلىرىغا مەسئۇل ئەمەلدار قىلىپ تەيىنلىدى، چىرايىغا ئىشەنگەن دوستى ئېسىلزاڭگە يېتەرلىك مال - دۇنيا ھەدىيە قىلىپ بۇ شەھەردىن چىقىپ كېتىشىنى تەۋسىيە قىلىپ شۇنداق دېدى:

— كەچۈرگىن ئەزىز بۇرادەر، شۇنداق قىلمىساق بەزى ئاياللار ساڭا مەپتۇن بولۇپ، شەھىرىمىزدە بۇزۇقچىلىق ۋە پىتنە - پاسات يامراپ كېتىدۇ.

(نەشرگە تەييارلىغۇچى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر دىن ئىشلىرى كومىتېتى ئاز سانلىق مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرىنى يىغىش، توپلاش، رەتلەش، نەشر قىلىشقا رەھبەرلىك قىلىش ئىشخانىسىدا)

راھىلە مەمتىمىن

ساتىرىك داستان «چاڭموزا يۈسۈپخان» ھەققىدە بايانلار

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ساتىرا ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ژانىر. بۇ ژانىر كىشىلەرنىڭ مەنىۋى قىيا-پىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان، روھىيىتىمىزنى بۇلغاپ، ئادىمىيلىك ئوبرازىمىزنى خىرەلەشتۈرۈۋاتقان ھەر خىل مەنىۋى بۇزۇلۇش ھادىسىلىرىنى ئاچچىق، نەپرەتلىك كۈلكىنىڭ شىددەتلىك ساتىرىك دول-قۇنىدا تاۋلاپ، كىشىلەرنى غەزەپلىك يىرگىنچ تۇيغۇسىغا ئەسىر قىلىدىغان ئۆزگىچە بىر خىل خۇنۇك سەلبىي تۈستە گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ^①. ساتىرا مىللەتنىڭ ئاڭ ۋە ئىدىيەسىدە ساقلانغان ناتوغرا قاراشلارنى تەنقىد قىلىپ، شۇ مىللەتنىڭ ئىدىيە ۋە ئاڭ تەرەققىياتىغا يېتەكچىلىك قىلىدۇ. ساتىرا ئۆزىنىڭ ئەنە شۇنداق تەنقىدىي رولى بىلەن جەمئىيەتتىكى ساختا، خۇنۇك، يىرگىنچلىك تەرەپلەرگە جەڭ ئېلان قىلىدۇ. خۇددى غەيرەتجان ئوسمان ئېيتقاندەك، ساتىرا خەلقنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنى بېيىتىپ، ساپلاشتۇرۇپ، كىشىلەرنى تەربىيەلەپ، جەمئىيەتتە يۇقىرى ئىجتىمائىي ئۈنۈم يارىتىدۇ ھەمدە بۇ ئارقىلىق كىشىلەردە يىرگىنچلىك، ناچار قىلمىشلاردىن نەپرەتلىنىدىغان، رەزىللىك بىلەن كۈرەش قىلىدىغان، يۈكسەك غايىلەرنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان ئىرادە تىكلەيدۇ. شۇڭا، يازغۇچى، شائىرلار ئىجادىيىتىدە تەبىئىيلا بۇ ژانىرغا تايىنىدۇ. 19 - ئەسىردە ياشاپ، ئۆزىنىڭ ئۆتكۈر پىكىرلىك ئاجايىپ شېئىرلىرى بىلەن ئىجتىمائىي تەڭسىزلىك ۋە زۇلۇمغا قارشى مەردانلىك بىلەن كۈرەش قىلغان ئاتاقلىق شائىر ۋە ئەركىن پىكىرلىك مۇتەپەككۈر موللا بىلال بىننى موللا يۈسۈپ نازىمىنىڭ ساتىرىك داستانى «چاڭموزا يۈسۈپخان» دەل ئاشۇ پىكىرلىرىمىزنىڭ دەلىلى.

«چاڭموزا يۈسۈپخان» داستانى 19 - ئەسىردە شىنجاڭ خەلقى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى، يەرلىك ئەمەلدارلار ۋە غوجىلارنىڭ قاتمۇقات زۇلۇمىغا ئۇچراۋاتقان ئالاھىدە تارىخىي شارائىتتا يېزىلغان. ساتىرا-دىن ئىبارەت بۇ ژانىر شۇ دەۋر شارائىتىنى ئېچىپ بېرىش ۋە مەزكۇر ئەسەرنىڭ جەڭگىۋارلىقىنى ئاشۇرۇشتا ئالاھىدە رول ئوينىغان. «چاڭموزا يۈسۈپخان» داستانىمۇ موللا بىلالنىڭ باشقا ئەسەرلىرىگە ئوخشاش 19 - ئەسىردىكى شىنجاڭنىڭ غۇلجا رايونىدىكى ئىجتىمائىي رېئاللىقنىڭ جانلىق يازما ئىنكاسى بولۇپ، «داستاندا ئوتتۇرىغا قويۇلغان تېما كۈچلۈك دەۋر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە، داستان مەزمۇن جەھەتتىن ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ»^② تۆۋەندە ئەينى دەۋر تارىخىغا نىسبەتەن

① مۇھەممەت پولات: «شائىر مۇھەممەت ئىمىننىڭ ساتىرىك شېئىرىيىتىنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرى»، «تارىم» ژۇرنىلى، 2011 - يىللىق 3 - سان 121 - بەت.
② شەرىپىدىن ئۆمەر: «19 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1998 - يىلى 1 - ئاي 1 - نەشرى، 1707 - بەت.

روشن تەنقىدىي رول ئوينىغان ۋە ئەدەبىياتىمىزدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدىغان بۇ ئەسەر ۋە ئۇنىڭ مۇئەللىپى توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىمىز.

«كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ كۆپ خىل ژانىر ۋە رەڭگارەڭ شەكىلگە ئىگە بولۇشى ئەدەبىياتىمىزنىڭ ھەرقايسى تارىخى دەۋرىدە ياشاپ، ئۆزگىچە ئىستېدات، پاساھەت ۋە بالاغەتكە تويۇنغان خىلمۇخىل ژانىرلاردىكى ئەسەرلىرى بىلەن مەيدانغا چىقىپ پائالىيەت قىلغان ئىجتىھات ئىگىلىرىنىڭ سەمەرىلىك ئەمەلىي نەتىجىسى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك»^① ئەلۋەتتە، ساتىرىك داستان «چاڭموزا يۈسۈپخان»نىڭ ئاپتورىمۇ بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس. «چاڭموزا يۈسۈپخان» داستانىنىڭ مۇئەللىپى موللا بىلال بىننى موللا يۈسۈپ نا-زىمىي «19 - ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تەنقىدىي رېئاللىزم ئاساسچىلىرىدىن بىرى، ئۇ ئىنسانىي تۈپ-غۇ ۋە ھېسسىياتقا باي لىرىكىلىرى، ئەينى زامان رېئاللىقىدىكى ۋەقەلەر ئاساس قىلىنغان داستانلىرى ئارقىلىق ئۆز دەۋرىنىڭ رېئاللىق ئىجادىيەت ئۇسلۇبىنى يېڭى بىر يۈكسەكلىككە كۆتۈرگەن، كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا پەخىرلىك ئورۇن ئىگىلەيدىغان شائىر»^②. شائىر موللا بىلال 1825 - يىلى بىر كەمبەغەل موزدۇز ئائىلىسىدە تۇغۇلغان بولۇپ، ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى غۇلجىدا ئۆتكۈزگەن (رايوندىمىزدا شائىرنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتى ھەققىدىكى مەلۇماتنى تۇنجى بولۇپ نىمىشپەت 1962 - يىلى يازغان موللا بىلال ھەققىدىكى ماقالىسىدە ئوتتۇرىغا قويغان)^③. تەتقىقاتچى ئابدۇرېشىت ھېلىمھاجىمۇ «موللا بىلالغا دائىر ئېنىقلىقلار توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسىدە ئەمەلىي مىساللار ئارقىلىق بۇخىل قاراش-نىڭ ئىلمىي ئاساسى بىرقەدەر كۈچلۈك بولىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. موللا بىلالنىڭ ئەدەبىي مىراسلىرىنى بىرىنچى بولۇپ تەتقىق قىلغان، قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى قارمىقىدىكى «ئۇيغۇرشۇ-ناسلىق ئىنستىتۇتى»نىڭ ئىلمىي خادىمى ساۋۇت موللا ئادوف «ۋەتەن ئىشىدا» ناملىق توپلامىنىڭ كىتابىدا بىر سۆز قىسمىدا ئېنىق ھالدا شائىرنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتىنى 1825 - يىلى دەپ ئالغان. شۇنداقسىمۇ موللا بىلالنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتى توغرىسىدا تەتقىقاتچىلاردا ئوخشىمايدىغان قاراشلار مەۋجۇت. گەرچە موللا بىلالنىڭ ئائىلە شارائىتى ناچار بولسىمۇ، ئاتىسى ئىلىمگە ھېرىسمەن كىشى بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ تەربىيەلىنىشىگە ئەھمىيەت بەرگەن. ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئۇ دەسلەپكى تەربىيەنى ئاتىسىدىن ئالغان. كېيىن غۇلجا شەھىرىدىكى «بەيتۇللا» مەدرىسىدە ئىلىم تەھسىل قىلغان. ئۇ جاپالىق ئۆ-گىنىش جەريانىدا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى پۇختا ئۆگەنگەندىن سىرت، «بىر تەرەپتىن ئىسلام كالامىزىمىزنى، تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرىنى ئۆگەنسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئەرەب، پارس تىلى - ئەدەبىياتى بىلەن پىششىق تونۇشقان ھەمدە ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرىنى قېتىرقىنىپ ئۆگەنگەن»^④. ئۇنىڭ نازىمىي تەخەللۇسىدا يازغان شېئىرلىرى كەڭ تارقىلىپ، ئاۋام ياقىتۇرۇپ ئوقۇيدىغان خەلق ناخشىلىرىغا ئايلىنىپ كەتكەن. شائىرنىڭ پۈتۈن ھاياتى ئاساسەن نامراتلىقتا ئۆتكەن، ئۇنىڭ خەلققە يېقىندىن ھەمىنە-پەس بولۇشىغا، خەلقنىڭ ئارزۇ - ئىستەكلىرىنى ئۆزىنىڭ ئىجادىيىتى ئارقىلىق ئەكس ئەتكۈزۈشكە ئاساس ۋە تۈرتكە بولغان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە ئەكس ئەتكەن خەلقنىڭ ھەققانىيەت ئۈچۈن كۈرەش قىلىش ئىدىيەلىرىدىن بۇنى ھېس قىلىش تامامەن مۇمكىن.

گەرچە شائىرنىڭ ھاياتىدا خېلى كۆپ ئەسەر يازغانلىقىدەك ئۇچۇرلار بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ بىزگە

① مۇھەممەتتۇرسۇن سىدىق: «مەشھۇر ساتىرىك شائىر ئەھمەد شاھ قاراقاشى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيەتلىرى»، «يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلى، 1997 - يىللىق 5 - سان، 80 - بەت.

② ئىمىنجان ئەھمەدى: «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدىكى نامايەندىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 - يىلى، 4 - ئاي، 1 - نەشرى، 254 - بەت.

③ نىمىشپەت: «شائىر موللا بىلال بىننى موللا يۈسۈپ»، «شىنجاڭ ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 1962 - يىللىق 6 - سان.

④ غەيرەتجان ئوسمان باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» (2)، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 2002 - يىلى 8 - ئاي، 1 - نەشرى، 1091 - بەت.

يېتىپ كەلگەن ئەسەرلىرىدىن «غەزەلىيات»، «غازات دەر مۈلكى چىن»، «چاڭموزا يۈسۈپخان» دىن ئىبارەت ئۈچ داستانى ۋە «نۈزۇگۈم» قىسسىسى قاتارلىقلار بار. «غەزەلىيات» موللا بىلالنىڭ ياشلىق دەۋرىدە ئىجاد قىلغان غەزەللىرى ۋە بىر قىسىم مۇخەممەس، مۇسەددەسلىرىدىن تەركىب تاپقان شېئىرلار توپلىمى^①. توپلامدا شائىر كىلاسسىكىلىرىمىزدا ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى «يار» ئوبرازىدىن ھال-قىپ چىقىپ ئىنسانلاردىكى پاك ئىنسانىي مۇھەببەتنى مەدھىيەلىگەن. «غازات دەر مۈلكى چىن» شائىر ئۆزى بىۋاسىتە قاتناشقان، ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى تەيپىڭ تىيەنگو ھەرىكىتىنىڭ تەسىرىدە ئېلىپ بېرىلغان، ئىلى دېھقانلىرىنىڭ چىرىك چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ زۇلۇمغا قارشى ئېلىپ بارغان قوزغىلاڭلىرى تەسۋىرلەنگەن داستان. داستاندا قوزغىلاڭ باشلانغاندىن تارتىپ، بايانداي قەلئەسىنى ئېلىش جەريانىدىكى ۋەقەلەر، قوزغىلاڭنىڭ مەغلۇپ بولۇشى قاتارلىق ئەينى ۋاقىتتىكى رېئال تارىخى تەپسىلىي بايان قىلىنغان. بۇ داستان ئەينى دەۋردىكى ئىلى تارىخى ۋە شارائىتىدىن خەۋەر بېرىدىغان ئەڭ ياخشى ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. «نۈزۇگۈم» قىسسىسى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى غوجىلارنىڭ قولىدىن شىنجاڭنى قايتۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، خەلق بىردەك ئىسيانكار دەپ قارىلىپ جازالانغان ۋە غۇلجىغا يالاپ ئېلىپ مېڭىش جەريانىدا مەيدانغا كەلگەن ئايال قەھرىمان نۈزۇگۈمنىڭ جەسۇرانە باتۇرلۇقى تەسۋىرلەنگەن ئەسەر. «نۈزۇگۈم» داستانى شائىرنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك قاراشلىرىنى روشەن يورۇتۇپ بېرىدۇ ھەمدە «ئاياللارنىڭمۇ نۆۋىتى كەلگەندە ھەرقانداق ئىشتا ئەرلەردىن قېلىشمايدىغان كۈچ - قۇدرەت، ئەقىل - پاراسەت، ئىقتىدار ۋە شىجائەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىدۇ ۋە ئەدەبىيات تارىخىدا خەلق ئازادلىقى، ئەركىنلىكى ئۆز ھاياتىدىن ئۈستۈن قويدىغان ۋەتەنپەرۋەرلىك جەڭچىسى، ئۇيغۇر قەدىرى نۈزۇگۈم ئوبرازىنى تۇنجى بولۇپ مەيدانغا چىقىرىدۇ»^②. شائىر يەنە ئاياللارنى تۆۋەن كۆرىدىغان فېئودال ئىدىيەدىن ھالقىپ كەتكەن بولۇپ، نۈزۇگۈمدەك ئاياللارنىڭ مەردانلىكىگە مەدھىيە ئوقۇغان.

«چاڭموزا يۈسۈپخان» داستانى ھەققىدە توختالغاندا، ساۋۇت موللا ئادوفنىڭ «ۋەتەن ئىشقىدا» ناملىق توپلىمىدا بۇ داستان «موللا بىلال رۇسىيە تەۋەسىگە كۆچۈپ چىقىش ھارپىسىدا، يەنى 1881 - يىلىنىڭ ئاخىرى 1882 - يىلىنىڭ باشلىرىدا (چاڭموزا يۈسۈپخان، داستانى ۋە «نۈزۇگۈم» قىسسىسىنى يازغان»^③ دېيىلگەن. لېكىن، قايسى يىلى قايسىسىنى يازغانلىقى ئۈستىدە ئېنىق توختالمىغان. مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان مەزكۇر داستانغا مۇناسىۋەتلىك ماقالىلەر ۋە ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىغا ئالاقىدار ماتېرىياللارغا نەزىرىمىزنى ئاغدۇرساق، داستاننىڭ يېزىلغان ۋاقتىغا نىسبەتەن ئوخشىمايدىغان قاراشلار مەۋجۇتلۇقىنى بايقايمىز. بەزىلەر 1881 - يىلى دەپ قارىسا، بەزىلەر 1882 - يىلى دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان، يەنە بەزىلەر 1881 - يىلىنىڭ ئاخىرى 1882 - يىلىنىڭ بېشىدا يېزىلغان دەپ ئالغان. ئەمما، ئۆزىنىڭ نېمىگە ئاساسەن مۇشۇنداق ئالغانلىقىنى ئەسكەرتىمىگەن. تەتقىقاتچى ئابدۇرېھىم سابىت داستاننىڭ ئەسلىي تېكىستىنىڭ ئاخىردىكى مىسرالىرىدا ئاپتور تەرىپىدىن يېزىلغان ئۇچۇرلارنى ئىزدەپ چىكەن مۇلاھىزە قىلىش ئارقىلىق، داستاننىڭ يېزىلغان ۋاقتىنى 1881 - يىلى^④ دەپ قارىغان. لېكىن، ئۇ ئەسەردىكى ۋەقەلىكنى 44 يىل بۇرۇن كەتمەن يېزىسىدا يۈز بەرگەنلىكىنى ئەسكەرتىش بىلەن بىللە ئەسەردىكى ۋەقەلىك 1842 - يىلى ئىلى رايونىغا تەۋە بولغان، كېيىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چاررۇ -

① ئىمىنجان ئەھمىدى ئۇتۇق، مۇھەممەتتۇردى مىرزائەخمەت قاتارلىقلار تۈزگەن: «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» (3)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 - يىلى 4 - ئاي 1 - نەشرى، 106 - بەت.

② گۈلشەن بەسىر: «موللا بىلالنىڭ داستانلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىدىيەۋىلىكى، بەدىئىيلىكى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 2000 - يىللىق 3 - سان، 116 - بەت.

③ ساۋۇت موللا ئادوف: «ۋەتەن ئىشقىدا»، ئالمۇتا «مەكتەپ» نەشرىياتى، 1987 - يىلى، 17 - بەت.

④ ئابدۇرېھىم سابىت: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» (2)، 2 - قىسىم، 1984 - يىلى، 499 - بەت.

سىيە جاھانگىرلىرى بىلەن تۈزگەن تەڭسىز شەرتنامىدە چار رۇسىيە جاھانگىرلىرىگە بۆلۈپ بېرىلگەن ياركەنتتە يۈز بەرگەن رېئال ۋەقەنى خاتىرىلىگەن، دېگەن. بۇنداق بولغاندا، ئۇنىڭ قارىشىدىمۇ خاتالىق يۈز بېرىپ، قارىشى پۈت تىرەپ تۇرالمىدۇ. شۇڭا، ئەسەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتىنى ساۋۇت موللا ئادوفنىڭ ئوتتۇرىغا قويغىنى بويىچە 1881 - يىلىنىڭ ئاخىرى 1882 - يىلىنىڭ بېشىدا شائىر رۇسىيە چېگراسىغا چىقىپ كېتىشتىن بۇرۇن يېزىلغان، دېيىشنىڭ ئاساسى بىرقەدەر كۈچلۈك دەپ قارايمەن. ئۇنىڭدىن باشقا، ئەسەردىن شائىرنىڭ ۋەقەلىك يۈز بەرگەندە تېخى كىچىكلىكى ۋە شۇ ۋاقتلاردا بۇ ۋەقەلىكنى قەلەمگە ئالغىنىنى:

بىلال بۇ زاماندا ئەردىلەر كىچىك،
كىچىكلىكىدە ھەم ئەيلەر ئەردى فىتىك.

دېگەن مىسرالىرىدىن بىلىۋالغىلى بولىدۇ.

«چاڭموزا يۈسۈپخان» داستانى نەسر ۋە نەزم ئۆزئارا ئارىلاش شەكىلدە يېزىلغان. نەزمىي ۋە نەسرىي ئارىلاش بايان ئۇسلۇبى ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىكى ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغان ئەنئەنىۋى بايان ئۇسلۇبىدۇر. شائىر بۇ داستاندا كىلاسسىكلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسلۇغا ۋارىسلىق قىلىپ ھەم ئىجادىي يوسۇندا راۋاجلاندۇرۇپ، داستاننى بايان، قۇرۇلما جەھەتتىن تېخىمۇ ئاممىبايلىققا ئىگە قىلغان، شۇنداقلا ھەجىم جەھەتتىن خېلى مۇكەممەل ھالەتكە كەلتۈرگەن.

ئەدەبىياتىمىزدا داستاننىڭ ئىككى خىل نەشر نۇسخىسى بولۇپ، بىرىسى 1958 - يىلى «شىنجاڭ ئەدەبىيات - سەنئىتى» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان نۇسخىسى^①، يەنە بىرىسى 1981 - يىلى «بۇلاق» ژۇرنىلىدا ئۆمەر ئوسمان ئەپەندى تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلانغان نۇسخىسىدىن^② ئىبارەت (تۆۋەندە بۇ ئىككى نۇسخا يىل تەرتىپىنىڭ ئالدى - كېيىنلىكىگە ئاساسەن ئايرىم - ئايرىم ھالدا 1 - نۇسخا ۋە 2 - نۇسخا دەپ ئېلىنىدۇ). بۇ ئىككى نۇسخىنى مىسرالىرىدا سېلىشتۇرغاندا ئاساسەن ھېچقانداق پەرق يوق. ھەر ئىككىسىنىڭ نەزم قىسمى 280 مىسرادىن تەركىب تاپقان. نەزم قىسمىمۇ ھەجىم ۋە مەنە جەھەتتىن، ھەتتا سۆزمۇسۆز ئوخشاش. ئەگەر ئوخشىماسلىق بار دېيىلسە، «شىنجاڭ ئەدەبىيات سەنئىتى»دىكى نۇسخىسىدا بەزى سۆزلەرنىڭ بېشىدىكى «ي» تاۋۇشى «ز» تاۋۇشى قىلىپ ئېلىنغان. مەسىلەن، 1 - ، 2 - نۇسخىدا ئالدى - كەينى تەرتىپ بويىچە «ژىلى - يىلى، ژىڭنە - يىڭنە، ژۇتارمەن - يۇتارمەن، ژىغلىدى - يىغلىدى، ژۇرىڭى - يۇرىڭى، ژۇگۇرتۇپ - يۇگۇرتۇپ، ژۇرگەن - يۇرگەن، ژىغلار - يىغلار، ژۇرۇپ - يۇرۇپ» قاتارلىق سۆزلەر، بەزى نۇسخىلاردا ھەر ئىككى نۇسخىدا ئوخشاشلا «ز» تاۋۇشى بويىچە ئېلىنغان. مەسىلەن: «ژىغلىسۇنكى، ژۇرۇڭىگە» قاتارلىقلار ھەر ئىككىسىدە ئوخشاش ئېلىنغان. سۆزلەردىكى تاۋۇش ئوخشىماسلىق، يەنى 1 - ، 2 - نۇسخىدا ئالدى - كەينى تەرتىپ بىلەن «غوسمان - ھوسمان، ئېلىندىلەر - قىلىندىلەر» قاتارلىقلار. بۇ ئىككى نۇسخىنى ساۋۇت موللا ئادوف نەشرگە تەييارلىغان قولۇمدىكى 3 - نۇسخىغا سېلىشتۇرۇش نەتىجىسىدە، بىرقەدەر تولۇقراق بولغىنى يەنىلا ساۋۇت موللا ئادوفنىڭ «ۋەتەن ئىشقىدا» ناملىق توپلامدىكىسى دەپ قارىدۇق. بۇ نۇسخىنىڭ نەزم قىسمى 322 مىسرادىن تەركىب تاپقان. تەتقىقا - تىمىزدىمۇ دەل مۇشۇ نۇسخا ئاساس قىلىندى. مەزكۇر نۇسخا نوقۇل ھەجىم جەھەتتىن كۆپ بولغانلىقى ئۈ-

① موللا بىلال: «چاڭموزا يۈسۈپخان»، «شىنجاڭ ئەدەبىيات - سەنئىتى» ژۇرنىلى، 1958 - يىلى 1 - سان، 68 - بەتتىن 79 - بەتكىچە.
② موللا بىلال بىننى موللا يۈسۈپ (ئۆمەر ئوسمان نەشرگە تەييارلىغان): «چاڭموزا يۈسۈپخان»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1981 - يىلى 2 - سان، 263 - بەتتىن 279 - بەتكىچە.

چۈنلا ئەمەس، بەلكى مەزكۇر نۇسخىدا ئەسەرنىڭ ئاخىردىكى نەزمۇ تولۇق بېرىلگەنلىكىدە. ئۇنىڭدىن باشقا، مەزكۇر نۇسخا ن . پانتوسوفنىڭ نەشرگە تەييارلىغان نۇسخىسىدىن پايدىلانغان. ساۋۇت موللانادوف مەز - كۇر توپلىمىدا شائىر موللا بىلالنىڭ رۇسىيە تەۋەسىگە چىقىپ كېتىشتىن بۇرۇن ئەسەرنى ئۆز قولى بىلەن نۇسخىلاپ كۆپەيتكەنلىكى ۋە تارقىتىشقا ئامال بولماي، ن . پانتوسوۋغا سوۋغا قىلغانلىقىدەك ئېنىقسىز مەلۇمات ئوتتۇرىغا قويۇلغان^①. بۇ مەلۇماتمۇ تەتقىقاتتا مۇشۇ نۇسخىنى تاللاپ قېلىشىمىزنىڭ تۈرتكىسى بولۇپ قالدى.

ئەمدى «چاڭموزا يۈسۈپخان» داستانىنىڭ ۋەقەلىكىگە كەلسەك، داستاندا ئات يىلىنىڭ سەپەر ئېيىدا كەتمەن يېزىسىغا ئۆزىنى «خوجا» دەپ ئاتىۋالغان «يۈسۈپخان» ئىسىملىك بىر ئادەم كېلىدۇ. 17 - ئەسىردىن باشلاپ 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان 200 يىلدەك ۋاقىت ئىچىدە شىنجاڭغا ھەرخىل قىياپەت ۋە ناملار بىلەن سىرتتىن ناھايىتى كۆپ خوجىلار كېلىدۇ^②. تارىخقا نەزىرىمىزنى ئاغدۇرساق، بۇ خوجىلار خەلق - نىڭ قالاقلق، نادانلىقىدىن پايدىلىنىپ، دىنىي تون بىلەن ئۆزىنى ئوراپ، ئۆزىنىڭ ھەرخىل سىياسىي ۋە پۇل - مال توپلاش مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولغانلىقىنى كۆرەلەيمىز. ئىككى ئەسىردەك مۇشۇ خىل شارائىتتا ياشىغان، خوجىلارنىڭ جاھالىتى دەستىدىن نادانلىقتا قالغان خەلقنىڭ ئىدىيەسىگە خوجىلارغا چوقۇنۇش، بار ئاماللار بىلەن ئۇلارنىڭ دۇئاسىغا ئېرىشىش ئىستىكى سىڭىپ كەتتى. شۇ ۋەجىدىن كەتمەن - دىكى خەلقىمۇ قوقەندىن كەتمەنگە كەلگەن بۇ خوجىغا ئالاھىدە ئىخلاسەنلىك بىلدۈردى:

يىلى ئەردى ئات، ئايغا ئەردى سەفەر،
 «خاجەم كەلدى» دەپ، خەلققە بولدى خەبەر.
 كېلىپدۇر خاجە كەنتى كەتمەن ئارا،
 «خاجەم كەلدى» دەپ خەلق قىلىپ ماجەرا.
 تەمام خەلق كېلىشىپ، تاۋاپ ئەيلەشىپ،
 بېرىپ نەزرى بىسىيار ساۋاب ئەيلەشىپ.

داستاننىڭ بېشىدىلا بېرىلگەن بۇ مىسرالاردىن خەلقنىڭ خوجىلارغا بولغان قارىغۇلارچە چوقۇنۇش ئىدىيەسىنى كۆرۈۋېلىش قىيىن ئەمەس. ئەزەلدىن خوجىلارنىڭ قوينىدا ياشاپ، سايىداپ كۆنۈپ قالغان روزا مەزىنىگە ئوخشاش كىشىلەر، يۈسۈپخان چاڭموزىنى ئۆزىگە يانتاياق قىلىش مەقسىتىدە ئۇنىڭغا زىيادە ئىخلاس بىلدۈرىدۇ. قاسىم شەيخ، دەرۋا قولى، باقى شەيخ قاتارلىق يۈسۈپخاننىڭ سادىق قۇللىرى ۋە يۈز بېشى، مىراب قاتارلىقلارمۇ ھەرخىل مەقسەتلەر بىلەن ئۇنىڭغا ئەگىشىدۇ. ئۇلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۆز كۆمىچىگە چوغ تارتىش مەقسىتىدە چاڭموزىنى خەلققە ماختاپ، ئۇچۇرۇپ، كۆككە كۆتۈرىدۇ. خو - جىلارنى قارىغۇلارچە ئۇلۇغ بىلىش ئىدىيەسىنىڭ ئىسكەنجىسىدە مەھكەم زەنجىرلەنگەن خەلق بۇ چاڭمو - زىنى تېخىمۇ ئەزىزلەيدۇ. ھەتتا ئۇنىڭ دۇئاسىغا ئېرىشىش ئۈچۈن قىزلىرىنى ھەدىيە قىلىشىدۇ:

ئاچانوقۇ خەلقى «خاجەم كەلدى» دەپ،
 كى شۇڭقار ئېلىگە دۇئا بەردى دەپ.
 كى داردامتۇ، غالىجات، دولەتۇ ئېلى،

① ساۋۇت موللانادوف: «ۋەتەن ئىشقىدا»، ئالمۇتا «مەكتەپ» نەشرىياتى، 1987 - يىلى، 17 - بەت.
 ② ئابدۇرېشىت ھېلىمھاجى: «چاڭموزا يۈسۈپخان، داستانغا يوشۇرۇنغان تارىخ»، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى، 2000 - يىللىق 2 - سان، 45 - بەت.

خونۇخاي، ئىككى بۇغرا خەلق فېلى.
خوتۇن - قىزلىرىنى قىلىشىپ نىياز،
بۇ چاڭ موزا بىرلە دېيىشىپكى راز.

قاسىم شەيخ، دەرۋا قولى، باقى شەيخ قاتارلىق يۈسۈپخاننىڭ سادىق قۇللىرى ۋە يۈز بېشى، مىراب قا-
تارلىقلار خوجىنى تېخىمۇ ماختاپ ئۇنى ھەتتا ئىلى شەھىرىگىچە تونۇتىدۇ. چاڭموزا خەلقنىڭ كۆزىنى تې-
خىمۇ بويىپ، ئورنىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈش مەقسىتىدە ھەتتا يۈزىگە نىقاب تارتىپ، ئايرىم ئۆي راسلى-
تىپ، قىزىل پەردىلەرنى تاقاپ، ئۆزىگە مەخسۇس «ئىبادەتخانا» تەييارلاتقۇزىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇ خەلققە ھە-
قىقەتەن مۆتىۋەر ئەۋلىيا ئوبرازىنى بېرىدۇ. جاھالەتكە پاتقان خەلق بۇ مەككەر تۈلكىنىڭ ئالدامچىلىقىنى
سەزمەي، ئۇنىڭ دېيىشىغا ئۇسسۇل ئويىناپ، خوجىغا تېخىمۇ بەك ئىخلاسمەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. خەلق ئۆزىنىڭ
ئالتۇن - كۈمۈشلىرىنى، ھەتتا بارلىق تەئەللۇقاتلىرىنى بۇ ئالدامچى خوجىغا تەسەددۇق قىلىدۇ:

«خاجەم ۋە خاجەم» دەپ تەمام خاسۇئام،
كى ئاھۇقىغانلار قىلىشىپ تەمام.
ھەمە مالۇ ئەمۋالنى قىلدى فىدا،
دېيىشىپ: «بولۇر بىزگە دەپ رەھناما.»
قىلىپ خىزمەتنى بارچە ئارمان بىلەن،
قاي ئىشىنى بۇيرۇر، قىلۇر جان بىلەن.
بولۇپ خىزمەتتە تەمامى كىشى،
بۇنىڭ خىزمەتنى قىلماق ئولدى ئىشى.

ئىلى شەھىرىدە مۇھەممەت گاداي دېگەن بىر ياخشى زاتتىن بولغان ئابدۇشېرىپ ئاخۇن دەيدىغان
ھوشيار، ئەقىللىك بىر كىشى بولۇپ، ئۇ كىشى ۋاقتىنى بوش ئۆتكۈزمەي ئىلىم ئۆگىنىدىغان، ئايەت -
سۈرىلەرنىڭ مەزمۇنلىرى ھەققىدە ئىزدىنىدىغان زات ئىدى. بەزىدە سودا - سېتىق قىلاتتى. ئۇ كىشى
سودا - سېتىق ئۈچۈن چىققان بىر سەپىرىدە يۈسۈپخان چاڭموزىنىڭ خىزمىتىدە بولۇش ئۈچۈن يېنىغا
ماڭغان ئىككى كىشى بىلەن سەپەرداش بولىدۇ. شېرىپ باي چاڭموزىنىڭ نام - شەرىپىنى ئاڭلاپ، ئىككى
سەپەردىشىنىڭ نادانلىقىغا ئېچىنىپ قىلغان چاقچىقى، ئويلىمىغان يەردىن ئۇنى باشقىلارنىڭ قەستلەش
ئويىدىكىگە ئايلاندۇرۇپ قويدۇ ۋە ئۆلۈمىگە سەۋەب بولىدۇ. چاڭموزا ئەسلى يۇرتىدىكى شېرىپ باي ئى-
سىملىك كىشىدىن نۇرغۇن قەرز ئالغان ۋە پۇلنى قايتۇرماي قېچىپ كەتكەن. شۇڭا، ئۇ شېرىپ باي دېگەن
بۇ ئىسىمنى ئاڭلاپ ناھايىتى چۆچۈيدۇ ۋە قېچىپ كەتمەكچى بولىدۇ. لېكىن، ئۆزىنىڭ كەتمەندىكى ھە-
شەمەتلىك تۇرمۇشىدىن، بولۇپمۇ مال - دۇنياسىدىن كېچەلمەي، ئاخىر بىر شۇملۇق ئويلاپ چىقىدۇ:

يۈرەكى ئاغىپ، بولماق بولدى گۈرىز،
چارەكى شەرىپ باي دېگەندىن بۇ مەرەز،
ئالىپ قاچقان ئەردى بۇ چاڭموزا قەرز.
شەرىپ بايدىن ئالمىش تۈمەن تەڭگە پۇل،
شەرىپ باي كېلىپدۇر دەپ بولدى مەلۇل.
مېنى تۇتقىلى كەلدى دەپ خەۋق ئېتىپ،

بۇ چاڭموزا بېشى قالدى قېتىپ،
دېدى ئاھ ئۈرۈپ: «ئۇل مېنىڭ دۈشمەنم،
ئانى قەتل قىلغان كىشىدۇر جانم،
ئانى ئۆلتۈرۈر بولسا، ئۇ باشمىز،
دۇ ئالەمدە بولغاي قېرىنداشمىز.»

شۇنىڭ بىلەن بۇ خوجامنىڭ قوينىدا مەنپەئەتلىنىدىغان باقى شەيخ، دۆلەت نازار شەيخ، مەمەك قاتار - لىق غالىچىلىرى بۇ شۇم پىلاننى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ئاتلىنىدۇ. ئۇلار شېرىپ باينى تاپىدۇ ۋە ئۇنى ئال - داپ، رەت قىلغىنىغا ئۇنىماي ئالداپ ئاچىقىدۇ ۋە يول ئۈستىدە قەبىھ چاڭگىلىنى ئۇنىڭغا سۈنىدۇ. ئەمما ئۇلار قىلغان رەھىمسىز شۇملۇق ئاشكارىلىنىپ قالىدۇ. كىشىلەر ئەرز يېزىپ يامۇلغا سۈنىدۇ. ئاخىرىدا بۇ ئالدامچى خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ناھايىتى ئېچىنىشلىق ھالدا جازالىنىدۇ:

كى چاڭجۇڭ بۇ چاڭموزىنى كەلتۈرۈپ،
ئانىڭ قول - ئاياغىنى باغلاپ تېڭىپ،
ئىككى ئىلكىدىن بەندى ئەيلەپ ئېسىپ،
تىلىنى تۈبەدىن پىچاقتا كېسىپ،
پېشانەسىدىن تېرىسىنى سويۇپ،
كى خەنجەردە ئىككى كۆزىنى ئويۇپ،
ئىككى ئىلكىنى جەينەكىدىن كېسىپ،
كى چاڭگاڭ بىلەن ئەمچەگىدىن ئاسىپ،
كېسىپ ئاندا ئىككى ئايغىنى ھەم،
يۈرەكىگە تىغ ئۇردى، بولدى ئەدەم.

داڭلىق ئەدەبىي تەنقىدچى مۇھەممەد پولات ئېيتقاندا، «ساترا - ھاياتى رەزىللىكنىڭ كىشىنى سەسكەندۈرىدىغان مەسخىرىلىك سۈرىتى»^①. موللا بىلال دەل يۇقىرىقى داستاننى ئارقىلىق ساختىپەز خو - جىلارنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتىنى ئەينەن ئەكس ئەتكۈزۈپ بېرىپ، ساترانىڭ رەزىل كۈچلەر بىلەن تىغ - مۇتىغ ئېلىشىدىغان جەڭگىۋار خۇسۇسىيىتىنى نامايان قىلغان. «چاڭموزا يۈسۈپخان» داستانىدىكى ھەر - بىر شېئىرىي پىكىر كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان ئۆتكۈر ھەجۋىي ئوبراز چانلىققا، شۇنچىلىك قايناق ۋە قۇدرەتلىك ساترىك يالقۇنغا ئىگە بولغان. ساترانىڭ ئاساسى ئاچچىق كۈلكە، ئۇ ساترا ئۆزىگە ئوبىيەكت قىلغان كىشىلەرنى ئۆلۈم گىردابىغا مۇپتىلا قىلىش قۇدرىتىگە ئىگە^②. مەزكۇر داستاندا دەل شۇخىل ئۇ - نۇم يارىتىلغان. يەنى، چاڭموزىدەك ساترىك ئوبرازنى يارىتىپ، شۇ ئارقىلىق ئەينى دەۋردىكى ساختىپەز خوجىلارغا ئەجەللىك زەربە بەرگەن. بۇ ئوبراز ئارقىلىق خەلقنىڭ تۇرمۇشىغا سىڭىپ كىرىپ خۇددى پا - رازىت قۇرتلاردەك خەلقنىڭ يىلىكىنى قورۇتۇپ، ئۇلارنىڭ جانىجان مەنپەئەتىگە زىيان يەتكۈزگەن ئالدام - چى، رىياكار خوجا، ئىشانلارنى كۈچلۈك ھەجۋىي تىل بىلەن قاتتىق قامچىلىغان.

① مۇھەممەت پولات: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ھەققىدە مۇھاكىمە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2009 - يىلى، 11 - ئاي 1 - نەشرى، 8 - بەت.
② شەرىپىدىن ئۆمەر: «19 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» (3)، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1998 - يىلى، 1 - ئاي 1 - نەشرى، 1693 - بەت.

داستاندا، شائىر يۈسۈپخان چاڭموزىنىڭ جىنايى قىلمىشلىرىنى پاش قىلىش بىلەن بىللە، دىنىي خۇراپاتلىق پاتقىقىغا چوڭقۇر پېتىپ كەتكەن خەلقنىڭ خوجا دېسلا قارىغۇلارچە چوقۇندىغان نادانلىقىدىن كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ بىر تەرەپتىن خەلقنىڭ نادانلىقىغا ئېچىنىش ھېسسىياتىنى ئىپادىلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن خەلقنى ئالدامچى خوجىلاردىن ھەزەر ئەيلەشكە چاقىرىپ، ئۇلارنى ئويغىنىشقا ئۈندىگەن. داستاننىڭ ئومۇمىي ئىدىيەسىگە كەلسەك، شائىر ئۆز داستاندا بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ ساتىرادىن ئىبارەت ژانىردىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ نىسبىي نادانلىقىنى دەستەك قىلىۋېلىپ، يەرلىك فېئودال كۈچلەر بىلەن ئەكسىيەتچى دىندارلارنىڭ ياردىمىدە كۆرەڭلەپ، قىنىغا پاتماي كەتكەن، خەلقنىڭ مال-مۈلكى ۋە ھاياتىغا ئېغىز زىيان سالغان سىرتتىن كەلگەن خوجىلارنىڭ ئالدامچىلىقىنى پاش قىلىدۇ. يەنى شۇ خوجىلارنىڭ رەزىل ماھىيىتىنى بىزنىڭ ئالدىمىزدا سۈرەتتەك نامايان قىلىپ بېرىدۇ. شائىر ئۆتكۈر قەلىمىگە تايىنىپ، خەلق تىلىغا ماھىرلىق بىلەن يۇقىرىقىدەك ئەدەبىي ئۈنۈم ياراتقان.

داستاننىڭ يۇقىرىقى ئالاھىدىلىكلىرىگە يارىشا تەتقىقاتچىلارنىڭ «چاڭموزا يۈسۈپخان» داستانىنى «مەيلى ئىدىيەۋىلىك جەھەتتە بولسۇن، مەيلى بەدىئىيلىك جەھەتتە بولسۇن، كامالەتكە يەتكەن ئىلغار پىكىردىكى ياخشى ئەسەر بولۇپ، ئۇ ئەدەبىياتىمىزدىكى ساتىرا ژانىرىنى تەتقىق قىلىش ۋە ئىلگىرى سۈرۈشتە تۈرتكىلىك رول ئوينايدىغانلىقى بىلەن ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ»^① دەپ ئېيتىشى ھەرگىزمۇ ئاساسسىز ئەمەس. ئۇنىڭدىن باشقا، داستان تىلىنىڭ ئاددىي ۋە راۋانلىقى، خەلق تىلىغا يېقىنلىقى، ئىجتىمائىي رېئال ئەمەلىيەتنى ناھايىتى ماھىرلىق بىلەن ئەكس ئەتكۈزگەنلىكى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئەينى دەۋر ئەدەبىياتىدىكى نادر ئەسەر بولۇپلا قالماي، نۆۋەتتىكى ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىمىز ۋە نەزەرىيە تەتقىقاتىمىزغا ئەھمىيەتلىك بىر ئۈلگە بىلەن تەمىنلەيدۇ.

پايدىلانمىلار:

1. ساۋۇت موللا ئادوف: «ۋەتەن ئىشقىدا»، ئالمۇتا «مەكتەپ» نەشرىياتى، 1987 - يىلى.
2. ئابدۇرېھىم سابىت: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» (2)، 2 - قىسىم، قەشقەر شەھەرلىك مەدەنىي - مائارىپ بۆلۈمى ئوقۇتۇش تەتقىقات ئىشخانىسى باستۇرغان، 1984 - يىلى.
3. شەرىپىدىن ئۆمەر: «19 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» (3)، شىنجاڭ ئۈنۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1998 - يىلى، 1 - ئاي - نەشرى.
4. غەيرەتجان ئوسمان باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» (2)، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 2002 - يىلى، 8 - ئاي - نەشرى.
5. غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىلى، 6 - ئاي - نەشرى.
6. نىمىشېھىت: «شائىر موللا بىلال بىننى موللا يۈسۈپ»، «شىنجاڭ ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 1962 - يىللىق 6 - سان.
7. شەرىپىدىن ئۆمەر: «موللا بىلال بىننى موللا يۈسۈپ ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيىتى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 1979 - يىللىق 8 - سان.
8. موللا بىلال: «چاڭموزا يۈسۈپخان»، «شىنجاڭ ئەدەبىيات - سەنئىتى» ژۇرنىلى، 1958 - يىللىق 1 - سان.
9. موللا بىلال بىننى موللا يۈسۈپ (ئۆمەر ئوسمان نەشرگە تەييارلىغان): «چاڭموزا يۈسۈپخان»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1981 - يىللىق 2 - سان.

(ئاپتور شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۈنۋېرسىتېتى ئەدەبىيات ئىنستىتۇتىنىڭ ماگىستىرانتى)

① شەرىپىدىن ئۆمەر: «19 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» (3)، شىنجاڭ ئۈنۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1998 - يىلى، 1 - نەشرى، 1708 - بەت.

ئابلىز مۇھەممەد سايرامى

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى كۆنچىلىك ھۈنەرلىرىمىزگە دائىر بايانلار

كۆنچىلىك — مۇئەييەن بىلىم — تېخنىكا ۋە خىمىيەلىك چۈشەنچىلەر ياردىمىدە ھايۋان تېرىسىنى يۇڭ — مويلاردىن تازىلاپ ۋە ئېچىتىپ، ئاشلاپ، ھەرخىل بۇيۇملارنى ئىشلەشكە لايىقلاشتۇرىدىغان قول ھۈنەر كەسپىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇيغۇر قول ھۈنەر كۆنچىلىكىدە ئىشلەپچىقىرىلىدىغان مەھسۇلاتلار كۆن بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. ئەمما، كۆن كۆنچىلىكتىكى ئاساسلىق مەھسۇلات ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، بۇ كەسپ «كۆنچىلىك»، ئۇنىڭ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كىشى «كۆنچى» دەپ ئاتىلىدۇ.

تارىختىن بۇيان ھۈنەر — كەسپكە باي ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە، بولۇپمۇ يۇڭ — تېرە مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەشكە ئەڭ ماھىر جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقى ئىچىدە كۆنچىلىك ئەزەلدىن مۇھىم كەسپ سۈپىتىدە ناھايىتى تەرەققىي قىلىپ كەلگەن. قەدىمكى تارىملىقلار باش، ئۈست، ئاياغ كىيىملىرىنى ۋە ئات — ئۇلاغ، ھارۋا جابدۇقلىرىنى ئىشلەشتە پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئۆزلىرى پىششىقلاپ ئىشلىگەن كۆن، چەم، خۇرۇملار بىلەن ئىشلەپ كەلگەن.

قەدىمدىن تارتىپ قۇرۇم تاغ ئېتەكلىرى بىلەن تارىم — تەكلىماكان گىرۋەكلىرىدىكى بوستانلىق ۋا. دىلارنى، قومۇل — تۇرپان، ئىلى ۋادىلىرىنى ماكان تۇتۇپ ياشاپ كەلگەن ئەقىل — پاراسەتلىك، ئەمگەكچان تارىم — تەكلىماكان خەلقىنىڭ كۆن، چەم، خۇرۇم ماتېرىياللىرىغا بولغان ئىستېمال تەلىپى يۇقىرى بولغاچقا، كۆنچىلىك ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىدە ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن. ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان تارىم — تەكلىماكان خەلقى ئارىسىغا كەڭ تارقىلىپ كەلگەن «تاككا — تۈككەڭ تۆمۈرچى، پۇلنى ئۇسار كۆنچى، گېلىغىچە ئورا كولاپ، جان تالشار بۆزچى» دېگەن قوشاق ئەنە شۇنداق ئىجتىمائىي ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، كۆنچىلىكنىڭ قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا ناھايىتى ئەتىۋارلىق ھۈنەر — كەسپ ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

بىرىنچى، «دىۋان» دىكى كۆنچىلىككە دائىر مەلۇماتلار

11 — ئەسەردە ياشىغان بوۋىمىز مەھمۇد كاشغەرىمۇ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئۇزاق تارىخقا ئىگە

كۆنچىلىك ھۈنرىمىزگە ناھايىتى ئەھمىيەت بىلەن قاراپ، بۇ قەدىمىي ھۈنرىمىزنىڭ مەشغۇلات جەريانى، خام ماتېرىياللىرى، پىششىقلاپ ئىشلەش ئۇسۇلى، بويلاش - تىكىش تېخنىكىسى ۋە كۆنچىلىك مەھسۇلاتلىرى ھەققىدە خاتىرىلەر قالدۇرغان.

ئۇيغۇرلار ۋە كەڭ تۈركىي خەلقلەر ئوتتۇرا ئەسىرلەردىمۇ «تېرە» دېگەن مەنىدە ھازىرقىغا ئوخشاشلا «كۆن» دېگەن سۆزنى ئىشلىتەتتى. مەھمۇد كاشغەرىي «كۆن ئات تېرىسى، ئات كۆنى دېيىلىدۇ ۋە كۆپرەك بۇ يەردە ئىشلىتىلىدۇ. بەزىدە بۇ سۆز ئادەم تېرىسى ئۈچۈنمۇ ئىشلىتىلىدۇ. تۆگە تېرىسىنى «تەۋەي كۆن» دېيىشىمۇ مۇشۇ سۆزدىن ئېلىنغان، «كۆن» دېگەن سۆز ئاشلانمىغان تېرىگە ئېيىتىلىدۇ، ئاشلانغاندىن كېيىن قوغۇش دېيىلىدۇ» (3 - توم 191 - بەت) دەپ مەلۇمات بېرىش بىلەن بىللە، يەنە «قوغۇش» دېگەن سۆز ئاشلانمىغان تېرىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ يازغان. يەنە باشقا بىر يەردە، بۇ سۆزنى تولۇق چۈشەندۈرۈش مەقسىتىدە «قوغۇش» (1 - توم 478 - بەت) دېگەن سۆزنىڭ ھەم ئاشلانغان، ھەم ئاشلانمىغان تېرە دېگەن مەنىدەمۇ ئىشلىتىلىدىغانلىقىدىن مەلۇمات بېرىدۇ. مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئەسىرلەردە ئات، تۆگە تېرىلىرىدىن كەڭ پايدىلانغانلىقىنى بىلىشكە بولىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي ئۆتۈك ھەققىدە خېلى كۆپ توختالغان بولۇپ، بۇنىڭدىن ئوتتۇرا ئەسىرلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ تېرىدىن ھەر خىل ئۆتۈك، چورۇققا ئوخشاش نەرسىلەرنى تىكىپ كىيىدىغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. شۇ ۋاقىتلاردىكى «ئەتۈك» (1 - توم 93 - بەت) دېگەن سۆز ھازىرمۇ ئۆز پېتىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. ئۇيغۇرلار تاكى ھازىرغىچە ئۆتۈك كىيىش ئادىتىنى يوقاتقنى يوق.

«ئۆتۈك» (2 - توم 135 - بەت) تېرە ياكى كىگىزدىن تىكىلەتتى. ئۇلارنىڭ «ئويما» (2 - توم 135 - بەت) دەپ ئاتىلىدىغان كىگىزدىن قىلىنىدىغان بىرخىل ئۆتۈكنى كۆپ كىيىدىغانلىقى ۋە ياخشى كۆرىدىغانلىقى مەلۇم، ئۇنىڭدىن باشقا دىۋاندا ئۆتۈك قىلىنىدىغان كىگىزنى «تۈركمەن كىگىزى» (2 - توم 135 - بەت) دەپ چۈشەندۈرگىنىگە قاراپ، بۇ خىل ئۆتۈك تۈركمەنلەرگە خاس ئۆتۈك بولۇشىمۇ مۇمكىن دېيەلەيمىز. «دىۋان» دا ئۆتۈك قىلىنىدىغان كىگىز ھەققىدە كۆپ توختالغان بولسىمۇ، لېكىن «ئۆتۈك» (2 - توم 296 - بەت) دېگەن بۇ ئىسىم كىگىز پايپاقمۇ ئەمەسمۇ، بۇنىسى نامەلۇم.

تېرە ئۆتۈكلەرنىڭ ئەڭ ئېسىلى «ساغرىم» نىڭ قىسمى (1 - توم 206 - بەت) دىن تىكىلىدىغانلىقى مەلۇم، مەھمۇد كاشغەرىي ئۆتۈكنىڭ تىكىلىشى توغرىسىدا يېزىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆتۈك تىككەندە تىكىش ئارىسىغا «سىغزغ» (1 - توم 606 - بەت) قويۇپ تىكىدىغانلىقى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىدۇ، بۇنداق تېخنىكا ھازىرمۇ مەۋجۇت.

قەدىمكى زامان ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردە ئۇيغۇرلاردا كۆن ئىشلەش ھۈنەرلىرى خېلى تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئۇلار تېرىنى شورداپ ياكى تېرە يۈزىگە زەمچە (1 - توم 135 - بەت) سېپىپ ياكى نۇشۇدۇر (1 - توم 528 - بەت) چېچىپ قۇرۇتۇپ ساقلاش ئىشلىرىغىمۇ پۇختا ئىدى. كۆن ئىشلەش تېرە ئاشلاشقا ئوخشىمايدىغان تېخنىكا تەلەپ قىلىدىغان بىر خىل كەسىپ، كۆن ئىشلەشتە تېرىنىڭ تۈكى «ئوردۇتال» (1 - توم 168 - بەت) دېيىلىدىغان تۈك چۈشۈرۈشكە ئىشلىتىلىدىغان ھاك ئارىلاشمىسىدا چۈشۈرۈلەتتى. بۇ بىر خىل خىمىيەۋى ماددا بولۇپ، كۆيدۈرۈلگەن ھاك كۆكۈنى بىلەن گۆڭگۈرت سېرىقىنىڭ ئارىلاشمىسى ئىدى. بۇنىڭ يەنە «ئازۇتال» (1 - توم 196 - بەت) دېيىلىدىغان «ھاك ئارىلاشمىسى» مۇ بولۇپ، بۇ بەدەندىكى تۈكنى چۈشۈرۈشكە ئىشلىتىلەتتى.

ئوتتۇرا ئەسىرلەردە ئۇيغۇرلار كۆن ئىشلەشتە، ئالدى بىلەن تېرىنى سۇغا چىلاپ يۇمشىتىپ، تېرە يۈزىدىكى مايلىرىنى تەكشى قىرىۋېتىپ، ئاندىن تېرىنى سېسىق سۇغا چىلاپ، تېرە يۈزىدىكى تۈكلەرنى تولۇق قىرىپ تاشلاپ، شور سۈيىگە چىلاپ قاينىتىپ، ئاندىن تېرىنى چۈچىلا سېلىنغان تونۇردا بىر نەچچە

قېتىم ئىسلاپ، قۇرۇتۇپ، ئۇۋۇلاپ، يۇمشىتىپ، تېرە يۈزىگە ئۆرۈك قوۋزىقى، دەرەخ پورى، زاراڭزا چېم-چىمكى، ئانار پوستى، يۇلغۇن چېچىكى، قاراگۈل، كۆكتاش (مىس سۇلفات)، قىزىلتاش (قىزىل تۆمۈر زۇ-دسى)، زاك (1- توم 581 - بەت)، گىل (ماگنىي سىلىكات)، زەمچە (كالىي ئاليۇمىن سۇلفات) قاتارلىق ئۆسۈملۈك ۋە مەدەن بويىقىلىرى ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئېلىنغان ھەرخىل رەڭلىك بويىقلاردا، قارا، سېرىق، قىزغۇچ سېرىق، قارا كۆك رەڭلەردە بويىپ كەلگەن^①.

مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان» دا كۆنچىلىك ۋە تېرە ئاشلاش توغرىسىدا كۆپرەك توختالغان. ئۇ «قۇيقا» (3- توم 238 - بەت) دېگەن سۆزنى ئىزاھلاپ، «بۇ سۆز ئەسلىدە ئاشلانمىغان تېرىنى بىلدۈرسىمۇ، يەنە بەزىدە ئاشلانغان تېرىنىمۇ بىلدۈرىدۇ» دەپ يازىدۇ. «دىۋان» دا يەنە چورۇق قىلىشقا تەييارلانغان تېرە ھەققىدە توختىلىپ، «چورۇقلۇق» (1 - توم 654 - بەت) دەپ يازىدۇ. قەدىمكى زامان ۋە ئوتتۇرا ئەسىر-لەردە كۆندىن خۇددى ھازىرقىدەكلا «قىيش» تاسما (3 - توم 173 - بەت) كېسىپ ئالىدىغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن.

«دىۋان» دا يەنە «قوغۇش» (1 - توم 478 - بەت) ئاشلانغان ۋە ئاشلانمىغان تېرە، «تاتىرغا» (1 - توم 637 - بەت) «ئاشلانغان ئاق تېرە» دەپ يازغىنىدىن قارىغاندا، بۇ تېرە ئاشلىنىپ ئاقارتىلغاندىن كېيىنكى تېرىنى كۆرسەتسە كېرەك. ئۇ يەنە تېرە ئاشلاش ھەققىدە ئۇچۇر بېرىپ، «ئەرۈكلەدى» (1 - توم 402 - بەت)، «ئۇ تېرە ئاشلىدى» دەپ يازىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي يەنە ئۇزغۇن - تۇخۇمەك دەرەخنىڭ مېۋىسى، ئۇ تېرە ئەي-لەشكە ئىشلىتىلىدۇ (1 - توم 213 - بەت) دەپ ئاشلىغۇچى ئەشيا توغرىسىدا مەلۇمات بېرىدۇ.

قەدىمدە كۆن، چەم، خۇرۇم مەھسۇلاتلىرى خەلقىمىز تۇرمۇشىنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە ناھايىتى كۆپ ئىشلىتىلەتتى، يەنە ئاشلانغان تېرىلەردىن تەييارلانغان تۇلۇملاردىن «تار» سال (3 - توم 202 - بەت) ياسايدىغانلىقى، يەنى تۇلۇملارنى بىرلەشتۈرۈپ دەريادىن ئۆتىدىغان سال ياساپ ئىشلىتىلىدىغانلىقى «دىۋان» دىن مەلۇم. ئۆتۈك (3 - توم 461 - بەت)، تۇلۇم (3 - توم 199 - بەت)، چانچ (تۇلۇم) (1 - توم 464 - بەت)، «تورسۇق» (ئىچىملىك تولدۇرۇلغان تۇلۇم) (3 - توم 187 - بەت)، ئوقيا كىرىچى (1 - توم 479 - بەت) قاتارلىقلاردىن باشقا، يەنە جۇۋا، تېرە ئىشتان، كەمچەت، قولقاپلارمۇ تېرىدىن ئىشلىنەتتى.

گەرچە «دىۋان» دا «ئەرۈك» تېرە ئاشلىغۇچ (1 - توم 95 - بەت) دەپ يازغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ تېرە ئاشلايدىغان «ئۇلاق» مۇ ياكى تېرە ئاشلايدىغان ئېچىتقۇمۇ، بۇ ھەقتە ئېنىق بىر نېمە دېيىلمىگەن، ئەمما «يەختەدەكتە» (ئۆتۈك ياكى مەسنىڭ ئۈستىدىن كىيىدىغان تېرە پايپاق) (1 - توم 91 - بەت)؛ «ئۇ تېرە ئاشلىدى» (1 - توم 402 - بەت)، «كۆن»، «تۆگە كۆنى»، «ئات كۆنى» (3 - توم 191 - بەت) دېگەنگە ئوخشاش كۆنچىلىككە ئالاقىدار سۆزلەر ۋە ئاتالغۇلار خاتىرىلەنگەن.

ئىككىنچى، كۆنچىلىكىمىزگە ئالاقىدار باشقا تارىخىي مەلۇماتلار

ئەجدادلىرىمىز تېرە ئاشلاش ۋە كۆن، خۇرۇم ئىشلەشنى ئۆزلىرى كەشىپ قىلغان بولۇپ، تارىخى ئەڭ ئۇزاق بولغان ھۈنەرلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ جەھەتتە ئىران، ھىندىستان قاتارلىق قوشنا دۆ-لەتلەرنىڭ تېرە ئاشلاش، كۆن - خۇرۇم ئىشلەش تېخنىكىلىرىغىمۇ بەلگىلىك تەسىرلەرنى كۆرسەتكەنلىكى توغرىسىدا خاتىرىلەر بار. تارىخنامىلەردە كۆرسىتىلگەن تېرە ئاشلاش، تېرىنى قۇيىقىسىز لاندۇرۇپ كۆن - خۇرۇم ئىشلەش تېخنىكىسىنى ئەڭ ئالدى بىلەن ئۇيغۇرلار كەشىپ قىلغان^②.

يېرى كەڭ، ئىقلىمى قۇرغاق، تەبىئىي جۇغراپىيەلىك شارائىتى مۇرەككەپ، قاتناش قولايىسىز بو-لۇشتەك تەبىئىي شارائىتلاردا ياشايدىغان، ئۇزاق مۇددەت ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان

ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، ھەرخىل ھايۋانلارنىڭ تېرىسىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ ماددىي تۈرمۈ - شىنى قامداش مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى.

ئەڭ ئىپتىدائىي ئاشلىغۇچى ماددا قېتىق ياكى تېرىق ئۇنى بولسا، تېرىنى قۇيۇقسىزلاندۇرىدىغان ئەڭ ئىپتىدائىي ماددا ھاك بىلەن گۇڭگۇرت ئارىلاشمىسى ئىدى. قارا شورنى تېرىنىڭ يۈزىگە سېپىپ قۇرۇتۇش ئارقىلىق تېرىنىڭ سېسىپ قېلىشىنىڭ ئالدى ئېلىناتتى. ئەڭ ئىپتىدائىي ئىشتان تېرە تام - بال بولۇشى مۇمكىن؛ كېيىنرەك تاسما ئورنىغا قوي، تۆگە يۇڭلىرىنى ئېگىرىپ، ئۇلاردىن ئېگىن (كە - يىم) تىكىپ كىيىش بارلىققا كەلگەن. پاختىنى ئېگىرىپ يۇمغاق قويۇش، يۇمغاقنى قوناق ئۇنىدا پاتلاش (پات بېرىش، سۈپەت بېرىش)، ئەلۋەتتە كاناپ، پاختا توقۇمىچىلىقنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ بارلىق - قا كەلگەن بىرخىل يۇقىرى تېخنىكىلىق ھۈنەر ئىدى. ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوۋچىلىق ۋە كۆچمەن چارۋى - چىلىق بىلەن شۇغۇللانغان مەزگىللىرىدىكى ئەڭ ئىپتىدائىي سۇ قاچىسى «تۈلۈم» (ساناچ)، سوغا (ياغاچ چىلەك) بولۇشى مۇمكىن.

ئادەتتە تېرىنى ئاشلىغاندىلا ئاندىن ئەيلىگىلى بولىدۇ. تېرە ئاشلاش تېرىنىڭ سۈپىتىدە ئۆزگىرىش پەيدا قىلىدىغان بىرخىل خىمىيەۋى جەريان بولسا، تېرە ئەيلەش - تېرىنى يۇمشىتىپ ئەۋرىشىملىكىنى ئاشۇرىدىغان بىرخىل مېخانىكىلىق جەرياندىن ئىبارەت. خىمىيە تارىخى ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلاردا تېرە ئاشلاش مىلادىيەنىڭ ئالدى - كەينىدە ئومۇملاشقان ۋە ئائىلىۋى ھۈنەرگە ئايلانغانىدى. تېرە ئەيلەش - تېرىنى يۇمشىتىشنى ئاساس قىلىدىغان، مەلۇم دەرىجىدە تېخنىك تەلپ قىلىدىغان ھۈ - نەردىن ئىبارەت.

تارىم - تەكلىماكان گىرۋەكلىرىدىكى ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان قەدىمكى قەبرىلەردىن قە - بزىۋېلىنغان ئاشلانغان تېرە، كۆن - خۇرۇمدىن ئىشلەنگەن ئۆتۈك، كەش، سەندەل، پوپۇچ، پەلەي، يا قە - پى، تۈلۈم ۋە ئاتنىڭ ئېگەر - جابدۇقلىرىنىڭ نەپىسلىكىگە قارىغاندا، ئەجدادلىرىمىز مىلادىيەدىن بۇ - رۇنلا تېرە ئاشلاش ھۈنرىنى ئىختىرا قىلغان دېگەن خۇلاسەنى چىقىرىشقا بولىدۇ. چۈنكى، پاختا - كاناپ توقۇمىچىلىقى تۇرمۇش تەلپىنى قاندۇرالمىغان ئەينى زامانلاردا، ئۇلار قىش - ياز يېپىنچىغا موھتاج ئىدى. بۇنداق يېپىنچىلارنى ئۇلار پەقەت ھەرخىل ھايۋانلارنىڭ تېرىسىگە تايىنىپلا ھەل قىلاتتى. زامان - مىزدىكى كۆن، چەم، تېرە - خۇرۇملاردىن ئىشلىنىۋاتقان ھەرخىل تۇرمۇش بۇيۇملىرى، ئاتنىڭ ئېگەر - جابدۇقلىرى ئۇزاق تارىخى جەريانلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن ھۈنەرلەرنىڭ مەھسۇلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىقتىن كېلىدىغان تېرە مەھسۇلاتلىرى ئۆز ئىستېمالىدىن ئېشىپ تۇراتتى. ئۇلار مەيلى دېھقانچىلىقنى كەسىپ قىلسۇن ياكى قىلمىسۇن ۋە ياكى شەھەرلەردە ئولتۇراقلاش - سۇن، ئۇلار يەنىلا قوشۇمچە چارۋا باقاتتى ياكى چارۋىدىن كىرگەن كىرىمىگە تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرەت - تى، ئۇنىڭدىن باشقا، ئاز - تولا ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى، شۇ سەۋەبتىن، ھەر بىر ئائىلىدە تېرە ئاشلاش، تېرە سودىسى قىلىش بولۇپ تۇراتتى. ئاشلانغان تېرىلەر ئەيلىنىپ، ئاقارتىلىپ، ئېگىن تىكىپ كىيىلەتتى. ھەرخىل ئېگىنلەر (كالتە جۇۋا، ئۇزۇن جۇۋا، كەمچەت ۋە تېرە تامبالار) تىكىلەتتى. ئۈي - غۇرلار ئىچىدە تېرە سودىسىنى كەسىپ قىلغانلار يۇرتىمۇ يۇرت يۈرۈپ، تېرە يىغىۋېلىپ، تېرىلەرنى ياقا - يۇرتلارغا ئېلىپ بېرىپ ساتاتتى. يېقىندىن بېرى ئېلان قىلىنغان ماقالىلەرنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر سودىگەرلىرى تاڭ دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە «ئات، كالا، قوي، تۆگە ۋە سۆسەر تېرىسى»^④ ئېلىپ بېرىپ سېتىپ تۇراتتى. «ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئېلىپ بارىدۇ - غان بۇيۇملىرى ئىچىدە ماتا ۋە سۆسەر تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋىلار بولاتتى»^⑤. «قىتانلار ئوتتۇرا تۈز - لەڭلىككە خىراج تاپشۇرىدىغان ئاق ماتامۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مەھسۇلاتى ئىدى»^⑥. «ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ ئا -

ساسلىق سودا ئوبيېكتى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئىدى»^⑥.

ئەينى ۋاقىتتا ھازىرقى شىنجاڭدا ئادەم ئاز، زېمىن كەڭرى، قاتناش قولايىسىز بولغانلىقى سەۋەبىدىن، ھەرقانداق جايدا كىشىلەر ئۆز ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن تېرە ئاشلاش، كۆن ئىشلەش ھۈنەر-لىرىنى ئىگىلەشكە سەۋەب بولغانىدى. شۇڭا ئۇلاردا تېرە ئاشلاش، كۆن ئىشلەش، ئۇلاردىن ھەر تۈرلۈك ئېگىن تىكىش ئومۇملاشقانىدى. يېزا - قىشلاقلاردا تېرىدىن ئېگىن تىكىدىغان «جۇۋىچىلار» بار ئىدى. ھازىرغىچە مەلۇم بولغان تەتقىقات ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، ئەجدادلىرىمىز يېڭى تاش قورال دەۋرى-لىرىدىن بۇرۇن يارىشىملىق جۇۋا، تامبال، تۇماقلارنى تىكىپ كىيىشنى بىلگەن^⑦.

مەلۇمكى، تېرە ئاشلاش بىر خىل خىمىيەۋى ئېچىتىش جەريانى بولۇپ، تېرە يۈزىدىكى ئاقسىللار ئاشلىغۇچى ماددا (تانىن) نىڭ ياردىمىدە شەكىل ئۆزگەرتىدۇ. تېرە يۈزىدىكى مۇڭگۈزسىمان ماددىلار ئې-چىتقۇچى باكتېرىيە تەسىرىدە ئېچىپ شەكىل ئۆزگەرتىپ، ئەۋرىشىم شەكىلىگە كېلىدۇ. ئەجدادلىرىمىز تەننەرخى ئەرزان، تەركىبىدە ئاشلىغۇچى ماددا بىر قەدەر كۆپ بولغان تېرىقنى قورۇپ، تۈگمەندە تارتىپ، ئۇنى خېمىر قىلىپ يۇغۇرۇپ ئۇنىڭغا ئازراق خېمىرتۇرۇچ سېلىپ بولدۇرۇپ (ئېچىتىپ)، تېرىنىڭ نەم-دەلگەن يۈزىگە تەكشى يېيىتىپ، تېرىنى تۈزلۈك سۈيى بىلەن ئۇلاغقا ئوبدان قاتلاپ سېلىپ، كۈن نۇرىدىن دالدا ئورۇندا قويۇپ، 18 كۈندىن 21 كۈنگىچە ئاشلاش ھۈنرىنى ئۆزلەشتۈرۈۋالغانىدى. تېرىنىڭ ئاشلاش-غان ياكى ئاشلانمىغانلىقى تېرە يۈزىدىكى بىر قەۋەت نېپىز پەردىنىڭ ئاسان سويۇلۇشى بىلەن ئۆلچەم قىلىناتتى، تېرە ئاشلاش شارائىتىنى ئوبدان كونترول قىلاتتى، مانا بۇ ئەپچىل ھۈنەر - تېخنىكا تېرىنى ئاشلاش جەريانىدىن ئىبارەت ئىدى.

بۇ خىل ئىش سەنئىتىنى ئۇيغۇر خەلقى تاكى ھازىرغىچە ساقلاپ قالغان. ئادەمنىڭ دىققىتىنى تېخىمۇ قوزغايدىغان يېرى شۇكى، ئەجدادلىرىمىز تېرە ئاشلاشتا نېمە ئۈچۈن بۇغداي، قوناق ياكى ئارپا ئۇنلىرىنى ئىشلەتمەي تېرىق ئۇنى ئىشلەتكەن؟ ئۇيغۇرلار ئۇزاق مۇددەتلىك تەجرىبە ئەمەلىيىتى جەريانىدا تېرىق تەركىبىدە ئاشلىغۇچى ماددىنىڭ مول بولمىغانلىقىنى بايقىغان. يەنە بىر قىسىم چارۋىچىلىق رايونلىرىدا تېرىقنى قېتىق بىلەن ئاشلاش تېخنىكىسى تاكى ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان، غۇلجىدا پاقلان، قوزا تېرىلى-رىنى قېنىق چاي سۈيىدە ئاشلاپمۇ ئىشلىتىدۇ. خىمىيە تارىخى ماتېرىياللىرىدا گلاۋىر تۈزى (بىرتولت تۈزى دەپمۇ ئاتىلىدۇ). ئاساسلىق خىمىيەۋى تەركىبى ناترىي سۇلفات بولۇپ تۇرپاندىن كۆپ چىقىدۇ) دىن پايدىلىنىپ تېرىنى ئاشلىغىلى ۋە قۇيۇقسىز لاندۇرۇپ كۆن ئىشلەشكە بولىدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن.

ئەمىنىيە ۋە يېغىلىق دەۋرىگە ئائىت تارىخى ماتېرىياللاردا، غەربىي يۇرتتىكى ئۇيغۇر ئەجدادلىرى-مىز «تۆمۈر تاۋلايدىغان ئوچاقلارغا تېرىدىن كۆيەك ئىشلەتكەن»^⑧ لىكى توغرىسىدا مەلۇماتلار بار. بۇ-نىڭدىن ئۇيغۇر ئەجدادلىرىمىزنىڭ مىلادىيەدىن 600 - 800 - يىللار بۇرۇن تېرىنى ماددىي تۇرمۇشقا ئىشلىتىپلا قالماستىن، يەنە باشقا ھۈنەرلەرنىڭ تېخنىكىسىنى يېڭىلاشتىمۇ ئىشلەتكەنلىكىنى كۆرۈۋال-غىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار كەم تېپىلىدىغان قىممەتلىك بىر قىسىم تېرىلەرنى سوۋغا - سالام سۈپىتىدە ئىشلىتىپ كەلگەن. «ئۇيغۇرلار تاڭ پادىشاھىغا ھەر يىلى بۇلغۇن تېرىسى تارتۇق قىلىپ تۇراتتى»^⑨. خەن، سۈي، ۋېي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە «ئۆتۈك، كەمەر، تاسما، ئېگەر - جابدۇقلىرىنى سوۋغا - سالامغىمۇ ئىش-لىتەتتى»^⑩. مىلادىيە 720 - يىللىرى «جەنۇبىي ئەنەتكەك (ھىندىستان) دىن تاڭ سۇلالىسى چاۋيەنگە بىر دانە يىلپىز تېرىسى سوۋغا قىلىنغان»^⑪. «مىلادىيە 622 - يىلى (ۋۇدىنىڭ 5 - يىلى) 4 - ئايدا غەربىي تۈركلەر يابغۇ خانغا بىر دانە شىر تېرىسىنى ئەۋەتكەن»^⑫. «ئۇيغۇرلار تېرىدىن تامبال ۋە ئۆتۈك كىيەتتى»^⑬. «ئۇيغۇرلار تېرىدىن كىيىم تىكىپ، گۆش بىلەن ئوزۇقلىناتتى، تېرە كىيىملەر ئۇلارنىڭ قول سا-

ئاكتىننىڭ مەھسۇلى ئىدى»⁹.

ئەجدادلىرىمىز كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرى، يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ باشلىرىدا تېرە ئاشلاش، تېرىنى قۇيۇقسىز لاندۇرۇش تېخنىكىسىنى ئىختىرا قىلغان دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئۇيغۇرلار چارۋىچىلىقتىن دېھقانچىلىققا كۆچكەن ۋاقتىدا، تېرىق ئۈننىڭ ئېچىتىلغان خېمىرىنى ئاشلىغۇچى ماددا قىلىپ ئىشلىتىشكە باشلىغان بولۇشى مۇمكىن.

ئۆتۈك كۆن - خۇرۇمدىن تەييارلىنىدىغان بىر خىل ئاياغ كىيىم بولۇپ، بۇ قول ھۈنەرلەر ئىچىدىكى مۇرەككەپ، ئەمما ئىلغار، تىكىش قىيىنلىق دەرىجىسى يۇقىرى بولغان بىرخىل ھۈنەرنىڭ مەھسۇلى، تېرە، كۆن - خۇرۇملاردىن ئۆتۈك، كەش، سەندەل، پوپۇچ، بەتىنكە، چوقاي تىكىش ھۈنەرلىرىنى ئۇيغۇرلار كەشىپ قىلغانىدى. ئۆتۈك توغرىسىدا مىكوۋىن «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەر تارىخى» دېگەن كىتابىدا «نەل دەريا ۋادىسى، مىسسوپوتامىيە، خۇاڭخې دەريا ۋادىسىدىكى رايونلاردا ياشىغان قەدىمكى ئا- دەملەر ياغاچ كەشلەرنى كىيەتتى، ئۆتۈك ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بولۇپمۇ شىنجاڭنىڭ ئەنئەنىۋى مەھسۇلاتى ئىدى»¹⁰ دەپ خاتىرىلەنگەن.

ئۇيغۇرلار كۆن - خۇرۇمدىن ئىشلەنگەن كەمەر، ئۆتۈكلىرىگە ھەرخىل گۈل نەقىشلەرنى سىزىپ ئۇلارغا ئالتۇن - كۈمۈش رەڭلىك سىرلاردا ھەل بېرىپ ياساشقا ماھىر ئىدى. «قاشتېشى كەمەر قاتارلىق بۇ-يۇملار ئۇيغۇرلاردا ئىشلەپچىقىرىلاتتى»¹¹. «ئۇيغۇرلارنىڭ شەھەرلىرىدە ئېگەر جابدۇقلارنى خۇرۇمدىن ياسايتتى»¹². «شەھەر بازارلىرىدىكى قول - ھۈنەرۋەنلەردىن سىرت چارۋىچىلار ئىچىدىمۇ كۆن - خۇرۇم ئىشلەش ھۈنەرلىرى راۋاجلانغان»¹³ بولۇپ، ئۇ يەرلەردىمۇ بۇ خىل ھۈنەرلەرگە ئۈستۈن ھۈنەرۋەنلەر بار ئىدى. مىلادىيە 3 - 8 - ئەسىرلەرگىچە قالدۇرۇلغان كۇچا مىڭئۆي رەسىملىرىدە «كىيىۋالغان ئۆتۈكى بىلەن تام-جىلى ئادەمنى ئالاھىدە جەلپ قىلىدۇ»¹⁴. مانا بۇ تارىخىي پاكىتلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ كەم دېگەندىمۇ مىلادىيەدىن خېلى ئەسىرلەر بۇرۇن كۆن - خۇرۇم ئىشلەش ھۈنەرلىرىنى پۇختا ئىگىلىگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. خىمىيە تارىخى ماتېرىياللىرىدىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلار مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 4 - ئەسىرلەردىن باشلاپ مىلادىيەدىن كېيىنكى 10 - ئەسىرلەرگە قەدەر سوغدىلار، پارسىلار بىلەن قويۇق بار-دى - كەلدى قىلىش جەريانىدا، ئۇلار ئات، كالا، ئۆچكە، قوي، تۆگە، بۇلغۇن، بۇغا، تۈلكە، بۆرە تېرىلىرىنىڭ سودىسىنى قىلىشاتتى. بۇ خىل سودىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆن - خۇرۇم ئىشلەش ھۈنەرلىرى مەھەللىۋى ھۈنەرگە ئايلىنىشقا سەۋەب بولغانىدى.

خىمىيە تارىخى ماتېرىياللىرىدىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىيەدىن خېلى بۇرۇنلا، مەنىۋى مەدەنىيەتكە ئېتىبار بېرىپ كەلگەن ئۇيغۇرلار كۆن - خۇرۇملارنى ھەر خىل رەڭلەردە بوياشقا ئۈستۈن بولۇپلا قالماي، ئەينى ۋاقتىدىكى كالا، ئات سودىسى قىلىدىغان كىشىلەرمۇ بازار رىقابىتى ئۈچۈن، گۈڭ-گۈرت - ھاك ئارىلاشمىسى، گلاۋبىر تۈزى ۋە بەزى بويماقلا بىلەن ئات، كالىلىرىنىڭ تۈكىنى بويىپ، رەڭگىنى ئۆزگەرتىپ بازارغا ئېلىپ بېرىپ ساتىدىغانلىقى توغرىسىدا خاتىرىلەر بار¹⁵.

قەدىمكى قەبرىستانلىقلاردىن قېزىۋېلىنغان قېزىلما بۇيۇملارنىڭ رەڭگىگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلار خېلى قەدىمدىلا كۆن - خۇرۇم بويىقچىلىقىنى پۇختا ئىگىلىگەن. ئۇيغۇرلار ئەينى ۋاقتىدا كۆن - خۇرۇملارنى قىزىلتاش (قىزىل تۆمۈر رۇدىسى)، بور توپىسى (ئاق رەڭلىك)، گېل (جىگەر رەڭلىك)، كىنو-ۋار (قىزىل رەڭلىك)، زاك، يېشىل زەمچە، كۆك تاش (مىس سۇلفات)، تۈز تېشى (مىس ئاساسلىق كاربونات)، قوغۇشۇن ئۇيا (قوغۇشۇن ئاساسلىق كاربونات) قاتارلىق مەدەن بويماقلىرىنى يانچىپ، تالقانداپ ئۇلارنى گۈلسۈرۈخ، قارىگۈل، شاتارىي، يۇلغۇن چېچىكى (يۇلغۇن لاۋىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، ئانار پوستى، قۇرۇم، زەپچىۋە، ئوردان (رويان) قاتارلىق ئۆسۈملۈك بويماقلىرىنىڭ پاراشوكىغا مەلۇم نىسبەتتە ئارىلاشتۇرۇپ،

قارا كۆك، جىگەر رەڭ، زەڭگەر، ھال، سېرىق، قىزىل قاتارلىق رەڭلەرنى ئىشلەپچىقىرىپ، كۆن - خۇ - رۇملارنى ئاساسلىقى قارا كۆك، جىگەر رەڭلەردە بويلايتتى.

مىلادىيەدىن كېيىنكى دەۋرلەردە، كۆن - خۇرۇم بويلاقچىلىقى تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئۇيغۇرلار خۇرۇمنى قىزىل، جىگەر، قارا، ئەت رەڭلەردە بويلاپ ئىشلىتىلىدىغانلىقى مەلۇم، ئەينى ۋاقىتتا كۆك رەڭلىك خۇرۇم قىممەت بولۇپ، بۇ خىل رەڭ ئۈچۈن كۆپىنچە ئۇلار قاراگۈل (لەيلىقازاق) ئىشلىتەتتى. ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا كۆن - خۇرۇم ئىشلەيدىغان كىشىلەر ھازىرمۇ ئۇچراپ تۇرىدۇ. تارىختىن بېرى بويلاقچىلىقتا ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان قاراگۈل (لەيلىقازاق) ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي ئەنئەنىۋى بويلاقلىرىنىڭ بىرى. ئۇنىڭ قىزىل، ھال، سۆسۈن رەڭلىكى «قارا گۈل» دېگەن نامى بىلەن داڭلىق بولۇپ، تەننەرخى تۆۋەن، ئىشلىتىش قولايلىق، بويلاش ئىقتىدارى ياخشى، كۈن نۇرىغا چىداملىق، ھەممە يەرلەردە ئۆستۈرۈشكە بولىدۇ. تەركىبىدىكى بويلاق مىقدارى 50% - 65% كە يېتىپ بارىدۇ. ئۇ - نىڭدىن باشقا يۇلغۇن چېچىكىمۇ ئاسان تېپىلىدىغان، ئىقتىدارى يۇقىرى تەبىئىي بويلاق ماتېرىيال دەپ قارالغان. شۇڭا، يۇلغۇن چېچىكى بىلەن بويالغان رەختلەر ئاسانلىقىچە ئۆڭۈپ كەتمەيدۇ.

ئۈچىنچى، كۆنچىلىكىمىزگە دائىر ئارخېئولوگىيەلىك مەلۇماتلار

ئارخېئولوگىيەلىك تېپىلمىلار بىلەن ئالاقىدار تارىخ ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، كۆنچىلىك كەسپى ئەڭ ئاۋۋال بەدەننى مۇھاپىزەت قىلىدىغان كىيىم - كېچەك زۆرۈرىيىتىدىن كېلىپ چىققان. مۇنداقچە ئېيتقاندا، تارىم - تەكلىماكان گىرۋەكلىرىدە ئاۋۇپ - كۆپىيىپ، جامائەلىشىپ كەلگەن ئەجدادلار يىراق تاش قورال دەۋرىدە جان ساقلاش، قورساق تويغۇزۇش ئۈچۈن ھايۋانلارنى ئوۋلىغان، ئۇنىڭ گۆشىنى ئوزۇق قىلسا، تېرىسىنى سويۇۋېلىپ بەدەننى مۇھاپىزەت قىلىدىغان يېپىنچا قىلغان. كېيىنچە ھايۋان تېرىلىرىنى تاش پىچاقلاردا كېسىپ، بىر - بىرىگە ئۇلاپ، بەدەنلىرىگە مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ ئاددىي ھەم قوپال تېرە كىيىملەرنى كىيىشكە ئادەتلەنگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوۋ ھايۋانلىرىنىڭ تېرىلىرىدىن ئاياغ (چورۇق) كىيىمى ۋە باش كىيىمى (قالپاق، پوسما) تىكىپ كىيىشنى ئۆگىنىۋالغان. دەۋر تەرەققى - ياتىغا ئەگىشىپ، تۈرلۈك ھۈنەر - كەسپ بارلىققا كەلگەن يېڭى تاش قورال دەۋرىگە كەلگەندە، چارۋىچى - لىقنىڭ تەرەققىي قىلىشى، مال - چارۋىلارنىڭ كۆپىيىشى، تېرىنى ئېچىتىش ۋە ئەيلەش تېخنىكىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن كۆنچىلىكىمۇ بىرخىل مۇھىم كەسپ قاتارىدا بارلىققا كېلىپ كۈنساين تەرەققىي قىلىغان ۋە بارا - بارا موزدۇزلۇق كەسپمۇ بارلىققا كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن ئەجدادلار ھايۋان تېرىلىرىدىن ناھايىتى ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، ئۇنىڭدىن كۆن، چەم، خۇرۇم، ئاق لەيكە، ياتا - تاسما قاتارلىق مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقارغان. بۇ تېرە مەھسۇلاتلىرىدىن پايدىلىنىپ، ھەرخىل شەكىل ۋە پاسونلاردىكى باش كىيىم، ئۈست كىيىم، ئاياغ كىيىملەرنى تىكىپ كىيىپ تۇرمۇشنى قامدىغان، يەنە ئات، ئېشەك ئېگەر - توقۇمىلىرى، ھارۋا جابدۇقلىرى، ھەرخىل تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىمۇ ياساپ پايدىلانغان. بۇنى تارىم - تەكلىماكان گىرۋەكلىرىدىكى ئىپتىدائىي بوستانلىق ۋادىلاردىن ۋە قومۇل، تۇرپان ئويمانلىقلىرىدىن تېپىلغان كۆنچىلىككە دائىر نەق ماددىي يادىكارلىقلار ئىسپاتلايدۇ.

مەسىلەن، 1959 - يىلى ئارخېئولوگىيە خادىملىرى نىيە خارابىسىدا قېزىش - تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا، بۇ قەدىمكى پايتەخت خارابىسىدىن باشقا يادىكارلىقلار قاتارىدا كۆن، چەم، ئاشلانغان تېرىدىن ئىشلەنگەن ئۆتۈك، كەش، چورۇقلار، تۇماق - قالپاقلار، ئات ۋە ھارۋا جابدۇقلىرى، قاپچۇق، خالتىلار باي - قالغان. بەزى كۆن بۇيۇملار چىرىپ ئەسلى ھالىتىنى ساقلاپ قالالمىغان.^①

1995 - يىلى جۇڭگو - ياپونىيە نىيە خارابىسىنى بىرلىكتە ئىلمىي تەكشۈرۈش ئەترىتى بۇ جايدىكى MN195 - نومۇرلۇق قەبرىنى قېزىپ ناھايىتى مول يادىكارلىقلارغا ئېرىشكەن. بۇلارنىڭ ئارىسىدىمۇ كۆن، چەم، ئاشلانغان تېرىدىن ئىشلەنگەن ھەرخىل ئاياغ كىيىملەر، باش كىيىملەر، ئات جابدۇقلىرى، قاپچۇق ھەم خالتىلار بايقالغان. مەسىلەن: چاسا شەكىللىك جەسەت ساندۇقىغا بىر ئەر، بىر ئايال بىللە دەپنە قىلىنغان بولۇپ، ئەر جەسەتنىڭ پۈتمەن كۆندىن تىكىلىپ چۆرىسىگە چىرايلىق نەقىشلەر چىقىدۇ. بىرلىك كالتە قونچىلىق ئاياغ كىيىدۈرۈلگەن. ئايال جەسەتنىڭ پۈتمەن كۆندىن تىكىلگەن، ئۈستى قارا بو- يالغان ۋە چىرايلىق، يارىشىملىق گۈل - جىيەكلەر چىقىرىلغان نەپىس ئۆتۈك كىيىدۈرۈلگەن^①. يەنە كۆندىن ياسالغان ۋە ناھايىتى نەپىس ئىشلەنگەن يا قېپى، ئوقدان، ئىگەر - توقۇملارمۇ تېپىلغان.

1984 - يىلى، شىنجاڭ مۇزېيىدىكى ئارخېئولوگلار لوپ ناھىيەسىدىكى سامپۇل قەدىمكى قەبرىسى- تانلىقىدا قېزىش ئېلىپ بارغان. بۇ جايدىكى 52 قەبرىدىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ كۆنچىلىككە دائىر تارىخىي ئۇچۇرلار ناھايىتى كۆپلەپ تېپىلغان. يەنى جەسەتلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ پۈتمەن كۆن ۋە چەم ئۆتۈك، يەنە بەزىلىرىنىڭ پۈتمەن كىگىز پايپاق، كۆن - خۇرۇم ئۆتۈكلەر كىيىدۈرۈلگەن. ھەتتا بەزى چەمى كۆن، قونچى كىگىز پايپاقلارنىڭ ئۈستىگە قارا سىر بېرىلگەن (مەسىلەن، M10 - نومۇرلۇق قەبرىدىكى جە- سەتنىڭ پۈتمەن شۇ خىل ئاياغ كىيىدۈرۈلگەن)^②. يەنە كۆن، چەملەردىن ئىشلەنگەن تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچى- قىرىشقا دائىر بۇيۇملارمۇ خېلى كۆپ تېپىلغان.

1993 - 1994 - ۋە 1996 - يىللىرى شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئىنستىتۇتى بىلەن فىرانسىيە پەن - تەتقىقات مەركىزى 315 - ئورنىدىن تەشكىللەنگەن كېرىيە دەرياسى ئارخېئولوگىيە ئەترىتى يۇمىلاققۇم قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا قېزىش ۋە تازىلاش ئېلىپ بارغاندا، تېپىل- غان جەسەتلەرنىڭ ئىچىگە يىرىك، سىپتە توقۇلغان يۇڭ توقۇلما كىيىملەر، سىرتىغا ئاشلانغان تېرىدىن تىكىلگەن چاپان - تامباللار كىيىدۈرۈلگەن، بەزىلىرىنىڭ كۆن، چەملەردىن تىكىلگەن تۇماق - قۇلاقچى- لىرى بىلەن بەلباغلىرىمۇ ساقلىنىپ قالغان. جەسەتلەرنىڭ پۈتمەن كۆن، چەملەر ۋە ئاشلانغان تېرىدىن تىكىلگەن ئۆتۈكلەر كىيىدۈرۈلگەن، يەنە كۆن ۋە چەمدىن ياسالغان ئات جابدۇقلىرىمۇ تېپىلغان. ئەمما بەكلا چىرىپ كەتكەچكە نۇرغۇن يادىكارلىقلارنى قېزىپ ئېلىش مۇمكىن بولمىغان^③.

جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ شىنجاڭ ئەترىتى 2002 - يىلى، 2003 - يىلى، 2004 - يىلى ۋە 2005 - يىلى كېرىيە ناھىيەسىدىكى لۇش قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا 52 قەبرىدىن جەمئىي 164 ئەر - ئاياللارنىڭ جەسەتلىرىنى قېزىۋالغان. ئالاھىدە ئۈچ مىڭ يىلدىن ئۇزاق تارىخىي سىرلارنى كۆمۈپ ياتقان بۇ قەبرىلەردىن ئەجدادلارنىڭ كۆنچىلىك ھۈنەر - كەسپىگە ئالاقىدار ماددىي بۇيۇملار (يەنى كۆن، چەم، ئاشلانغان تېرىلەردىن ئىشلەنگەن ئۆتۈك، چورۇق، كەشلەر، تۇماق - قالپاقلار، ئات جابدۇقلىرى، قاپچۇق، خالتىلار) بايقالغان بولسىمۇ، بىراق بۇ كۆنچىلىك مەھسۇلاتلىرى ئالاھىدە ئۈچ مىڭ يىل قارا يەر ئاستىدا تۇرۇپ قۇرۇپ، چىرىپ ئەسلىي ھالىتىنى ساقلاپ قالالمىغان، ھەتتا بەزىلىرى تۇپراققا ئايلىنىپ كەتكەن^④.

2002 - يىلى شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە خادىملىرى كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى قۇم دەريا قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا تۆت قەبرىنى سىناپ قازغان. قېزىش جەريانىدا ھەرخىل، نۇرغۇن قىممەتلىك يادىكارلىقلار بايقىلىش بىلەن بىللە، يەنە قەدىمكى تەكلىماكانلىقلارنىڭ كۆنچىلىك مەھسۇلاتلىرىغا دائىر ماددىي يادىكارلىقلارمۇ تېپىلغان. بۇ قەبرىلەردىكى جەسەتلەرنىڭ بەزىلىرىگە كۆن، چەم ئۆتۈك، كەش، تېرە قالپاق، قۇلاقچا كىيىدۈرۈلگەن، يەنە بەزى قەبرىلەردىن كۆن - تېرىلەردىن ئىشلەنگەن ئات جابدۇق- لىرى، يا قېپى، ئوقدان قاتارلىقلار بايقالغان. ئارخېئولوگلار قۇمدەريا قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان يادى-

كارلىقلارنى كاربون 14 ئارقىلىق ئۆلچەپ، بۇنى 3800 - 4000 يىللىق تارىخقا ئىگە، ئۆردەكلىك قەبرىستانلىقىدىن (كروران گۈزىلى ياتقان) بالدۇر ياكى تېخىمۇ بالدۇر دەپ يەكۈنلىگەن^⑧. 1979 - يىلى 11 - 12 - ئايلاردا، ۋاڭ بىڭخۇا باشچىلىقىدىكى ئارخېئولوگلار كۆنچى دەرياسى تۆۋەن ئېقىنىدىكى ئۆردەكلىك قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا 42 قەبرىنى قازدى ۋە تازىلىدى (دۇنياغا مەشھۇر «كروران گۈزىلى» دەل مۇشۇ قەبرىستانلىقتا ياتقان). بۇ قەبرىلەرگە دەپنە قىلىنغان كىشىلەرنىڭ بەزىسى پۇتغا كۆن - چەملەردىن تىكىلگەن ئۆتۈك، چورۇق ۋە پوپۇچ، بېشىغا ئاشلانغان تېرىدىن تىكىلگەن قال - پاق، قۇلاقچا، پوسما كىيىدۈرۈلگەن بولسا، يەنە بەزىلىرى تېرىدىن تىكىلگەن ئىشتان، تامبال، تېرە قال - پاق، بۆكلەرنى كىيگەنلىكى مەلۇم بولدى^⑨. ئارخېئولوگىيەلىك نەق ماددىي ئىسپاتلاردىن مەلۇم بولۇشىدە - «بۇنىڭدىن 4000 يىل بۇرۇنلا كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدا چارۋا - مال بېقىلغان، ئىپتىدا - ئىي كۆن - خۇرۇم ئىشلەنگەن»^⑩لىكى مەلۇم. «بىرونزا قوراللار دەۋرىدە تېرىدىن ئاياغ ئىشلەش قاتارلىق ئىپتىدائىي قول ھۈنەرۋەنچىلىكىمۇ مۇئەييەن دەرىجىدە روناق تاپقان»^⑪. بۇ دەۋر تەخمىنەن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2000 - يىللاردىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1000 - 800 - يىللارغا قەدەر بولغان مەزگىلگە توغرا كېلىدۇ.

1995 - يىلى 11 - 12 - ئايلاردا ئارخېئولوگلار كۆنچى دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىدىكى يىڭپەن قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا 32 قەبرىنى قازدى، 120 قەبرىنى تازىلىدى. بۇ قەبرىلەردە ياتقان جەسەتلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ بېشىغا كۆن، چەم، تېرىلەردىن تىكىلگەن قالپاق، تۇماق، پوسمىلار، پۇتلىرىغا كالتە ۋە ئۇ - زۇن قونچىلىق ئۆتۈكلەر كىيىدۈرۈلگەن. ئاشلاپ ئەيلەنگەن تېرىلەردىن پەرداز بۇيۇملىرىنى قاچىلايدىغان كۆركەم خالتىلارنى تىكىپ پايدىلانغان. مەسىلەن، M19 - نومۇرلۇق قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان ئەر جەسەت - نىڭ پۇتىغا كۆندىن تىكىلگەن ناھايىتى چىرايلىق ئۇزۇن قونچىلىق ئۆتۈك كىيىدۈرۈلگەن بولسا، M22 - نومۇرلۇق قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان سارغۇچ چاچلىق، قارا رەڭدە قېنىق قاشلىق ئېتىۋالغان ئۇز ئايال جەسەت يېنىغا خۇرۇمدىن (كۆندىن) تىكىلگەن ناھايىتى كۆركەم بىر خالتا قويۇلغان، خۇرۇم خالتا ئىچىدە - گە قىزىل رەڭلىك پەرداز بوياقلىرى سېلىنغان، M20 - نومۇرلۇق قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان ئايال جەسەت - نىڭ سول بىلىكىگە مەس بىلەزۈك سېلىنغان، يۈزىگە چۈمبەل يېپىلغان، پۇتىنىڭ تىرناقلىرى قىزىل بويالغان، پۇتىغا كۆندىن تىكىلگەن ئۇزۇن قونچىلىق ئۆتۈك كىيىدۈرۈلگەن. بۇ يادىكارلىقلارنىڭ دەۋرى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1800 - 2000 - يىللارغا توغرا كېلىدۇ، دەپ قارالغان^⑫.

2003 - 2004 - يىللىرى ئارخېئولوگلار كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى قۇم دەريا قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا 33 قەبرىنى قازدى، مەس قوراللار دەۋرىنىڭ باشلىرىغا خاس بۇ قەبرىلەردىن ناھايىتى قەدىمىي ۋە مول يادىكارلىقلار تېپىلىپلا قالماي، يەنە ئەجدادلىرىمىزنىڭ شۇ زامانلاردىكى كۆنچى - لىك مەھسۇلاتلىرىغا دائىر ئۆتۈك، كەش، قاپچۇق، ئات جابدۇقلىرى، تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىشقا دائىر كۆندىن ئىشلەنگەن بۇيۇملار تېپىلدى. ئارخېئولوگلار بۇ قەبرىدىن قېزىۋالغان يادىكارلىقلارنى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1420 - 1690 - يىللارغا مەنسۇپ دەپ قارىدى^⑬.

يۇقىرىقىدەك بىر قاتار ئارخېئولوگىيەلىك ماددىي ئىسپاتلاردىن مەلۇمكى، قەدىمدە تەكلىماكان ئەتراپلىرىدىكى خوتەن - چەرچەن قاتارلىق ۋادىلاردا تىرىكچىلىك قىلغان ئەجدادلار مىلادىيەدىن 2000 يىل بۇرۇن، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ ئىلگىرىلا كۆنچىلىك ھۈنەر كەسپى بىلەن شۇغۇللانغان. بولۇپمۇ ئوۋچىلىق ھاياتىدىن چارۋىچىلىق ھاياتىغا ئۆتكەندىن كېيىن، ئۆزلىرى كۆندۈرگەن ئات، كالا، تۆگە، قوتاز، قوي، ئۆچكە قاتارلىق مال - چارۋىلارنىڭ تېرىلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەپ، ئۇنىڭدىن ھەرخىل باش، ئۈست، ئاياغ كىيىملىرىنى، ئات - ئۇلاغ جابدۇقلىرىنى، تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىشقا دائىر بۇيۇملارنى ئىشلەپ

پايدىلانغان. خۇددى ئالىملار: «بۇنىڭدىن 4000 يىل بۇرۇن كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدا چارۋا - مال بېقىلغان، ئىپتىدائىي كۆن - خۇرۇم ئىشلەنگەن، ئاشلانغان تېرىدىن كىيىم تىكىلگەن»لىكى مەلۇم، دەپ يازغاندەك، دىيارىمىزنىڭ بىرونزا دەۋرى مەدەنىيىتى تىپىغا مەنسۇپ بولغان خارابە - ئىزلار خېلى كۆپ بولۇپ، برونزا قوراللار دەۋرىدە «...تېرىدىن ئاياغ ئىشلەش قاتارلىق ئىپتىدائىي قول سانائەت - مۇمۇئەييەن دەرىجىدە راۋاج تاپقان»¹. بۇ دەۋر تەخمىنەن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2000 - يىللاردىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1000 - 700 يىللارغا قەدەر بولغان مەزگىلگە توغرا كېلىدۇ. بۇ دەلىل - پاكىتلار ئاساسىدا تارىم - تەكلىماكان گىرۋەكلىرىدە ياشاپ كەلگەن ئەجدادلارنىڭ بۇنىڭدىن 3000 - 4000 يىللار بۇرۇنقى برونزا قوراللىرى دەۋرىدىلا كۆنچىلىك تېخنىكىسىنى ئىگىلەپ بولغانلىقىنى جەزملەشتۈرۈشكە بولىدۇ. تۆمۈر قوراللار دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، ئوۋچىلىق قوراللىرىنىڭ سۈپىتى ۋە ئۈنۈمى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، ئەجدادلار ئېشىنچا تېرە مەھسۇلاتلىرىغا ئىگە بولۇش بىلەن بىللە، كۆن، چەم، خۇرۇم قاتارلىق تېرە مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش يەنىمۇ يۈكسەلىپ، كۆنچىلىك تېخنىكىسى ۋە تېرە مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ھۈنەر - سەنئىتى تېخىمۇ كەڭ ئومۇملاشقان. بۇنىڭغا كۆنچىلىك تېخنىكىسىدا تۆمۈر قوراللارنىڭ كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلىشى سەۋەب بولغان.

تۆتىنچى، كۆنچىلىك مەشغۇلاتى ۋە ئۇنىڭ ئىش تەرتىپلىرى

يۇقىرىدا كۆرسىتىلىپ ئۆتۈلگەندەك، نەچچە مىڭ يىللار ئىلگىرىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ كۆنچىلىك سايمانلىرى، مەشغۇلات ئۇسۇلى، كۆنچىلىك تېخنىكىسى ۋە مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش ئىش - تەرتىپلىرى بىزگە مەلۇم ئەمەس. شۇنداقسىمۇ كۆنچىلىكنىڭ كۈچلۈك ۋارسانلىققا ئىگە ئىكەنلىكىنى نەزەرگە ئالغاندا، ئۇ پەيدا بولۇش، تەرەققىي قىلىش، گۈللىنىش باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتكەن، مەشغۇلات تەرتىپى ۋە تېخنىكىسى ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە، قوپاللىقتىن ئىنچىكىلىككە، مەھسۇلاتلىرىنىڭ سۈپىتى ئاددىيلىقتىن سىپىتىلىققا، نازۇكلۇققا قاراپ تەرەققىي قىلىپ، يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامانغىچە يېتىپ كەلگەن بولسا كېرەك. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك، ئۆزىگە خاس كۆنچىلىك ھۈنەر - كەسپى ھەرگىزمۇ بىرنەچچە كىشىنىڭ ھە - ھۇ دېيىشى بىلەن بىر كۈندىلا ئاپىرىدە بولۇپ يارالغان ۋە تارالغان ئەمەس، ئۇ ئۇزاق زامانلار مابەينىدە، قانچە مىڭ قېتىملاپ تەجرىبە ۋە سىناق قىلىش ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ھازىرقى تەرەققىي قىلغان كۆنچىلىك ھۈنەر - سەنئىتى قەدىمكى كۆنچى ھۈنەرۋەن - ئۇستا ئەجدادلارنىڭ ئەۋلادلارغا مېراس - ئۇدۇم قالدۇرۇشى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. تارىختىن بۇيان ھۈنەر - سەنئەتكە ماھىر ئۇيغۇر خەلقى ئەجدادلىرىدىن قالغان كۆنچىلىك ھۈنەر - كەسپىگە ۋارىسلىق قىلغان ۋە ئۇنى ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە ئۆز تۇرمۇش ئەمەلىيىتىگە يارىشا تېخىمۇ بېيىتقان ۋە تەرەققىي قىلدۇرغان.

دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن كۆنچىلىك ھۈنەر - كەسپى تېخنىكىسى ئەجدادلارنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ۋە ئەجىر - ئەمگەك مېۋىسىنىڭ داۋامى ھەم راۋاجى.

1. كۆنچىلىكتە ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىيال، سايمانلار ۋە ئاشلاش، ئەيلەش مەشغۇلاتى

(1) ماتېرىيال - سايمانلار

كۆنچىلىكتە تېرىنى يۇمشىتىدىغان ھاك، تېرىنى شورلاش ۋە ھاكسىز لاندۇرىدىغان «كۆنچى شورى»، چەم ياساشقا ئىشلىتىلىدىغان تۇز، يەرلىك تەبىئىي بويلاق، تەييار كۆن - خۇرۇملارغا تەگلىك رەڭ بېرىدىغان ئۆرۈك يىلتىزى قوۋزىقى، رەڭ ئېلىشنى كۈچەيتىدىغان ئانار پوستى، تېرە ئىسلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

دېغان قومۇش پاسىرى ياكى چىغ، تېرىنى چىلاپ يۇمشىتىدىغان يەر سوغىسى، تېرە چىلايدىغان ئولاق، بوياق ماتېرىياللىرىنى قاينىتىدىغان چوڭ چويۇن قازان، ھاك ئېرىتمىسىدە تېرىنى پىشۇرىدىغان كۆپ، تېرىنى قىرىشقا ۋە داسلاشقا ئىشلىتىلىدىغان ئورغاق، تېرىنىڭ ئىچ يۈزىنى قىرىدىغان چاڭ كەكسى، پىشۇرۇلغان تېرىنى تارتىپ سوزىدىغان پەشكال، تۈز ۋە بوياق ماتېرىياللىرىنى سوقىدىغان سوقا، تېرىگە ياغ سۈركەيدىغان چوتكا، تېرە مەھسۇلاتلىرىنىڭ يۈزىگە سۈرتۈشكە ۋە پەردازلاشقا ئىشلىتىلىدىغان مۇر-گۈي ۋە سۇرتاش قاتارلىق ماتېرىيال ۋە سايمانلار ئىشلىتىلىدۇ.

2. پىششىقلاپ ئىشلەش مەشغۇلاتى

(1) تېرە ئاشلاش

ئاشلىنىدىغان خام تېرىلەر ئاۋۋال پاكىز سۈزۈك سۇغا چىلىنىپ يۇمشىتىلىدۇ. تەكرار چايقاش ئار-قىلىق قان داغلىرى ۋە كىر - توپىلار چىقىرىپ تاشلىنىدۇ، ئاندىن كۈپتىكى دۇشاپقا سېلىنىدۇ. دۇشاپ تېمپېراتۇرىسى ئادەتتە 20°C تىن يۇقىرى بولۇشى كېرەك.

مۇۋاپىق چەكتە ئاش يېگەن تېرە دۇشاپتىن چىقىرىلغاندىن كېيىن، پاكىز قۇمغا تەتۈر يۈزى تۆۋەن قىلىنىپ يېيىلىدۇ، ئۈستىدىن پاكىز قۇمدا كۆمۈلىدۇ. مەلۇم ۋاقىت تۇرغۇزۇلۇپ، سۈيى تارتىلىپ بول-غاندا قۇمدىن چىقىرىپ قېقىۋېتىپ، يەنە قۇمغا كۆمۈلىدۇ. بۇ ھەرىكەت 2 - 3 قېتىم تەكرارلانغاندىن كېيىن، تېرە قۇم ۋە دۇشاپ قالدۇقىدىن پاكىزلىنىپ يېرىم قۇرۇق ھالەتكە كېلىدۇ، ئاندىن ساپە يەرگە يېيىپ تولۇق قۇرۇتۇلىدۇ. ئاشلانغان تېرىلەر سالقىن، ھاۋا ئۆتۈشىدىغان يەردە ساقلىنىدۇ. تېرە ئارىلىق-لىرىغا ھۆل ياغاق غازىڭى سېلىپ قويۇلسا، كۈيە چۈشۈشتىن ساقلىنىشى بولىدۇ.

(2) تېرە ئەيلەش

تېرە ئەيلەش دېگەنلىك ئاشلانغان تېرە يۈزىنى قىرىپ ئاقارتىش دېگەنلىك بولۇپ، بۇنىڭدا ئالدى بى-لەن ئاشلىنىپ قۇرۇتۇلغان تېرىلەرنىڭ چەم يۈزى سۇ پۈركۈپ ياكى سۇدا چوتكىلاپ بىردەم قويۇلۇپ يۇمشىتىلغاندىن كېيىن، غول سىزىقى ئاساس قىلىنىپ، تەتۈر يۈزىگە قاتلىنىپ، نەم يەردە ئۈستىدىن تاختاي ياكى كۆتەكتە باستۇرۇپ قويۇلىدۇ. بىر سوتكىدىن كېيىن تېرە ھاۋىسى كېلىشىپ يۇمشايدۇ. تېرە ئەيلەنگەندە ئاۋۋال تېرە تۆت تەرەپكە تارتىپ سوزۇلىدۇ. بۇ ھەرىكەت «كىرىچلاش» دېيىلىدۇ. كىرىچلانغاندىن كېيىن تەتۈر يۈزى قولدا موجۇپ - ئۇۋۇلاپ يۇمشىتىلىدۇ ۋە غول سىزىقى ئاساس قىلى-نىپ، تەتۈر يۈزى سىرتقا قىلىنىپ قاتلىنىپ، بويۇن قىسمىدىن چىگىدە باغلاپ تورۇستىكى قارماققا ئى-لىنىدۇ، ئاندىن ئوڭ قولدا ئورغاق چوققىسىنى تۇتۇپ، سول قولدا تېرىنىڭ تەتۈر يۈزىنى قورۇپ تۇتۇپ قىرغاق چىقىرىلىدۇ. بۇ چاغدا ئورغاق بىسى تېرە قىرغاق يۈزىگە قويۇلۇپ، ئوڭ پۈتتا دەستىنىڭ تاپانلىق ھالقىسىغا دەسسەپ ئورغاق تۆۋەنگە بېسىلىدۇ. مۇشۇ تەكرار ھەرىكەت ئارقىلىق تېرە تەتۈر يۈزىدىكى گۆش، سىڭىر قالدۇقلىرى قىرىپ چىقىرىۋېتىلىدۇ. چىقىرىپ تاشلانغان نەرسىلەر «قىرىندى» دېيىلىدۇ. تېرىنىڭ تەتۈر يۈزى ئۈستىدىن ئاستىغا قارىتىپ تولۇق قىرىلىدۇ. بويۇن ئاستى قىسمى قىرىلىپ بول-غاندا چىگمەكتىن بوشىتىلىپ، قۇيرۇق قىسمىدىن باغلاپ ئېسىش ئارقىلىق بويۇن قىسمى قىرىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تېرىنىڭ تەتۈر يۈزىمۇ ئوبدان ئاقىرىدۇ. ئېلاستىكىلىقى ئاشىدۇ، قاتلاشقا، سوزۇشقا چى-داملىق بولىدۇ.®

ئۆي ھايۋانلىرىدىن قوي، ئۆچكە، توشقان، ئىت قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ تېرىلىرى، ياۋايى ھايۋانلاردىن بۆرە، تۈلكە، قاما، سۈلەيسۈن، سۇغۇر، قۇندۇز، بۇلغۇن، سۆسەر، كېيىك، ياۋا توشقان قاتارلىق ھايۋانلار-نىڭ تېرىسى ئاشلىنىپ ئەيلىنىدۇ. بۇلاردىن قوي تېرىسى ئەڭ كۆپ بولۇپ، كەڭ دائىرىدە ئىشلىتىلىدۇ، ھەرخىل باش كىيىملىرى، جۇۋا، ئىشتان، يوتقان - كۆرپە تىكىلىدۇ. بۆرە، تۈلكە، ئىت تېرىلىرىدىن

چېچىپ ھۆللەپ تۇرۇلىدۇ. بۇ مەشغۇلات 24 سائەت داۋاملاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، ساپە جايغا يېپىپ قۇرۇتىلىدۇ. تېرە يۈزى گۈللىشىدۇ. مۇشۇ ۋاقىتتا ئىسلىنىپ بولغان ھېسابلىنىدۇ. كۆن كەكىلەش: ئىسلاپ قۇرۇتۇلغان تېرىلەر پەشكالى ئۈستىگە ئارتىلىپ، تەتۈر يۈزى ئۈستىگە قىلىنىپ، قىرىپ تۈزلىنىدۇ، يەنى تېرىنىڭ بويۇن، غول، ساغرا قىسىملىرىدىكى ئالاھىدە قېلىن جايلىرى چاڭ كەكسىدە تەتۈر يۈزى تەرەپتىن ئېھتىيات بىلەن قىرىپ - شىلىنىپ، تېرىنىڭ قېلىنلىقى ئاساسەن تەكشى ھالەتكە كەلتۈرۈلۈپ، تۈرلۈك بۇيۇملارنى ئىشلەشكە لايىقلاشتۇرۇلىدۇ. شورسىزلاش: كەكىلەپ بولۇنغان تېرىلەر پاكىز ئىسسىق سۇ تولدۇرۇلغان ئۇلاغقا چىلاپ چەيلىنىدۇ. 3 - 4 قېتىم پاكىز سۇ يەڭگۈشلەش ۋە ھەر قېتىمدا چەيلىپ چايقاش نەتىجىسىدە، تېرە شورسىزلىنىدۇ ۋە ئىس قايتىدۇ.

رەڭ بېرىش: شورسىزلىنىدۇرۇلغان تېرىلەر ئۆرۈك يىلتىزىنىڭ قوۋزاق قايناتمىسى قويۇلغان ئۇلاغقا بېرىم سائەت چىلىنىدۇ، ئاندىن بويىقتىن چىقىرىلىپ، ساپە يەرگە يېپىلىدۇ ۋە پات - پات قېقىپ، ئورۇن يۆتكەپ قۇرۇتىلىدۇ. بۇ ئاخىرقى مەشغۇلات ئارقىلىق تېرىلەر تەڭلىك رەڭگە، يەنى ئاچ كاۋا چېچىكى يا - كى مېغىز رەڭگە كىرىدۇ.^⑤
(3) پەردازلاش باسقۇچى

پەردازلاش ئىشى ۋاستىچى بويىقتىن پارقىرىتىش ۋە پارقىرىتىش مەشغۇلاتى ئارقىلىق ئورۇنلىنىدۇ. ۋاستىچى بويىقتىن پارقىرىتىش: ئانار پوستى قايناتمىسى چوتكا ياكى پىلتىكۈچتە تەڭلىك رەڭ بېرىلگەن تېرىنىڭ ئوڭ يۈزىگە تەكشى سۈركىلىدۇ. بۇنداق ۋاستىچى بويىقتىن پارقىرىتىش سەۋەبى شۇكى، ۋاستىچى بويىقتىن پارقىرىتىش تېرە ئىنچىكە پىششىقلىغاندا (مەسىلەن، قارا، خورما رەڭلەرگە كىرگۈزۈشكە توغرا كەلگەندە) بويىقنى ياخشى ئالىدۇ. رەڭ تۈتۈشى ياخشى بولىدۇ، ۋاستىچى بويىقتىن پارقىرىتىش، ئىككىلەمچى بويىقنى ئالمايدۇ ياكى تولۇق ۋە تەكشى ئالمايدۇ، ئاسان ئۆڭۈپ كېتىدۇ. پارقىرىتىش: بۇ، كۆنچىلىكتىكى ئاخىرقى مەشغۇلات بولۇپ، ئاۋۋال سۇ يېغى چۈچۈتۈلۈپ، تېرىنىڭ ئوڭ يۈزىگە چوتكىدا سۈركىلىدۇ، تەتۈر يۈزىگە پۈركۈپ چېچىلىدۇ. ياغ تېرىگە بىر ئاز سىڭىگەندىن كېيىن، تېرە پەشكالى ئۈستىگە قويۇلۇپ، مۇرگۈي ياكى سۈر تاشتا كۈچەپ سۈرۈپ سىلىقلىنىدۇ. ھەر ئىككى يۈزى تولۇق ۋە تەكشى سۈرۈلۈش نەتىجىسىدە تېرە چىڭدىلىدۇ، يۈزىدىكى مۇدۇر - چوقۇرلار تۈزلىنىپ پارقىرايدۇ، ئاندىن قاتلاپ ياكى كېسىپ قاچىلىنىدۇ. بۇ ئۇسۇل بويىچە پىششىقلىغان تېرىلەردىن چوڭ ھايۋان تېرىلىرى كۆن بولىدۇ. قوي - ئۆچكە تېرىلىرى خۇرۇم بولىدۇ.

يۇقىرىقىلار كۆنچىلىك مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاشتىكى ئومۇمىي مەشغۇلات قائىدىسى بولسىمۇ، لېكىن بەزى ھۈنەرۋەنلەرنىڭ مەشغۇلات قائىدىسى بۇنىڭغا ئوخشىشىپ كەتمەيدۇ. چەم ياساش: چەم ياساشقا ھەم چوڭ، ھەم سېمىز بولغان قوتاز، تۆگە، كالا تېرىلىرى ئىشلىتىلىدۇ. ھاكىمىزلاشقچە بولغان مەشغۇلات قائىدىسى كۆن ياساشنىڭكىگە ئوخشىشىدۇ. ھاكىمىزلىنىپ بولغاندىن كېيىن، تېرىلەر شورلانماستىن تېرە يۈزىگە سوقۇپ تەييارلانغان تاشتۇز سېپىلىدۇ، ئاندىن تېرە ئىس ئوچىقىغا ئارتىپ پىشۇرۇلىدۇ. ئىسلىنىش داۋامىدا تېرىنىڭ قۇرۇغان جايلىرىغا شاكراب چېچىپ تۈرۈلىدۇ. قايتا - قايتا ئىسلاش ۋە قايتا - قايتا شاكراب چېچىش ئارقىلىق تېرە تەدرىجىي قۇرۇپ قاتىدۇ ۋە ئېلاستىك ھالەتكە كېلىدۇ. تېرە يۈزى بىر ئاز سارغىيىپ پىشىدۇ، ئاندىن ئۆرۈك يىلتىزى قوۋزىقىدا نىڭ قايناتمىسىغا بىر سائەت ئەتراپىدا چىلاپ چەيلىنىدۇ. چىلاپ چەيلىنىش داۋامىدا، بىر تەرەپتىن تېرىنىڭ تۈزى ياندى، بىر تەرەپتىن تەڭلىك رەڭ ئېلىپ، ئاچ كاۋا چېچىكى رەڭگە كىرىدۇ. قوۋزاق سۈيد -

دىن ئېلىنغاندىن كېيىن يېيىپ قۇرۇتۇلىدۇ. ئاخىرىدا قۇرۇپ قاتقان تېرە يۈزىگە ھاۋا سېلىپ دۈملەپ يۈمىشتىلىدۇ ۋە پەشكالغا ئارتىپ چاڭ كەكسى سېلىپ ھەمدە قول ئىشى ئارقىلىق ھەممە تەرەپتىن كۈچەپ سوزۇپ تەكشى ھالەتكە كەلتۈرۈلىدۇ، ئاساسەن قۇرۇغاندا كېسىپ قاچىلىنىدۇ.

خۇرۇم: قوي، ئۆچكە تېرىلىرى ئومۇمىي قائىدە بويىچە پىششىقلانغاندىن كېيىن، تەگلىك رەڭ بېرىش باسقۇچىغا كەلگەندە، ئۇدا ئۈچ قېتىم تەگلىك رەڭگە (قوۋزاق سۈيىگە) سېلىنىدۇ. شۇڭا، تەگلىك رېڭى توق، تېرىسى يۇمشاق، يۈزى گۈللۈك، پارقىراقلىقى يۇقىرى بولىدۇ.

ياغ تاسما: ئىسلانمايدۇ، تەگلىك بويىچە سېلىنىدۇ. شورلىنىپ بولغاندىن كېيىن سۈيى بىر ئاز قاچۇرۇلۇپ قازاندا ئىسسىتىلغان سۇ يېغىغا چىلىنىدۇ. ياغنى سۈمۈرۈپ بولغاندا يېيىپ قۇرۇتۇلىدۇ.

مىشە، ئاق لەيكە: پىششىقلاش ئۈسۈلى كۆن پىششىقلاشنىڭكىگە ئوخشاش، ئەمما تەگلىك بويىچە سېلىنىدۇ. تەييار مەھسۇلات ئاق ياكى ئاچ كۆككە مايىل ئاق بولىدۇ.

مۇقاۋىلىق كۆن - خۇرۇم: مۇقاۋىلىق كۆن - خۇرۇمنىڭ مۇتلەق پاكىز بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. شۇڭا، تېرە تازىلاشتا يەر سوغىسىغا چىلانماي، ئارغامچىدا باغلىنىپ، ئېقىن سۇغا بىر نەچچە كۈن چىلىنىپ تازىلىنىدۇ. پىششىقلاش داۋامىدا باشقا تېرىلەر (بولۇپمۇ گۆشى ھارام ھېسابلىنىدىغان ھايۋانلارنىڭ تېرىلىرى بىلەن) ئارىلاشتۇرماي ئايرىم پىششىقلىنىدۇ. قالغان ئىش تەرتىپلىرى كۆن - خۇرۇم ئىش-لەشنىڭكىگە ئوخشىشىدۇ.*

يۇقىرىقى تەپسىلاتلاردىن مەلۇمكى، ئۇيغۇر خەلقى ۋە ئۇلارنىڭ تارىختىكى ئەجدادلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا ئۇزاق ئەسىرلەر داۋام ئېتىپ كەلگەن كۆنچىلىك ھۈنەر - كەسپى تالاي ئەسىرلەردىن بۇيان ئەجداد - ئەۋلاد ۋارىسلىق قىلىنىپ، راۋاجلاندىرۇلۇپ ھازىرقى ھالەتكە كەلگەن. بۇ ئۇزاق جەريانغا تۈمەنلىگەن كۆنچى ئەجدادلارنىڭ ئەقىل - پاراستى، نەتىجىلىك ياكى نەتىجىسىز تەجرىبىلىرى، ھۈنەر - سەنئەت تېخنىكىسى ۋە ماھارەتلىرى سىڭگەن. شۇڭا كۆنچىلىكتىن ئىبارەت بۇ ئەجدادلاردىن مېراس قالغان قەدىمىي كەسپنى ئۈزۈپ قويماسلىقىمىز، ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىپ ۋە قەدىرلەپ، زامانغا لايىقلاش-تۈرۈپ، تېخىمۇ راۋاجلاندىرۇشىمىز زۆرۈر.

ئىزاھاتلار:

- ①②③④⑤⑥⑦⑧ مامۇت قۇربان: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى كۆنچىلىكى»، «مېراس» ژۇرنىلى، 2013 - يىللىق 1 - سان، 61 - 66 - بەتلەر.
- ③④⑤⑥⑦ ياكى شېڭمېن: «قەدىمكى ئۇيغۇرلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 - يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 218، 219، 290 - بەتلەر.
- ⑨ يۈ تىەنخېڭ (ياپونىيە): «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 131 - بەت.
- ⑩⑪⑫ شېپ (ئامېرىكا): «تالڭ دەۋرىدە سىرتتىن كىرگەن مەدەنىيەتلەر»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى خەنزۇچە نەشرى، 241، 243، 244 - بەتلەر.
- ⑭⑮ لىن گەن، گاۋ زىخۇ: «قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى نەشرى، 87، 92 - بەتلەر.
- ⑰⑱⑲⑳ مامۇت قۇربان: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى كۆنچىلىكى»، «مېراس» ژۇرنىلى، 2013 - يىللىق 1 - سان، 61، 66 - بەتلەر.
- ㉑ ئابدۇقېييۇم خوجا: «نىيە خارابىسىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيەلىك قېزىپ رەتلەشتە تېپىلغان يادىكارلىقلار»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1998 - يىللىق 2 - 3 - قوشما سانىنىڭ 51، 81 - بەتلەردە ئېلان قىلىنغان ماقالىسىگە قاراڭ.

- 22 «شىنجاڭنىڭ نىيە خارابىسىدىكى MN195 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىكى M8 نى قازغانلىق توغرىسىدا قىسقا خەۋەر»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، 2000 - يىللىق 3 - 4 - قوشما سان، 75 - ، 97 - بەتلەر.
- 23 ئەخمەت رېشىت: «سانپۇلا قەدىمكى قەبرىستانلىقى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، ئۈي - غۇرچە، 1985 - يىللىق 1 - سان 131 - 144 - بەتلەر.
- 24 «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، ئۇيغۇرچە، 2002 - يىللىق 3 - 4 - قوشما سان، 31 - بەت.
- 25 «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، 2007 - يىللىق 3 - 4 - قوشما سان، 52 - بەت.
- 26 «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، ئۇيغۇرچە، 2004 - يىللىق 1 - سان، 62 - بەت.
- 27 ۋاڭ بىڭخۇا: «كۆنچى دەرياسى ۋادىسىدىكى گۇمۇگۇ (ئۆردەكلىك) قەبرىستانلىقىنى قېزىش ۋە دەسلەپكى تەتقىقات»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1983 - يىللىق 1 - سان.
- 28 ئابدۇكېرىم راخمان، شېرىپ خۇشتار، رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا: «ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادەتلىرى»، 72 - بەت، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1996 - يىلى 8 - ئاي، 1 - نەشرى.
- 29 ئىسراپىل يۈسۈپ، ئەنۋەر قاسىم: «غەربىي يۇرت يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى تارىخى»، 12 - 13 - بەتلەر، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 - يىلى 6 - ئاي، 1 - نەشرى.
- 15 16 17 30 «شىنجاڭ لوپنۇردىكى يىڭپەن قەبرىستانلىقىنى 1995 - يىلىدىكى قېزىشتىن دوكلات»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، 2003 - يىللىق 3 - سان، 14 - 45 - بەتلەردە، بۇنىڭ داۋامى مەزكۇر ژۇرنالنىڭ 2003 - يىللىق 4 - سان، 1 - 28 - بەتلەردە ئېلان قىلىنغان.
- 31 «2003 - يىلى لوپنۇر رايونىدىكى قۇم دەريا قەبرىستانلىقىنى قېزىشتىن دوكلات»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، 2009 - يىللىق 3 - 4 - قوشما سان 1 - ، 78 - بەتلەردە ئېلان قىلىنغان.
- 32 ئابدۇكېرىم راخمان، شېرىپ خۇشتار، رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا: «ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادەتلىرى»، 22 - بەت، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1996 - يىلى 8 - ئاي، 1 - نەشرى.
- 33 ئىسراپىل يۈسۈپ، ئەنۋەر قاسىم: «غەربىي يۇرت يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى تارىخى»، 12 - 13 - بەتلەر، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 - يىلى 6 - ئاي، 1 - نەشرى.
- 34 مۇھەممەدئىمىن سابىر: «ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكى»، 371 - ، 372 - ، 373 - بەتلەردىن ئېلىندى، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2002 - يىلى 10 - ئاي، 1 - نەشرى.
- 35 36 يۇقىرىقى كىتابنىڭ 367 - ، 370 - بەتلەردىن ئېلىندى.

(ئاپتور جۇڭگو سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتىدا)

ۋىليام كلارك (ئامېرىكا ۋاشىنگىتون ئۇنىۋېرسىتېتى)

قازاقستاندىكى ئۇيغۇر مەھەللىلىرىدە يىگىت بېشىنىڭ رولى

ئىنگلىزچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: مۇقەددەس ئابدۇكېرىم

كىرىش سۆز

قازاقستاندىكى ئۇيغۇر مەھەللىلىرىدە «يىگىت بېشى» (ئەدەبىي مەنىسى: ياش ئەرلەرنىڭ باشلىقى) مۇھىم يېتەكچىلىك رول ئوينايدۇ. خۇددى ھەر قايسى مەھەللىلەر ئوخشاش بولمىغاندەك، ئۆز مەھەللىلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان يىگىت بېشىلىرىمۇ بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ. مەسىلەن، ئالمۇتاغا جايلاشقان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ چوڭ توپ تارقىتىش بازىرىنىڭ يېنىدىكى زارىئا ۋوستوكا رايونىدىلا يىگىرىمىدىن ئارتۇق يىگىت بېشى بار. بۇ مەھەللىدىكى نۇرغۇن ئۇيغۇر ئائىلىلىرى تېخى يېقىندىلا يېزىلاردىن خىزمەت تېپىش ئۈچۈن كۆچۈپ كەلگەن. ئەكسىچە، ئالمۇتاننىڭ شەرقىدىن ئىككى سائەتلىك يول يىراقلىقىغا جايلاشقان مالاباي دېگەن بەش مىڭ كىشىلىك ئۇيغۇر يېزىسىدا بولسا بەكپەرەمجان ئىسىملىك 75 ياشلىق بىرلا كىشى چوڭ يىگىت بېشىلىق ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان. بەكپەرەمجان قوشۇمچە يەنە تۆت ياشراق ئەر كىشىنى ئۆز يېزىسىنىڭ ئوخشىمىغان مەھەللىلىرىگە خىزمەت قىلدۇرۇش ئۈچۈن قوبۇل قىلغان. گەرچە بۇ يىگىت بېشىلىرى دۇچ كەلگەن تەبىئىي مۇھىت چوڭ پەرقلەنسىمۇ، ئەمما يىگىت بېشىلىرىنىڭ ئۆز مەھەللىلىرىدە ئوينىغان روللىرىدا نۇرغۇنلىغان ئوخشاشلىقلار بار.

تارىخى ۋە ھازىرقى روللىرى

«يىگىت بېشى» دېگەن بۇ ئىبارىنىڭ كېلىش مەنبەسى «مەشرەپ» كە تۇتىشىدۇ. مەشرەپ پەقەتلا ئەرلەرنىڭ يىغىلىدىغان يىغىلىشى بولۇپ، بۇ يىغىلىشتا ئوخشاش ياشتىكى ئەرلەر، كۆپىنچە ئوتتۇز ئوغۇل دەپ ئاتىلىدىغان ئوتتۇز يىگىت يىغىلىپ بىرلىكتە تاماق يەيدۇ، ئۆزئارا چاقچاق قىلىشىپ، ھېكايىلەرنى ئاڭلايدۇ، ئەنئەنىۋى مۇزىكىلاردىن ھۇزۇرلىنىدۇ ھەمدە بىر سۈنئىي سوت مەيدانىنى تەشكىللەپ، مەشرەپ ئەزالىرى ئۈچۈن ئادالەتنى ياقلايدۇ. شون روبرىستىنىڭ يېقىندا ئېلان قىلغان بىر پارچە ماقالىسىدە

مەشرەپنىڭ 1991 - يىلىدىن كېيىن قازاقىستاندا قايتا گۈللىنىشتىن بەھرىلىنىۋاتقانلىقى تەسۋىرلەندۈرۈلگەن. ئۆزبېكلەر يەنىلا «يىگىت بېشى» دېگەن بۇ ئىبارىنى ئۆزلىرىنىڭ پەقەتلا ئەرلەر يىغىلىدىغان يىغىنلىرىغا ئىشلىتىدۇ، بۇ ئىبارە پەقەت ياشلارغا ئىشلىتىلىشكە رۇخسەت قىلىنغان بولۇپ، ئوتتۇرا ياشلىق ياكى ياشانغانلارغا ئىشلىتىلمەيدۇ. ئەمما، ھازىر قازاقىستاندا «يىگىت بېشى» دېگەن بۇ ئىبارە «ئۈي-غۇر مەھەللىلىرىنىڭ ئورتاق ئېتىراپ قىلغان باشلىقى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن بولۇپ، 70 ۋە 80 ياشلاردىكى ئەرلەرمۇ بۇ نام بىلەن ئاتالسا بولىدۇ. بۇ خىل مەشرەپ بەلكىم قازاقىستاندىلا مەۋجۇت مەدەنىيەت ھادىسىسى بولۇشى مۇمكىن.

ئادەتتە، بىر كىشى ھاكىم، يەنى يېزا ياكى رايون دەرىجىسىدىكى ھۆكۈمەت ئەمەلدارى تەرىپىدىن نازارەت قىلىنغان بىر دېموكراتىك جەريانلارنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، ئاندىن يىگىت بېشى بولالايدۇ. كۆپىنچە ئەھۋالدا، تاللانغان كىشى باشلىق تەرىپىدىن تەربىيەلىنىدۇ، ئەمما ئاخىرىدا يەنىلا شۇ يېزا ياكى رايوندىكى كۆپ قىسىم ئەرلەرنىڭ ماقۇللۇقىغا ئېرىشىشى لازىم. بىر رايوننىڭ يىگىت بېشى بىر يىل ئىچىدە تۆت - بەش قېتىم ھاكىمنىڭ ئىشخانىسىغا چاقىرتىلىپ، بەزى ئالاقىدار ھۆكۈمەت ئورگانلىرى بىلەن تەمىن ئېتىلىدۇ ھەمدە ئۆز رايوندىكى كىشىلەرگە بۇ ئۇچۇرلارنى تارقىتىشى تەلپ قىلىنىدۇ. ئادەتتە يىگىت بېشىنىڭ بېكىتىلگەن خىزمەت ۋاقتى بولمايدۇ. گەرچە، بەزى ئەرلەر يىگىرمە يىلدىن كېيىنمۇ يەنىلا خىزمەت قىلىشنى داۋاملاشتۇرۇۋەرسىمۇ، لېكىن بەزى ئەرلەر پەقەت بىر نەچچە يىللا خىزمەت قىلىپ توختاپ قالىدۇ.

يىگىت بېشىغا مائاش بېرىلمەيدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئورۇننىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىن ھېچقانداق جەلپ قىلىش كۈچى بولمايدۇ. كۆپىنچە ئەھۋالدا ئەرلەر مەھەللىنىڭ باشلىقى ۋەزىپىسىنى ئۆتەشنى رەت قىلىدۇ، چۈنكى ئۇلار بۇنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئەسلا كۆتۈرەلمەيدۇ. مەن زىيارەت قىلغان بىر نەچچە يىگىت بېشى بولسا بۇ ۋەزىپىنى پەقەت پېنسىيەگە چىقىپ، ھۆكۈمەتتىن پېنسىيە مائاشى ئالغاندىن كېيىنلا ئاندىن بۇستىگە ئالغان. يىگىت بېشى بولۇپ تاللىنىش تولىمۇ شەرەپلىك بىر ئىش بولۇپ، يىگىت بېشى مەھمۇد ئۆز تەختۇشلىرى تەرىپىدىن يىگىت بېشى بولۇپ سايلانغاندىن كېيىن، ھېس قىلغان پەخىرلىك تۇيغۇسىنى ھازىرغىچە ئېسىدىن چىقارمىدى. ئۇ يىگىت بېشى بولۇپ سايلانغان شۇ دەقىقىدە مەھەللىسى ئۈچۈن يىگىت بېشىلىق رولىنى ياخشى ئۆتەپ خىزمەت قىلىدىغانلىقى توغرىسىدا «ماقۇل» دەپ ۋەدە بەردى. مەھمۇد ھەقىقەتەنمۇ ۋەدىسىدە تۇردى، ئۇ بۇ ۋەزىپىنى يىگىرمە يىلغا يېقىن ئۆتتى.

يىگىت بېشىنىڭ ۋەزىپىلىرى بولسا پەردە ئارقىسىدا تۇرۇپ توي، خەتنە ۋە نەزىرگە ئوخشاش ئۆمۈر مۇراسىملىرىنى تەشكىللەش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تويلاردا توي بولىدىغان يىگىتنىڭ ئۆيىدىكىلەر ئاۋۋال ئەلچىلىك رولىنى ئوينايدىغان يىگىت بېشىنىڭ ياكى ئوتتۇرىدىكى كىشىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە قىزنىڭ ئائىلىسىگە بېرىپ توي قىلىشقا رۇخسەت ئالىدۇ. يىگىت بېشى ئادەتتە مەسچىتنىڭ ئىمامىغا ئوخشاش بۇ ئىشنىڭ جەريانلىرىنى بىلمەيدىغان بىر تۈرە بىلەن بىرلىكە بارىدۇ. بەزىدە قىزنىڭ ئائىلىسى قوشۇلمايدۇ - دە، شۇنىڭ بىلەن بۇ جەريانلار توختاپ قالىدۇ. ئەگەر قىزنىڭ ئائىلىسى قوشۇلسا، بۇ چاغدا بىر مەسلىھەت چاي ياكى تەييارلىق چاي ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. ئادەتتە بۇ چاغدا ئىككى ياشنىڭ بىرلىشىشىگە مۇناسىۋەتلىك ئىقتىسادىي مەسىلىلەرنىڭ ئىنچىكە ھالقىلىرى مۇزاكىرە قىلىنىدۇ. سوۋېت زامانلىرىدا، ئۇيغۇر مەھەللىلىرىدىكى توينىڭ باھاسى دائىم دېگۈدەك تۈرلۈك راقسىز بولۇپ، يىگىت بېشى توي باھاسىنى ئۆلچەملەشتۈرۈپ، توي باھاسىنىڭ بەك ئۆسۈپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا مۇھىم رول ئوينىغان.

يىگىت بېشىنىڭ ئىككىنچى رولى بولسا، بىر كىشى قازا قىلىپ 24 سائەت ئىچىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ.

دىغان، ئاندىن يەنە شۇ كىشى قازا قىلىپ ئۈچىنچى كۈنى، يەتتىنچى كۈنى، قىرىقچى كۈنى ھەمدە يېرىم يىللىقى ۋە بىر يىللىقى ئۈچۈن ئۆتكۈزۈلىدىغان «نەزىر» دەپ ئاتىلىدىغان ئۆلۈم مۇراسىمى ياكى ئەسلىش مۇراسىمىنىڭ ئىنچىكە ھالقىلىرىنى تەشكىللەشكە ياردەملىشىشتۇر. بىر مەھەللىدە بىر كىشى قازا قىلغاندىن كېيىن، يىگىت بېشى مۇراسىمىنىڭ ئىقتىساد بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىشلىرىنى تەشكىللىمەيدۇ ھەمدە شۇ ھازا تۇتقان ئائىلە تۇنجى ھەپتە موھتاج بولىدىغان ياردەمنى توپلاشقا مەسئۇل بولىدۇ. توي ۋە نەزىر مۇراسىملىرىدا بولسا، يىگىت بېشى مەسچىت مەسئۇللىرى بىلەن يېقىندىن ماسلىشىپ مەھەللىلە ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. ئەمما، ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئالغاندا، كىشىلەر دىنىي خىزمەتلەر ئۈچۈن ھەق تۆلەشكە ئادەتلەنگەن بولۇپ، يىگىت بېشىلىرىنىڭ خىزمىتى ئۈچۈن ھەق تۆلىمەيدۇ. ئەگەر، بىر يىگىت بېشى بىر توي تەشكىللەشكە يىگىرمە سائەت ۋاقىت چىقىرىپ ياردەملەشكەن، بىر موللا توي ئۈچۈن پەقەت بەش سائەت ۋاقىت سەرپ قىلغان بولسىمۇ، شۇ ئائىلە يەنىلا موللامغا ھەق تۆلەپ، يىگىت بېشىغا ھەق تۆلىمەيدۇ.

يىگىت بېشىنىڭ ئۈچىنچى ۋەزىپىسى بولسا، ئەر - ئاياللار ھەمدە قازاق ۋە ئۇيغۇر ياشلىرىغا ئوخشاش چوڭ گۈرۈپپىلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىشتۇر. مەھمۇد ئالمۇتا. نىڭ شەھەر سىرتىدىكى ھەم ئۇيغۇر ھەم قازاق مىللىتى جايلاشقان بىر يەرنىڭ يىگىت بېشى بولۇپ، ئۇ بىر يەرلىك دىسكوخانىدىن ئەۋەتىلگەن ۋەكىللەر تەرىپىدىن ئويغىتىۋېتىلگەن بىر كېچىنى ئەسلىپ مۇنداق دەيدۇ: «يەرلىك دىسكوخانىدا بىر قازاق يىگىت بىر ئۇيغۇر قىزى بىلەن ئۇسسۇل ئوينىۋاتقان بولۇپ، بۇنى كۆرگەن شۇ مەيداندىكى ئۇيغۇر يىگىتلىرىنىڭ ئاچچىقى كېلىپ قازاق يىگىت بىلەن جىدەللەشكەن. ئىككى مىللەت يىگىتلىرى شۇ كۈنى ئاخشىمى كۆرۈشۈپ بىر پۈتۈن قوراللىق توقۇنۇش بىلەن ئارىدىكى زىددىيەتنى ھەل قىلىشنى قارار قىلغان. ئىككىلا گۈرۈپپىدا ئىككى يۈز نەپەر قوراللانغان يىگىت بولۇپ، چوڭ ماجىرا باشلىنىشتىن بۇرۇن بىر ئېغىر - بېسىق كىشى مەھمۇدنىڭ ئۆيىگە بىر ماشىنا ئەۋەتكەن. مەھمۇد دەرھال مەيدانغا كېلىپ، ئىككى تەرەپنىڭ ۋەكىللىرىگە مۇنداق دېگەن: «توختاش، بولمىسا ساقچى چاقىرىمەن». ئاندىن ئۇ يەنە ئۇلارغا: «سىلەر قانۇنمۇ ياكى سوتچىمۇ؟» دېگەن سوئالنى قويغان. شۇ ۋاقىتتا، ساقچىلار بىر ئاپتوبۇستا نەق مەيدانغا يېتىپ كەلگەن، ئەمما مەھمۇد ساقچىلارغا: «ناۋادا سىلەر بىرەرنى قولغا ئالساڭلار، ئۇنداقتا ئەتىسى چوقۇم بىر قالايمىقانچىلىق تۇغۇلىدۇ.» دەپ، كوماندىرىنى ھېچكىمنى تۇتماسلىققا قايىل قىلغان. كېيىن، ئۇ ئۇيغۇر قىزىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ گەپ قىلغان، ئارقىدىن مەھمۇد يەنە بۇ ۋەقەنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشقا سەۋەب بولغان قازاق يىگىتىنىڭ ئۆيىگە بارغان. يىگىتنىڭ دادىسى ئوغلىغا تەربىيە قىلغان. شۇنىڭ بىلەن جېدەل بېسىققان.

يىگىت بېشىنىڭ تۆتىنچى ۋەزىپىسى بولسا قارلار ئېرىپ بولغاندىن كېيىن مەھەللىلەرنى تازىلاشقا كۈچ تەشكىللەش. ئادەتتە بۇ يېزا رايونلىرىدا بەكرەك ئومۇملاشقان. ھەر بىر كوچىدا بىردىن مەھەللىگە مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلەرنى ۋە تازىلىقنى تەشكىللەيدىغان كومىتېتى بولىدۇ. يىگىت بېشىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ۋەزىپىسى بولسا، ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىجتىمائىي ئىسپات سۇرۇنلاردا مەھەللىلەرگە ۋەكىل بولۇش. يېزىلاردا بولسا يىگىت بېشى دائىم ئوقۇش باشلىغان تۇنجى كۈنى مەكتەپلەردە ۋە باشقا سۇرۇنلاردا نۇتۇق سۆزلەپ بېرىشكە چاقىرىلىدۇ. سوۋېت زامانىدىن قالغان مۇھىم بايراملاردا يىگىت بېشىنىڭ يېتەكچىلىك قىلىشىغا موھتاج بولغان سۇرۇنلار بولىدۇ. مەسىلەن، ئەڭ ئاخىرقى «9 - ماي سەپتىن چېكىنگەن جەڭچىلەر بايرىمى»، يەنى ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى 60 - قېتىملىقىدا، ئۇيغۇر ۋە قازاق رايونلىرى شۇ ئۇرۇشقا قاتناشقان كونا ئەسكەرلەرنى پۇل بىلەن مۇكاپاتلىغان ھەمدە بىر ئالاھىدە يىغىلىش بىلەن ئۇلارنى ھۆرمەتكە سازاۋەر قىلغان.

قوشۇمچە:

1) يىگىت بېشىنىڭ تەسىر دائىرىسى ئۇيغۇر مىللىتى گۈرۈپپىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ باشقا تۈركىي خەلقلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئۇيغۇرلار باشقا مىللەتلەر بىلەن ئورتاق ياشاۋاتقان رايونلاردا بولسا، يىگىت بېشىلىرى دائىم قوشنىلىرىنىڭ ئۆمۈر مۇراسىملىرىغا يېتەكچىلىك قىلىشقا مەسئۇل بولغان. ئالدىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن يىگىت بېشى مەھمۇد بىر نورمىدىن ئارتۇق زەھەر ئىستېمال قىلغانلىق سەۋەبى بىلەن ئۆلۈپ قالغان چېچىن قوشنىسىنىڭ نەزىر مۇراسىمىنىڭ ئىنچىكە ھالقىلىرىغا مەسئۇل بولغان. شۇ مەھەللىدىكى ھەتتا ئونلىغان چېچىن ئائىلىلىرىنىڭ نەزىر مۇراسىملىرىغا ئۇيغۇر يىگىت بېشى مەسئۇل بولغان.

2) باشقا كۆپ مىللەتلىك مۇسۇلمان رايونلىرىدا بولسا، يىگىت بېشىنىڭ ئوينىغان رولىنىڭ تەسىرى ناھايىتى چوڭ بولغانلىق سەۋەبىدىن باشقا خەلقلەرمۇ ئۆزلىرىنىڭ يىگىت بېشىنى سايلاپ چىقىپ، ئۇلارنى ھاھالىلىكلەر قوشنا بولۇپ ياشاۋاتقان يېزا رايونلىرىدا بولسا قازاق يىگىت بېشىلىرى مەۋجۇت بولغان.

3) قازاقىستاندىكى «يىگىت بېشى»دىن ئىبارەت ئادەمنى تولىمۇ جەلپ قىلىدىغان ئۇشبۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ يەنە نۇرغۇن ئىچكىرىلەپ تەتقىق قىلىدىغان تەرەپلىرى بار. شۇ سەۋەبتىن، مەن باشقا تەتقىقاتچىلارنىڭمۇ بۇ دەسلەپكى ئومۇمىي چۈشەنچىگە يېڭى مەزمۇنلارنى قوشۇش پۇرسىتىنىڭ بولۇشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

(ئىنگلىزچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ماگىستىرانتى)

خەن ۋۇچۆ (كورپىيە)

قەدىمكى كورپىيەچىدىكى تۈركىيچە سۆزلەر

تۈركچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: مەقسۇد سېلىم

كورپىيەچە بىلەن تۈركىي تىللار ئارىسىدا زىچ مۇناسىۋەتنىڭ بارلىقى توغرىسىدا نۇرغۇن كۆز قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلۇۋاتىدۇ. بۇ كۆز قاراشلارنى تۆۋەندىكىدەك خۇلاسەلەشكە بولىدۇ: موڭغۇلچە، تۈركىي تىللىرى ۋە مانجۇ - تۇنگۇسچە بىر - بىرىگە ئەڭ يېقىن تىللار ھېسابلىنىپ، ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ، كورپىيەچىنىڭمۇ بۇ سىستېمىغا تەۋە بولۇش ئېھتىماللىقى ناھايىتى چوڭ. كورپىيەچىنى ئەڭ كۆپ تەتقىق قىلغان غەرب ئالىملىرى رامۇستېد (Ramustedt) ۋە پوپى (Poppe) دۇر. بۇ ئىككى تەتقىقاتچىنىڭ بۇ تېما توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرى بىر ئاز پەرقلىق. رامۇستېد كورپىيەچە بىلەن باشقا ئالتاي تىللىرى ئوتتۇرىسىدىكى يىلتىزداشلىق مۇناسىۋىتى توغرىسىدا توختالغاندا، كورپىيەچىنى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىللارغا يېقىن بىر تىل دەپ ھېسابلايدۇ. ئەمما، ئۇنىڭ ئو - قۇغۇچىسى بولغان پوپى، كورپىيەچىنىڭ ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى ئورنى ھەققىدە بەزى گۇمانلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدۇ. ئۇنىڭ قارىشىغا ئاساسلانغاندا، كورپىيەچىنىڭ ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى بىر تىل بولۇش ئېھتىماللىقى ناھايىتى چوڭ، ئەگەر كورپىيەچە ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى ئىچىدىكى بىر تىل بولسا، بۇ سىستېمىدىن ئەڭ بۇرۇن ئايرىلىپ چىققان بولىدۇ. بۇ سەۋەبتىن كورپىيەچە ئالتاي تىللىرىدىكى باشقا تىللاردىن خېلى كۆپ پەرقلىنىدۇ.

مېنىڭ بۇ تېما ھەققىدىكى كۆز قارىشىم بولسا: كورپىيەچە ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىغا مەنسۇپ ۋە ئالتاي تىللىرى ئىچىدىكى تۈركىي تىللار ئائىلىسىگە ئەڭ يېقىن. ھازىرغىچە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلارنىڭ سىرتىدا، پەقەت مېنىڭ تەتقىقاتلىرىمنىڭ نەتىجىسىگىلا قارىغاندا، كورپىيەچە بىلەن تۈركىي تىللار ئارىسىدا 180 گە يېقىن يېڭى ئورتاق سۆز ۋە 90 گە يېقىن ئورتاق قوشۇمچە بار. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئورتاق ئېلىمېنتلارنىڭ كۆپچىلىكى پەقەت تۈركىي تىللار بىلەن كورپىيەچىدىلا ئەمەس، بەلكى موڭغۇلچە ۋە مانجۇ - تۇنگۇس تىللىرىدەك ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى باشقا تىللاردىمۇ مەۋجۇت. ئورتاق سۆزلەرنى بىر تەرەپكە قويۇپ تۇرغىلى، مەن بايقىغان ئېلىمېنتلار تۆۋەندىكىچە: 37 ئىسىم ياسىغۇچى قۇشۇمچە، 14 پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە، 9 ھال قوشۇمچىسى، 8 ئالماش، 5 سۈپەتداش، 12 رەۋشداش، 2 كۆپلۈك قوشۇمچىسى.

ئۇنىڭدىن باشقا، تۈركىي تىللار بىلەن كورپىيەچە ئارىسىدا نۇرغۇن ئۆتۈشمە سۆزلەر بار بولۇپ، تۈركىي تىللاردىن كورپىيەچىگە كىرگەن خېلى كۆپ كىرمە سۆز بار. تۈركىي تىللاردىن كورپىيەچىگە كىرگەن سۆزلەر ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئوخشىمىغان ئىككى تارىخىي دەۋردە قوبۇل قىلىنغان. بىرىنچىسى، دەس -

لەپكى كورپىيە دۆلىتى قۇرۇلغان ۋە تەرەققىي قىلغان دەۋرى، تەخمىنەن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2 - ئە - سىردە قۇبۇل قىلىنغان؛ ئىككىنچىسى بولسا، مىلادىيە 13 - ئەسىردە موڭغۇل ئىمپىراتورلۇقى كورپىيەنى ئىدارە قىلغان مەزگىللەردە موڭغۇلچىنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن قوبۇل قىلىنغان.

مەلۇم بولغىنىدەك، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى ئەسىرلەردە كورپىيەنىڭ دەسلەپكى دۆلىتى بولغان كو-جوسون بىلەن ئىپتىدائىي تۈركلەر ھېسابلىنىدىغان ھونلار ئارىسىدا جۇغراپىيە ۋە مەدەنىيەت نۇقتىسىدىن زىچ مۇناسىۋەت بولغان. بۇ مەزگىلدە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە كورپىيەچە بىلەن تۈركىي تىللار ئارىسىدا مەدەنىيەت ھەم سۆز بايلىقى جەھەتلەردە ئۆتۈشۈشلەر بولغان. كورپىيە دۆلىتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە تۈركىي تىللاردىن كورپىيەچىگە كىرگەن سۆزلەر تۆۋەندىكىچە:

(1) Ori «ئۆردەك»: ئوتتۇرا كورپىيەچىدە [orh] ۋە [orhi] دىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكلى بار ئىدى. بۇ سۆزلەردىكى /h/ كېيىن قوشۇلۇپ قالغان ئۈزۈك تاۋۇشتۇر. [orhi] شەكلىنىڭ ئاخىرىدىكى /i/ سو-زۇق تاۋۇشى بولسا، كورپىيەچىدە كۆپ قوللىنىلىدىغان ئىسىمدىن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىدۇر. ھا-زىرقى زامان كورپىيەچىدە بولسا /ori/ شەكلىدە. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ سۆز ياقۇتچىدا ئۇزۇن سوزۇق تا-ۋۇشلۇق بولۇپ، /ø:r/ شەكلىدە ئۇچرايدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا /ördek/ «ئۆردەك» كەلىمىسى بار ئىدى. كلاۋسېن (Clauson) بۇ سۆزنىڭ /ø:r-/ «ئېگىز يەرگە چىقماق» پېئىلى بىلەن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە /-dek/ تىن ئىبارەت ئىككى ئايرىم مورفېمنىڭ قوشۇلۇشىدىن مەيدانغا كەلگەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بىزگە مەلۇم بولغىنىدەك، تۈركىي تىللاردا /-dek/ شەكلىدە ئىسىمدىن ئىسىم ياسايدۇ. بۇ سۆز قوشۇمچە يوق ئىدى. مېنىڭچە بۇ سۆز، تۈركچىدىكى /ø:r/ بىلەن باشقا بىر تىلدىن كىرگەن /-dek/ سۆزىدىن تۈزۈلگەن ۋە جۈپ سۆز بولۇپ قوللىنىلغان.

(2) turumi «تۇرنا»: بۇ سۆز قەدىمكى تۈركچىدىن كورپىيەچىگە كىرگەن. قەدىمكى تۈركچىدە /turnaya/، ئوتتۇرا تۈركچىدە /turna/ شەكلىدە ئىدى. قىپچاقچە، كۇمانچە، ئوسمانلىچەدەك تارىخىي تۈركىي تىللاردىمۇ ئوخشاش شەكلىدە ئۇچرايدۇ. ئەزەرىچە ۋە تۈركمەنچىدە بولسا /durna/ شەكلىدەدۇر. يەنە بىر تەرەپتىن، ياقۇتچىدا بۇ سۆز /turuya/ شەكلىدەدۇر، بۇ شەكىل تۈنگۈسچىدىمۇ ئۇچرايدۇ؛ ئې-ۋىنىكى تىلىدا /Turuya/ بۇ سۆز ياپونچىغا /turu/ شەكلىدە قوبۇل قىلىنغان.

(3) bora «قار بورىنى»: كورپىيەچىدە بۇ سۆز پەقەت nunbora «قار بورىنى» /nun/ (قار) سۆزىدە ئۇچرايدۇ. بۇ سۆز تۇنجى قېتىم ئورقۇن تۈركچىسىدە /bor/ «قار بورىنى، شىددەتلىك يامغۇر» شەكلىدە ئۇچرايدۇ. چاغاتايچىدا /boraḡ an/ شەكلىدە بولۇپ، موڭغۇلچىدىن قوبۇل قىلىنغان. بۈگۈنكى تۈركىي تىللاردىمۇ بۇ سۆز بار، تۈركمەنچىدە /boran/؛ قازاقچىدا /boran/؛ تۇۋاچىدا /bora:n/؛ تاتارچىدا /buran/ بۇلارنىڭ ھەممىسى موڭغۇلچىدىن كەلگەن. قىزىقارلىق يېرى، ئاناتولىيە تۈركچىسىدە /bora/ شەكلى ئىشلىتىلىۋاتىدۇ ۋە بۇ شەكىل قەدىمكى تۈركچىدىكى /bor/ سۆزىنىڭ ئاخىرىغا بىر سوزۇق تا-ۋۇشنىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن. يەنە بىر تەرەپتىن، ئاناتولىيە تۈركچىسىدە موڭغۇلچىدىن قوبۇل قىلىنغان /boran/ شەكلىمۇ بار. بۇ سۆز موڭغۇلچىدا ۋە تۈنگۈسچىدىمۇ بار. موڭغۇلچە /boroḡ an/ «يامغۇر»، لامچىدا /burkun/ «قار بورىنى، شىۋىرغان»، ئېۋىنىكى تىلىدا /burkan/ بۇ سۆز ياقۇتچىدىن ئېۋىنىكىچىگە كىرگەن؛ ياقۇتچە /burxa:n/ «قار بورىنى». پوپىنىڭ قارشىچە، موڭغۇلچە /boroḡ an/، /buru ḡan/ دىن كەلگەن. پوپى بۇ سۆزنى تۈركىي تىللاردىكى /bur-/ پېئىلىغا باغلايدۇ. پوپىنىڭ بۇ قارشى توغرا ئەمەس، چۈنكى قازاقچە ۋە قىرغىزچىدا موڭغۇلچىدىن كىرگەن /boran/ سۆزىنىڭ ئورنىدا /bora-/ پېئىلى بار، بۇ پېئىل ئىسىم /bor/ بىلەن ئىسىمدىن پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە /-a/ نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان.

- (4) cokha «جىيەن»: ھازىرغىچە مەلۇم بولغىنىغا ئاساسلانغاندا، بۇ سۆز موڭغۇلچە ۋە مانجۇ - تۈڭ-
گۇس تىللىرىدا بار، پەقەت ئۇر قۇن تۈركچىسىدە /çɪ qan/ شەكلىدە مەۋجۇت ئىدى.
- (5) tonga «توم، چىڭ ئارغامچا»: بۇ يالغۇز /tongacur/ «توم، چىڭ ئارغامچا» سۆزىدە مەۋجۇت. قە-
دىمكى ۋە ئوتتۇرا دەۋر تۈركچىسىدە كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇ سۆز مەھمۇد كاشغەرىينىڭ دىۋانىدا «يولۋاس»،
كلاۋسېندا «قەھرىمان»، ئىبنۇ مۇھەننادا بولسا «كۈچلۈك» مەنىسىدە ئىزاھلانغان. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ
سۆز خەنزۇچە مەنبەلەردىمۇ /d'ung-nga/ شەكلىدە ئۇچرايدۇ. بۇ سۆزنىڭ مانجۇ - تۈنگۇس تىللىرىنىڭ
ۋاستىسى بىلەن كورېيەچىگە كىرىش ئېھتىمالى چوڭ.
- (6) wəri «چوڭ ئىت»: بۇ سۆز كورېيەنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا قوللىنىلىدۇ. بۇ قەدىمكى تۈرك-
چىدىكى /bəri/ «بۆرە» بىلەن ئوخشاش بولۇپ، تۈركچىدىن كورېيەچىگە ھەتتا يەنسەي ۋە رۇس تىللىرىدە-
غىمۇ قۇبۇل قىلىنغان.
- (7) toksuri «بۈركۈت»: كورېيەچىدە بۇ سۆزدىن باشقا يەنە «بۈركۈتنىڭ بىر تۈرى»نى بىلدۈرىدىغان
ۋە /suri/ بىلەن ياسالغان ئىككى سۆز بار: «(بۈركۈت suri+mae) ۋە (قۇش suri+sae). ئۇنىڭدىن باشقا،
مەنىسى ئېنىق بولمىغان /suri/ يالغۇز ھالدا قوللىنىلمايدۇ. بۇ سۆزلەر ئىچىدە پەقەت /toksuri/ سۆزدە-
نىڭ /tok/ ۋە /suri/ دىن ئىبارەت ئىككى سۆزدىن تەركىب تاپقانلىقىنىلا بىلىمىز. كورېيەچە /tok/
سۆزى تۈركىي تىللاردىكى «بۈركۈت» مەنىسىدىكى (tok+kan) toğ an سۆزىدە بار. تۈركىي تىللاردىكى
/toğ an / سۆزى /tok/ ۋە يىلتىزى ئېنىق بولمىغان /kan/ دىن ئىبارەت ئىككى سۆزدىن تۈزۈلگەن ۋە
جۈپ سۆز ھالىتىدە قوللىنىلغان. تۈركچىدىكى /tok/ بولسا، ئىپتىدائىي ياكى قەدىمكى تۈركچىدىن كو-
رېيەچىگە كىرگەن بولۇشى مۇمكىن.
- (8) kao «ئۇخلاۋاتقان ئادەمنى قورقىتىدىغان مۇدەھىش روھ»: بۈگۈنكى كورېيەچىدە بۇ سۆز
/kawi/ شەكلىدە. ئوتتۇرا دەۋر تۈركچىسىنىڭ ئوغۇز دىئالېكتىدا «مۇدەھىش روھقا تۇتۇلغان ھالەت» مە-
نىسىدە /kowu/ ۋە /kowuz/ شەكىللىرى بار ئىدى. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ دىۋانىدا بۇ سۆز توغرىسىدا
قىزىقارلىق بىر ئىزاھ بار: مۇدەھىش روھ تۇتۇۋالغان (قاراباسقان) ئادەمدىن مۇدەھىش روھنى قوغلىغاندا،
ئۇ ئادەمنىڭ يۈزىگە سوغۇق سۇ چېچىپ، kowu! kowu! دەپ ۋارقىرايمىش. كلاۋسېن ۋە دانكوفلار بۇ
سۆزنىڭ «قوغلىماق» مەنىسىدىكى تۈركىي تىللاردىكى پېئىل /kow-/ دىن ئۆزگىرىپ كەلگەنلىكىنى
چۈشەندۈرىدۇ. لېكىن بۇ خىل چۈشەندۈرۈش قايىل قىلارلىق ئەمەس، چۈنكى تۈركىي تىللاردا پېئىلدىن
ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە بولغان /-u/ ياكى /-uz/ لار ئاز ئۇچرايدۇ ۋە ئادەتتە ئۆتۈملۈك پېئىللار بىلەن
قولىنىلغان. بۇنىڭدىن باشقا، سېمانتىكا نۇقتىسىدىن قارىغاندىمۇ مۇناسىۋىتى يوق. مېنىڭچە، بۇ-
نىڭ ئىككى خىل ئېھتىماللىقى بار، بىرىنچىسى: ئىسىم /kowu/ غا كىچىكلەتمە قوشۇمچە /-ç/ نىڭ
قوشۇلۇشى؛ ئىككىنچىسى: ئىسىم بولغان /kow/ بىلەن «ئۇچماق، يوق بولماق» مەنىدىكى /-uç/ پېئىل-
لىنىڭ بىللە قوللىنىلغانلىقى؛ ئىككىنچىسى /kowuç/ «يامان روھ، يوقال!» مەنىسىدەدۇر.
- (9) tark «توخۇ»: بۇ قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋە ئوتتۇرا تۈركچىدىكى /takıǵu/ «ئۆي قۇشى» بىلەن
ئوخشاش. بۇ سۆز /tak/ ۋە /-gu/ شەكلىدىكى ئىككى مورفېمىدىن تۈزۈلگەن بولۇپ، كلاۋسېن ئۇنىڭ
قەدىمكى تۈركچىدە ھايۋان ئىسىملىرىدا كۆپ ئۇچرايدىغان /-gə/ بىلەن ئوخشاش بىر ئىسىم ياسىغۇ-
چى قوشۇمچە ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان. تۈركچە /kaburğa/ «شەپەرەڭ»، /torğa/ «سوپتور-
غاي»، مېنىڭچە، /-gu/ نىڭ، خەنزۇچىدىن كېلىش ئېھتىماللىقى چوڭ. تۈركچە /takıǵu/، /tak1/
ۋە /gu/ شەكلىدىكى ئىككى سۆزنىڭ بىرىكتۈرۈلۈپ قوللىنىلغان شەكلىدۇر. قەدىمكى تۈركچىدە-
كى /tak1/ شەكلى، /r/ ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ۋە ئاخىرىدىكى /1/ تاۋۇشنىڭ پەيدا بو-

لۇشى بىلەن مەيدانغا كەلگەن. كورپيەچىنىڭ شىۋىلىرىدە /r/ چۈشۈپ قالغان ھالدا /tak/ شەكلىدە كەڭ قوللىنىلىدۇ. بۇ سۆز موڭغۇلچىدىمۇ بار، /tak ijan/ «توخۇ، مېكىيان»، بۇ سۆز /tak/ «توخۇ» بىلەن تەۋەلىك قوشۇمچىسى /-ijan/ نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان.

كورپيەچىدىكى /tark/ سۆزىنىڭ تۈركىي تىللاردىن كورپيەچىگە كىرگەنلىكى ياكى كورپيەچىدىن تۈركىي تىللارغا كىرگەنلىكى ئېنىق ئەمەس.

(10) satari «يۆتكىلىشچان پەلەمپەي»: بۇ سۆز «پەلەمپەي» مەنىسىدىكى تۈركىي تىللاردىكى /satu/ سۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. كلاۋسېن بۇ تۈركچە سۆزنىڭ باشقا بىر تىلدىن قۇبۇل قىلىنغانلىقىنى ئىلگىرى سۈرگەن. كورپيەچىدە /satari/ سۆزىنىڭ ئورنىدا ئەينى مەنىدىكى /saktari/ سۆزى بار. كورپيەچىدىكى /satari/ ۋە /saktari/ ئوخشاش يىلتىزدىن ياسالغان. بۇ ئىككى سۆز سېلىشتۇرۇلسا، /satari/ نىڭ بىردىن كۆپ مورفېمىدىن تۈزۈلگەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. مېنىڭچە، /satari/ سۆزى /sata/ ۋە /-ari/ دىن ئىبارەت ئىككى مورفېمىدىن تۈزۈلگەن. بۇ يەردىكى /-ari/ كىچىكلەتمە قوشۇمچىسى بولۇپ، كورپيەچىدە كەڭ قوللىنىلىدۇ. /satak/ سۆزى بولسا، /sata/ بىلەن ئىسىمدىن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە /-ak/ تىن تۈزۈلگەن. ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە /-ak/ كورپيەچىدە كەڭ قوللىنىلىدۇ.

(11) kut «شاماننىڭ بەخت تىلەش ئۈچۈن ئېچىلغان دىنىي مۇراسىم»: بۇ سۆز شاماننىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئالتاي تىللىرىدا كەڭ قوللىنىلىدۇ. قەدىمكى تۈركچىدە /kut/ «سائادەت، تەبىرىكىلىمەك، قۇتلىماق» مەنىسىدە كېلىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە بىلەن ياسالغان /qutğ ur-/ «بەخت كەلتۈرمەك، سائادەت كەلتۈرمەك» ۋە /kutad-/ «بەختلىك بولماق» سۆزلىرى بار ئىدى. ئوتتۇرا دەۋردىكى تۈركچىدە «سائادەت، قۇتۇقلىماق» مەنىسىدە كەڭ تۈردە قوللىنىلغان ئىدى. موڭغۇلچىدا بولسا بۇ سۆز ئىككى بوغۇملۇق بولۇپ، /kutu/ شەكلىدە «سائادەت، مۇقەددەس» مەنىسىدە؛ مانجۇچىدىمۇ ئوخشاش مەنىدە /χuturi/ شەكلى بار ۋە بۇ سۆزدىن باشقا، «يامان روھ» مەنىسىدە /χutu/ كەلگەن سۆزمۇ بار.

بۇ سۆزنىڭ قانداق قۇبۇل قىلىنغانلىقىنى ئېنىقلاش قىيىن، ئەمما شەكلىگە ۋە مەنىسىگە قارىغاندا تۈركىي تىللاردىن كورپيەچىگە ۋە باشقا تىللارغا قۇبۇل قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن. كورپيەچىدىكى مەنىسى «بەخت تىلىمەك ئۈچۈن شامان مۇراسىمى تەشكىللىمەك» بولۇپ، بۇ مەنە تۈركىي تىللاردىكى مەنىسىگە قارىغاندا ئىككىنچى مەنىدۇر.

(12) tul «چىشى ھايۋان؛ تۇغمىغان ياكى تۇخۇملىمىغان چىشى ھايۋان»: بۇ سۆز پەقەت ئالدى قوشۇمچە ھالىتىدىلا قوللىنىلىدۇ، يالغۇز قوللىنىلمايدۇ. بۇ سۆز تۈركىي تىللاردىكى «تۈل ئايال» مەنىسىدىكى /tul/ سۆزىدىن قۇبۇل قىلىنغان. قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا، «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ۋە چاغاتايچىدا /tul/ «تۈل» دەپ ئېلىنىدۇ. رامۇستېد تۈركىي تىلىدىكى بۇ سۆزنى موڭغۇلچىنىڭ كالمۇك شىۋىسىدىكى /tulgu/ «يالغۇز، يېتىم» بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارىغان.

(13) kor «ئېچىتقۇ، كىسلاتالىق يېمەكلىكلەردە بولىدىغان قاتتىق قالدۇق»: كورپيەچىدە بۇ سۆز يالغۇز قوللىنىلمايدۇ، پەقەت /kormaci/, /korkaci/, /kormaci/ قاتارلىق سۆزلەردىلا كۆرۈلىدۇ. بۇ سۆز ئوتتۇرا دەۋر تۈركچىسىدە ئۇچرايدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا /kor/، بۈگۈنكى تۈركىي تىللار ئىچىدىكى تۈركمەنچە ۋە قىرغىزچىدا قوللىنىلىدۇ. تۈركمەنچىدە /gor/، قىرغىزچىدا /kur/.

(14) tuk «تۇغان، دامبا»: بۇ سۆز قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا دەۋردىكى تۈركىي تىللاردا /tuk/ «دامبا، توسالغۇ ماددا» شەكلىدە قوللىنىلغانىدى. بۇنىڭدىن باشقا، /tuğla-/, /tuğaq/ سۆزلەرمۇ بار. تۈركىي تىللاردىكى /tuğ/ سۆزى /tu-/ پېئىلىغا ئىسىمدىن پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە /-ğ/ نىڭ قوشۇ-

لۇشى بىلەن ياسالغان ئىسمىدۇر.

(15) tam «توپا ۋە تاشلاردىن ياسالغان تام»: بۇ سۆز قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا دەۋردىكى تۈركىي تىللاردا كەڭ تۈردە قوللىنىلغان. ئورخۇن تۈركچىسىدە ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا /tam/، «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا /tam/، ئوتتۇرا دەۋر تۈركچىسى، چاغاتايچە ۋە كومانچىدا «ئۆگزە» مەنىسىدە؛ ئوسمانلىچىدا بولسا «ئۆگ-زە، بىنا، تۈرمە» مەنىسىدە ئىدى. ئوتتۇرا دەۋر تۈركچىسىدە بۇنىڭدىن تۈرلەنگەن پېئىلمۇ بار ئىدى، «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا /tamula/ «دامبا ۋە توسما ياساپ سۈنى توسماق»، تۈركىي تىللاردىكى /tam/، /tuk/ سۆزلىرى بۇنىڭدىن ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى تۈركىي تىللاردىن كورېيەچىگە كىرگەن.

(16) tori «قەھرىمان»: بۇ سۆز تۇنجى قېتىم قەدىمكى كورېيەچىنىڭ مەنبەسى بولغان Samgukyusa دا، تۇنجى كورېيە دۆلىتىنىڭ بىرى بولغان سىللا دۆلىتىنىڭ قۇرغۇچىلىرىنى سۆزلىگەندە /sobeltori/ شەكلىدە ئۇچرايدۇ. /sobeltori/ بولسا /sobel/ ۋە /tori/ دىن ئىبارەت ئىككى سۆزدىن تۈزۈلگەن. /sobel/ «پايتەخت» مەنىسىدە بولۇپ، كېيىن Seoul غا ئۆزگەرگەن. /tori/ سۆزىنىڭ مەنىسىگە كەل-سەك، بۇ سۆز موڭغۇلىيەنىڭ پايتەختى /Ulan Bator/ سۆزىدە ئۇچرايدۇ. بۇ يەردە /ulan/ سۈپەت بولۇپ، «قىزىل» مەنىسىدە؛ /bator/ بولسا تۈركىي تىللاردىكى /bağator/ بىلەن ئوخشاش. /bağator/ ئەسلىدە «قەھرىمان» مەنىسىدە بولۇپ، شىنجاڭ، قۇمدەريا ۋە دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان رۇنىك يېزىقى بىلەن يېزىلغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە بىر مەتىندە ئۇچرايدۇ. بۇ سۆز /bağa/ ۋە /tor/ دىن ئىبارەت ئىككى سۆزدىن تۈزۈل-گەن. /bağa/ تۈركچىدىكى /baka/ بىلەن ئوخشاش. چۈنكى، «ق»نىڭ «غ»غا ئۆزگىرىشى تۈركىي تىللار-دا ئۇچرايدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا /buka/، چاغاتايچە /buğa/، قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا /baka/ «قارا پاقا»، قىپچاقچە ۋە ئوسمانلىچىدا بولسا /bağa/ شەكلىدەدۇر.

/bağator/ ئۇنۋانى ئۈچۈن قوللىنىلغان /bağa/ سۆزىنىڭ ھايۋان ئىسمىدىن كەلگەنلىكى ھىران قالارلىق ئەمەس. چۈنكى، قەدىمكى تۈركچىدە ھايۋان ئىسمىدىن كەلگەن ئۇنۋان كۆپ ئۇچرايدۇ. Bağator دىكى tor «گېنېرال، قەھرىمان» مەنىسىدە ۋە bağator «قاراپاقا گېنېرال» مەنىسىدە. قىزىقارلىق يېرى شۇكى، بۇ ئىسىم كورېيە فولكلورىدا كۈچلۈك بىر ھايۋان مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. قە-دىمدە كورېيەلىكلەر كۈچلۈك ئوغۇل بالىنى «قاراپاقا گېنېرال دەك بالا» دەپ ماختايتتى. كىچىك بالىلار ئويۇن ئوينىغاندىمۇ «قاراپاقا گېنېرال، ماڭا ياردەم قىل» دەپ ۋارقىرايدۇ. tori سۆزىنى «جەسۇر ئوغۇل» مەنىسىدە قوللىنىشقا ئادەتلەنگەن.

ئۇنىڭدىن باشقا tori سۆزىنىڭ ئاخىرىدىكى /i/ سوزۇق تاۋۇشى كورېيەچىدە كۆپ ئۇچرايدىغان ئى-سىمدىن ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىدۇر.

(17) kakkan «سىللا دۆلىتىنىڭ بىر ئۇنۋانى»: قەدىمكى كورېيە دۆلەتلىرىدىن بىرى بولغان كوغۇر-يە (Kogurye) دە «ئۇلۇغ ھۆكۈمدار» مەنىسىدە kaxan ئۇنۋانى قوللىنىلغان. بۇ سىللا دۆلىتىنىڭ ئۇنۋانى kakkan بىلەن ئوخشاش، قەدىمكى تۈركچىدىكى ka kan ئۇنۋانى بىلەنمۇ ئوخشاش. ئۇنىڭدىن باشقا، قە-دىمكى كورېيەچىدە kan بىر «ھۆكۈمدار» ئۇنۋانى بىلەن بىللە قوللىنىلغان ياكى ka «يەرلىك ھۆكۈمدار» ئۇنۋانى قوللىنىلغان. بۇ، تۈركىي تىللاردىكى kağan نىڭ ka ۋە kan دىن ئىبارەت ئىككى ئۇنۋاندىن تەركىب تاپقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئەڭ قەدىمكى تۈركچىدىكى تابغاچ (Topa) تىلى ۋە قەدىمكى تۈركچىدە قوللىنىل-غان kağan ئالتاي تىللىرىدىن باشقا پارسچە، تىبەتچە، ئۇرال تىللىرى ۋە ھىندى - ياۋروپا تىللىرىغىمۇ

كىرگەن.

(18) kam «سىللا دۆلىتىنىڭ ئۇنۋانى»: سىللا ئۇنۋانلىرىدا چوڭ kam، كىچىك kam، كىچىك قې-

رىنداش kam، دېگەندەك ئۇنۋانلار قوللىنىلغان. بۇ سۆز تۈركىي تىللاردىكى «شامان» مەنىسىدىكى kam سۆزى بىلەن ئوخشاش. قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا /kam/ «سېھرىگەر»، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا /kam/، چاغاتايچىدا «دوختۇر، ئەقىللىق ئادەم، مەسلىھەتچى». ئوتتۇرا دەۋر تۈركچىسىدە kam سۆزىنىڭ پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە قوشۇلغاندىن كېيىنكى شەكىلمۇ ئىشلىتىلگەن. kamla: «داۋالماق»، قەدىمكى دەۋردە شامانلارنىڭ يالغۇز دىنىي ئىشلاردا ئەمەس، سىياسىي پائالىيەت بىلەنمۇ شۇغۇللانغانلىقىنى بىلىمىز. كۇمانچىدا kam «ئايال شامان» ئۈچۈن قوللىنىلغان.

يۇقىرىدا قەدىمكى دەۋرلەردە تۈركىي تىللاردىن كورپىيەچىگە كىرگەن بەزى سۆزلەر كۆرسىتىلدى. بۇلاردىن باشقا، كورپىيەچىدە تۈركىي تىللاردىن كىرگەن نۇرغۇن سۆز بار. ئەلۋەتتە بەزى سۆزلەرنىڭ تۈركىي تىللارغا تەۋە ياكى كورپىيەچىگە تەۋە ئىكەنلىكى ئېنىق بولمىدى، يىلتىزى ئېنىق بولمىغان سۆزلەر مۇ بار.

بۇ سۆزلەرنىڭ قاچان كورپىيەچىگە كىرگەنلىكى توغرىسىدا ئېنىق بىرنەمە دەپمەك قىيىن. ئەمما كۆپ قىسىمنىڭ تەخمىنەن ئىپتىدائىي ياكى دەسلەپكى تۈرك تىل دەۋرىدە، باشقىلىرىنىڭ بولسا قەدىمكى تۈركچە دەۋرىدە قۇبۇل قىلىنغانلىقى ئېھتىمالى چوڭ. ھەقىقەتەنمۇ تارىختا ھونلار ۋە كۆكتۈركلەر ئاۋۋال كوجوسون بىلەن ئاندىن كوگۇرىيە بىلەن ئالاقە قىلغان، كېيىنچە بۇ ئالاقە ئاستا - ئاستا سۇستلاشقان.

پايدىلانمىلار:

- 1) خەنۇچۇ: «قەدىمكى كورپىيەچىدىكى بەزى ئۇنۋان سۆزلىرىگە ئىزاھلار»، «ئوتتۇرا ئاسىيا» ژۇرنىلى، 1992 - يىللىق 1 - 2 - سانلار.
- 2) كلاۋسېن: «13 - ئەسىردىن بۇرۇنقى ئېتىمولوگىيە لۇغىتى»، ئوكسفورد، 1972 - يىلى.
- 3) دانكوف: «مەھمۇد كاشغەرىي ۋە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، 1985 - يىلى ۋاشىنگتون.

- 4) Doerfer, G.(1975), Türkische und mongolische Elemente im neupersischen.IV. Wiesbaden.
- 5) Ramstedt, G. J. (1935), Studies in Korean Etymology. Helsinki

(تۈركچە «بىلىگ» ژۇرنىلىنىڭ 2004 - يىللىق يازلىق 30 - ساندىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇلدى)
 (ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىيات
 فاكولتېتىنىڭ 2012 - يىللىق دوكتورانتى)

جالالىددىن رۇمىي ھېكمەتلىرىدىن تاللانمىلار

تۈركچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: ئائىشە قادىر

ئىلىم - پەن ھەققىدە

كىشىلەر ھەر ئىشتا ئۆزىنى بىر پەن، بىر سەنئەتكە بېغىشلىشىدۇ، ئۆمرىنى شۇ يولغا سەرپ قىلىشىدۇ؛ بىلسە، مەيلى شەرقتە بولسۇن ياكى غەربتە بولسۇن ھامىنى ئۆلۈپ كېتىدۇ. بىلىم — سۇلايمان سەلتەنتىنىڭ ئۈزۈكى. ئالتۇندىن كىيىم تىكىش، دېڭىز ئاستىدىن ئۈنچە - مارجانلارنى تېپىپ چىقىش، غەۋۋاسلىق، تېبابەت قاتارلىق ئىلىملەر پەلسەپىدۇر. ئىلىم - مەرىپەت، پاراسەت، ھۈنەر ئىنساندىن ئىنسانغا تېگىدىغان ئەڭ ياخشى نەپتۇر. بىلىم قۇياشى بىر يەردىن يەنە بىر يەرگە كۆچمەس، بىلىم قۇياشى ئۈچۈن ھەقىقىي توغرىلىق جان ۋە ئەقىلدۇر. نادان ئەلدە ئىلىم خار دۇر، نادان ئەل ھەم خار - زاردۇر. بىر ئەلگە نادان باش بولدىمۇ؟ ئۇ ئەل فىرئەۋىن قولىدا ۋەيران بولغان كەبى خار - زارلىقتا قالۇر. ئەي نادانلىق تېغىدا ئۆزىنى ئەۋلىيا سانغۇچى، دۇنيا ھەققىدىكى ئويدۇرمىلىرىگىنى يىغ، ھىيلەڭ بىلەن دۇنياغا ئازاب چاچما. ئەقىل - ھوشۇڭ، جانۇ جەھلىڭ بىلەن قىلغان نادانلىق ھەققىدىكى ھىيلە - لىرىڭ نېمە ۋەجىدىن؟ غەپلەت ئىنسان ئۈچۈن يوقىتىش دېمەكتۇر. تەڭرىنىڭ ئارىقى كىشىگە ئاتا قىلغانلىرىنى ئۇنىڭ نامىدىن بىل، ئارىقى كىشىنىڭ دۇنياسى باشقىدۇر. نازىنىنىڭ ناز قىلىشى، ناداننىڭ سۆزلىگىنىدىن ياخشىدۇر. نادان ئىنساندا نە تەپەككۈر، نە ئەقىل، ئۇنىڭ قۇرۇق دەرەختىن ھېچ پەرقى يوقتۇر.

تەپەككۈر قىلىش بىلگىنىدىن ئۈستۈندۈر، ئىنسان تەپەككۈر ئارقىلىق دۇنيا يۈزىدە خەلققە تاتلىق كۆرۈنىدۇ.

بىلىملىك بىلەن بىلىمسىز ھېچقاچان تەڭ بولغان ئەمەس.
زەئىپلىك نادانلىقنىڭ ئىپادىسى.

كۆزى ئوچۇق، قەلبى غەپلەت ئۇيقۇسى بىلەن ئويغانمىغان ئىنسانلارنى كۆرمىدىڭمۇ؟
مال - دۇنيالىرى ئۈچۈن ياشاۋاتقانلارغا بۇ دۇنيا ئازاب دۇنياسىدۇر، ئىلىم ئەھلىلىرى بۇلاردىن مۇستەسنا، ئۇلارنىڭ دۇنياسى ھېكمەت دۇنياسىدۇر.

كوڭۇلگە چەككەن بىلىم گۈلدۈر، بەدەنگە چەككەن بىلىم يۈكتۈر.
ئاتا - ئانىلارنىڭ ئىلمى بىزنىڭ ئۆگەنگەن ئىلىم دېڭىزىمىزنىڭ كۆپۈكىدۇر. كۆپۈكلەر ھامان سۇ يۈزىدىن غايىب بولۇر، لېكىن دېڭىز سۈيى ئاسانلىقچە قۇرۇماس.
نادانلارنىڭ ھالىغا ۋاي، ئۇلار ئېرىشتى - يۇ، يەنە يوقاتتى. چۈنكى، ئۇلارنىڭ ئېرىشكىنى ئېرىشكەننىڭ سايىسى ئىدى.

ئورۇنلۇق سوئال بىلىمنىڭ يېرىمىدۇر.

ئىلمىي بەس - مۇنازىرىلەر كۆپىنچە كىشىلەرنى بىر - بىرىدىن ئايرىۋېتىدۇ.
ئىلىم نانغا ئوخشايدۇ.

كىتاب ھەققىدە

بىر كۈتۈپخانا بىر زىنداننىڭ تاقىلىشىغا سەۋەب بولالايدۇ.

كىتابسىز ئۆي روھسىز ۋۇجۇدقا ئوخشاشتۇر.

ساڭا ئەڭ كۆپ پايدىسى تەگكەن كىتاب، سېنى ھەممىدىن بەك چۈشەندۈرىدىغان كىتابتۇر.

كىتابلار رەڭگى ئۆچمەس ئۆسۈملۈكتۇر.

كىتاب ئىستىقبالغا يوللانغان بىر مەكتۇپتۇر.

كىتاب روھنىڭ ئوزۇقى، ئەقىلنىڭ دورىسىدۇر.

ئۈمىد بىلەن ئوقۇلۇپ، غەلبە بىلەن يېپىلغان كىتاب، كىتابلارنىڭ ياخشىسىدۇر.

بۇ ئازاب سۈلىرى ۋە خۇرسەنلىك سۈيى خەلق ئۈچۈن ئاقار. ياخشىلاردىن قالغان مىراس خۇرسەنلىك سۈيى.

يىدۇر. بۇ نېمە مىراس دەپ سورىساڭ: «ئۇ يەنە، بۇ كىتابنى سىزگە مىراس قىلىپ بەردىم» دېگەن مىراس تۇر.

ھاياتلىق ھەققىدە

ئۇلۇغۋار نىيەتلەر بىلەن چەككەن جاپا بىلىنمەس.

كۆپ ئۇخلىغاننىڭ دەردى كۆپ بولۇر.

تىل - جان قەپزىنىڭ پەردىسىدۇر.

ئېرىشكىنىمۇ قەدىرلىمىگەنلەر ھامان ئۈنىڭدىنمۇ مەھرۇم قالۇر.

نان ساڭا قايتا جان بېرەلەيدۇ، نان دېمەك جان دېمەكتۇر.

بېلىقچىنىڭ زەھىرىدىن قۇتۇلماقچى بولساڭ، دېڭىزغا ئۆزۈڭنى ئات.

ئۆيىنىڭ ئۇلى ھاياتلىق ئومۇرتقىسىدۇر، ئۇلى يىقىلغان ئۆيىنى يالغۇز يۆلىگىلى بولماس.

تەشۋالىقى قانغانلارغا تۈلۈم ۋە كۈپىنىڭ نە ھاجىتى؟

جېنىدىن تويغانلار سايسىدىن غەم يەپ يۈرمەس، سايسىغىمۇ سىغىمىغان جېنىنى دېڭىزغا غەرق قىلىشار. تەننىڭ باھاسى جان بىلەندۇر، جاننىڭ باھاسى سۆيگۈنىڭ نۇرى بىلەندۇر. غەپلەت تەندىن ئىلگىرى كېلەر.

قازاننى كۆيۈۋاتىدۇ دېدىڭ، ئەمەلىيەتتە كۆيۈۋاتقىنى قازان ئاستىدىكى ئاتەشتۇر. قازاننىڭ قاينىغىدىن نىمىنى كۆرسەن، ئەمما ئاتەشنىڭ قاينىشىنى كۆزۈڭ كۆرمەس.

جەۋر - جاپا چەككەنلەرنىڭ قولى قاتتىق بولۇر. ئىنسانلار بىلەن ھايۋانلارنى سېلىشتۇرماق بولساڭ، ئۇلارنىڭ قان يۇقى كۆڭلىكىگە قارا، ئىنسانلارنىڭ مال - دۇنيالىرى ئۈچۈن بىر - بىرىنىڭ قېنىنى تۆكۈشى خوپ ئەمەستۇر. ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى قايسى تەبىئەتتە بولسا، ئۇنىڭغا ئەگەشكۈچىلەرمۇ شۇخىل تەبىئەتنى يۇقتۇرىدۇ.

بۇلبۇللار ناۋا قىلىدىغان گۈلىستانغا ئۇۋا تۈزگەن قاغا گۈلىستاننىڭ زاۋالىنى چىللار، بۇلبۇللار ناۋاسى ھەسرەتلىك كۈيلەردىن ئۆزگە بولماس.

زامان مېنىڭ دېگەنلەرنىڭ زامانغا بەرگۈدەك نېمىسى بار؟! يىلاندىن قېچىپ ئەجدىھاغا تۇتۇلغانلارغا قارا، ئۇلار بالادىن قېچىپ بالاغا تۇتۇلغانلارغا ئوخشاشتۇر. بۇ تەن سېنىڭ كۈچ - قۇۋۋەتلىرىڭنىڭ ئىجازەتنامىسىدۇر. ئالدىڭغا قارا، ئالدىڭدىكى ئىنساننىڭ ئەزىز جانلىرى. ئارقاڭغا قارا، ئارقاڭدىكى سۇخەنچىلەر، غەيۋەتچىلەر، ئەنە شۇلار جەبرائىلنىڭ جان دېڭىزىدىكى گۇناھكارلاردۇر.

قۇياش نۇرى ھاياتلىق ئۆيى دېمەكتۇر. كۆزۈڭ نۇقسانسىز قۇياشقا باققىنىدا ئۇنىڭ ھارارىتىمۇ سەن ئۈچۈن ھۇزۇردۇر. سىر - ھېكمەتكە تولغان بۇ دۇنيانىڭ ئەتمىشلىرىدىن ئاغرىنما، ھەممىسى ئۆتكۈنچى، دۇنيا غەم - لىرىڭ، كۈنلۈك ئاھلىرىڭ يۈرىكىڭنى يارا قىلمىسۇن.

بۇ ھاياتنىڭ ساڭا بېرىلگەن ئىجارىدۇر، ھاياتىڭغا سىڭگەن مەنالارغا چوڭقۇر سىڭگىنىڭدە، بۇ ئىجارە ھەققىنىڭ قانچىلىك قىممەتلىك ئىكەنلىكىنى ھېس قىلسەن، ساڭا بېرىلگەن بۇ ئىپتىھانلارغا بىنەزەر ئۆتسەڭ، ھاياتىڭ سەن ئۈچۈن ھېچنېمە خالاس.

ئەي ئىنسان، بېشىڭ كۆكتە بولسىمۇ، لېكىن پۈتۈڭ ھامان يەردە، بىلگىنىكى، پەسەيمەس ئارزۇ - ھەۋەس بولماس، ئارزۇ - ھەۋەسلىرىڭ بەدەن قەپىزىدىن ئايرىلغىنىدا، كۆرگەنلىرىڭنىڭ ھەممىسى بىر سۈرەت ئىكەنلىكىنى ھېس قىلسەن.

ئۈمىدسىزلىك، بىزارلىق ئۆمۈرۈڭنى خورىتىدۇ. تەن قۇۋۋەتلىرىڭ بىلەن ماختانما ئەي ئىنسان، ئاشۇ قۇۋۋەتلەر بىر كۈنلەر سېنى خار قىلۇر. زەئىپ تەنگە قۇۋۋەت كېرەك، لېكىن قۇۋۋەتلىك تەن شەيتان يولىدىدۇر. سەپەردىن ئالغان ھېسلىرىڭ بارچە ھېسلىرىڭنى قۇربان قىلار.

ئىنسان قەيەردە ياشىسا شۇ يەرنى پۈتۈن دۇنيا دەپ بىلىدۇ، دۇنيامۇ ھەم شۇ ھالدا كۆرۈنىدۇ. ئىشتە - كىنكى، ئىدراكىڭ ناچار تۇيغۇلىرىڭدىن ھالقىمىغىنىدا، سەن يەنىلا كىچىككىنە دۇنيادىسەن. ئۇلۇغ ئىنسانلار بۈيۈكلۈككە يېتىش يولىدا تالاپەتكە كۆپ ئۇچرايدۇ، چۈنكى سۆيگۈ گۈزەل يۈزلۈك - لەردە بەكرەك جىلۋىلىنىدۇ.

تەنھالىقنى ئازابلىغان ئىنسان ئەقىلسىز ئىنساندۇر. چېچىلغان ھايۋان پادىسىغا قارا، ئۈستۈنلۈك تالىشىپ ئالدىغا ئۆتۈۋالغىنى يەنىلا ئارقىسىدا قالدى.

بالا - قازا جاننىڭ جاپا - مۇشەققەت قورقۇنچىسىدىن پەيدا بولىدۇ. ئۆز سايىسىدىن كۆرەڭلىگەن ئىنسانلارنى كۆرمىدىڭمۇ؟ ئۇلارنىڭ سايىسى يەرگە ئەمەس ئۆزىگە چۈشۈدۇ. ئۇلارنىڭ مەۋجۇدلىقىنى ھەتتا تۇپراقمۇ بىلمەيدۇ.

بۈركۈتنىڭ چىۋىن يېگىنىنى كۆردۈڭمۇ؟ چىۋىننىڭ كۆپلۈكى بۈركۈتكە باھانە بولغىنى يوق. مېۋىنىڭ مېۋە بولۇشى ئۈچۈن سۇ كېرەك، سۇغا بۆلۈت كېرەك، بۆلۈتتىن ئابىكەۋسەر ياغدۇرۇش ئۈچۈن يامغۇر كېرەك، شۇندىلا مېۋىدە ھاياتلىق پەيدا بولىدۇ.

چاشقان ئېڭىدا كۆلۈپكىتىپ تۇيغۇسى بولمىغاچقا، ئۇ ئۆز ئاۋازىدىنمۇ ئۈركۈيدۇ. ئەي گۈزەل، ناچار تەبىئىتىڭ سەۋەبلىك ئەينەكنى پارە - پارە قىلغىنىڭ نېمىسى؟ ئۆز خاتالىقىڭ سەۋەبلىك سۈدىكى يۇلتۇز شولىسىنى تۇپراققا چاپما.

ئەخمەقنىڭ چۈشى ئەقلىگە يارىشا بولىدۇ. ئۇنىڭ چۈشمۇ ئۆزىگە ئوخشاش قىممەتسىزدۇر. ھەر يىغىنىڭ ئاخىرى كۈلكىدۇر، شۇ ئازاب كۈلكىسىنى كۈلەلىگەن كىشى بەختلىك كىشىدۇر. نەدە ئېقىن سۇ بولسا شۇيەردە يېشىللىق بولۇر، نەدە كۆز ياش ئاقسا شۇ يەرگە رەھمەت ياغۇر. بۇغداينى يانچىمىساڭ ئوزۇقۇڭ نە بولۇر؟

بىر دەرەخ پالتا سەۋەبلىك كېسىلسە، يەنە بىر دەرەخ ھايات شاماللىرىدا ئۇسسۇل ئوينىماقتا. ئىپارنى تېنىڭغا ئەمەس، كۆڭلۈڭگە سۈر.

ئەي ئىنسان، دۇنيا ھېرىسلىرىدىن ۋاز كەچ، كۆڭلۈڭ دۇرۇسلىق ئەينىكىدە يورۇسۇن. شۇمۇلۇقنىڭ ئىلاجى ياخشىلىق قىلماقتۇر، شۇمۇلۇقتا شۈبھە بار، ھەسەت بار. گۈزەل يۈزلۈك ئىنسان ئەينەككە ئامراق كېلۇر. گۈزەلنىڭ جامالىدىن جانلار نۇرلىنار، كۆڭۈللەر پاكىزلىنار، گۈزەل رەڭلەر پاكىزلىققا تولغان بولىدۇ.

قەلبىدىن بىر ئىشىك ئېچىلغان ئىنسان قەيەرگە بارسا، كۆزىگە قۇياش كۆرۈنەر. سەھەر ئۇيقۇسىغا غەپلەت قۇچاق ئاچار. رىيازەتكە كۆنگەن ئىنسان غەپلەت يولىنى كېسەر. كۆڭۈللەردىكى سىرلار بەدەنلەردە زاھىردۇر، كۆڭۈل يامغۇر كەبى كۆز ياشلىرىنى تۆكەر، قۇرۇغان ئۈمىدلەر بىلەن ئۆلۈپ تۈگەر.

كۆڭلۈڭگە كەلگەن خىيال روھىڭنى ئالدىمۇ، ئۇ ھامان سېنىڭ بىلەن بىللەدۇر. بىلگىنىكى، قۇرۇق خىيال ئالدامچى سەھەرلەردەك كېلىپ - كېتەر. خىيال دەر، مەن نۇردىن كەلگەن ساباھقا ئوخشاشمەن، كۈندۈزگە ھەمراھ كېچە نۇرىدەك ئۆچمەسمەن. ھايۋان روھى ئۇيقۇدىن باشقىنى بىلمەس. غەپلەتتىكى كىشى ئويغاق ۋاقتىدىكى كۆرگەن چۈشلىرىدىنمۇ كۆرەڭلەيدىغان پەسكەش كىشىدۇر. بۇلارنىڭ پەسكەشلىكى شۇنداقكى، ئۇلار: «مەن سۈكۈتنى ياقتۇرمايمەن» دېيىشىدۇ. تىكەنسز گۈل بولماس.

گۈللەر بەرگىنىڭ ئۆچكەن رەڭگى كۈزدىن دېرەكتۇر. قەدىرسىز تىكەننىڭ گۈلىستانلىقتا كۈز پەسلىگە تەشنا ئىكەنلىكىنى ئۇنۇتما، تىكەن گۈلنىڭ رۇخسا. رىدىن ئۆزىنى پىنھان تۇتماق ئۈچۈن، ئۆز ئەيىبىنى يوشۇرماق ئۈچۈن گۈل ئاستىغا يوشۇرۇنغاندۇر. بۇ جان ئاغرىقلىرىنى دۇنيا مېۋىلىرىنىڭ غەم خازانلىرى دەپ بىل، ئەقىل بېغىڭغا توغرىلىق پىكرى كەلسە ھەر نىمجان جانلارغا جان بېرەر.

بۇغداينى ساماندىن ئايرىغىلى بولىدىكەنۇ، ياخشى بىلەن يامان نېچۈك ئايرىلماس؟

تەن ھېرىسلىكى سېنى سامانلىققا، كۆڭۈل ھېرىسلىقى رەيھانلىققا باشلار. ياپراقسىز دەرەخ قانچە كۆرۈمسىز كۆرۈنسە، ئەقىلسىز ئىنسانمۇ ھەم كۆرۈمسىز كۆرۈنەر. بىلگىنى، ئىنسان ئەقىل ۋە پاراسەت بىلەن گۈزەلدۈر. كۆككە تاقاشقان ۋاپا ياپراقلىرى دەركى: «مېنىڭ گۈزەللىكىم ئۆزىنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە يەر ئاستىغا كۆمۈلگەن يىلتىز لارنىڭ ساداقىتىدۇر.»

ئىشلەپ ئۆگەتكەن سۆزلەپ ئۆگەتكەندىن كۆپ ياخشىدۇر. بۈيۈكلەرنىڭ سۆزلىرى كۆمۈلگەن دەپنەدۇر (بايلىق). دەپنەسى بولمىغانلارنىڭ ئېيتقان سۆزلىرى ئېقىپ كېتىدىغان زەخمەتتۇر. ئىنسان مەدەھىيە بىلەن ئىنساندۇر، ھەر ئىنساننى مەدەھىيە، ئۇنى كۆتۈر (ئەسكى، ناچار، بۇزۇق) دەپ بىلمە.

دۇنيادا تىكەن ئۇرۇقى تىككەن كىشىگە قارا، ئۇنىڭ گۈلىستانلىقى ئەسلى تىكەن بىلەن تولغاندۇر. تۈزنىڭ قاننى ئۇنىڭ دۈشمىنىدۇر. ئەجەب بىر كۈچلۈك پادىشاھلار باركى، ئاجىزغىنە تۈزنىمۇ ئوۋلايدىغان.

دورا دەردتىن باشقىسىغا داۋادۇر. جاھىللارنىڭ مەرھىمىتى ۋە لۇتقى ئازدۇر. دەرد دائىم ئىنسانغا يول كۆرسىتەر. دەردلىك ئىنساننىڭ ھەر ئىشقا تەييار، تەدبىرلىك كۆڭلى باردۇر. دەردلىك ئىنساننىڭ دەردىنى ئاڭ-لىساڭ، ئۇنىڭ كۆڭۈل ئۆيىگە بىر دېرىزە ئاچقان بولسىن.

تەپەككۈرۈڭ گۈل بولسا، سەن گۈل باغچىسىسەن، ئەگەر تىكەن بولسا كۈلخاندىكى ئوتۇنسەن. ئەي قېرىندىشىم، سەن پىكىر ۋە تەپەككۈردىن ئىبارەتسەن. ئۇلار سېنىڭ بارلىقىڭدۇر. قالغانلىرى سىڭىر بولۇپ بۇلار ھايۋانلاردىمۇ باردۇر.

ئادالەت نېمە؟ دەرەخلەرگە سۇ بېرىش. زۇلۇم نېمە؟ تىكەننى سۇغارماق. ئادالەت بىر نېمەتنى يەرگە ئۈندۈرۈش دېگەنلىكتۇر، ھەرگىزمۇ يەردىكى بىخىلارنى يۇلۇش دېگەنلىك ئەمەستۇر. زۇلۇم نېمە؟ بىر نەرسىنى ئۆز جايىدىن قوزغىماق، ئۆزىگە تەۋە بولمىغان جايغا يۆتكىمەك دېمەكتۇر.

بىر پۈتۈڭغا كەلمىگەن ئاياغ يەنە بىر پۈتۈڭغىمۇ ماس كەلمەس. ئېشەك مۇشتەرى (خېرىدار) بولۇپ بىرەر نەرسە ئالار بولسا، ئەلۋەتتە خام قوغۇننى ئالار. توخۇ يۈرەك ئىنسانلار جاپاكەش كېلۈر. تىكەن گۈلنىڭ ئانىسىدۇر.

ھاياتتا مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشىش ئۈچۈن ئۈچ نەرسە لازىمدۇر: دىققەت، ئىنتىزام، تىرىشچانلىق. جاھىل ئىنساننىڭ يېنىدا كىتاب كەبى سۈكۈتتە بول. گۈزەللەرگە قېتىل، سەنمۇ گۈزەل بول، گۈزەللەرنىڭ خۇيىنى دورا.

مال - دۇنيا ۋە پارا تۈزاقىتۇر، تۈزاققا سىغىنغان شەرمەندە بولۇر. گېلىنىڭ غېمى بىلەن باشقىلارنىڭ ناشتىلىقىغا ئايلانغان قۇشلارغا قارا.

ئۆمۈر ئالتۇن قاپچۇق بولغىنىدا، كېچە بىلەن كۈندۈز شۇ قاپچۇقتىكى ئاقچىغا ئوخشايدۇ. توغرىنى سۆزلىمەك ئەمەس، ئاڭلاتماق تەس.

ئىنسانلارنىڭ ئەڭ ناچىرى سۆيىمگەن ھەم سۆيۈرمىگەن ئىنساندۇر. قولۇڭ كىر بولسىمۇ، كۆڭلۈڭ پاكىز بولسۇن.

پايدىلىق قومۇش، پايدىسى يوق تۇغقاندىن ياخشى. ئەيىبى كۆپ كىشىنى پادىشاھقا شىكايەت قىلساڭ، ئۆزۈڭنىڭ جېنىغا قەست قىلغان بىلەن ئوخشاش. ھەربىر خاتالىق ئىزدىنىش يولۇڭغا قويۇلغان ئىشكىتۇر. نەدە دەرد بولسا، داۋا شۇ يەردە تۇغۇلار، نەدە بىر يوقسۇللۇق بولسا، رىزىق شۇ يەرگە يول ئالار، نەدە بىر مۈشكۈللۈك بولسا، ھىممەت، ئاسايىشلىق ئۇ يەردە بولۇر، نەدە دېڭىز بولسا كېمە شۇ يەردە ماڭار. كىشى ئەقىلدىن ئازسا، پىتنە تارقاتماقنى ئىستىسە، ئىلاجى ئۆكۈز قامچىسىدۇر. ھايۋان ئوت بىلەن سەمىرىدۇ، ئىنسان ئالىيجانابلىق بىلەن يۈز تاپىدۇ. گۈزەللىك نېمىدېگەن ياخشى بىر ئۈلگە؛ شۇنى بىلگىنكى، ئەسكى خۇي بىر يۈرەكنى بىر پۇڭغا ئەرزىمەس قىلىۋېتىدۇ. يوقسۇللارنىڭ كۆڭلىنىمۇ رەنجىتمەسلىك كېرەك. جانابىي ھەق: «يېتىمنى خارلىما، بىر نەرسە تەلەپ قىلغاننىڭ قولىنى بوش قايتۇرما» دەپ بۇيرۇغان. تام مىخقا: «سەن نېمىشقا مېنى تېشىپ رەنجىتىدە-سەن؟» دەپ سورىغاندا، مىخ ئۇنىڭغا: «مېنى ئۇرغان ئادەمگە قارا» دەپ جاۋاب بەردى.

ئەقەدە، ئېتىقاد ھەققىدە

دىننىڭ گۇمان - شۈبھىدىن خالىي بولۇپ پاكلىنىشى ئۈچۈن يۈزىڭ يىللىق يول بار دېسەم، ئاز سۆزلىگەن بولمەن. ئىنسان بىر مەقسەتكە، بىر مەنزىلگە يېتىش ئۈچۈن نۇرغۇنلىغان مەنزىلەردىن ۋاز كېچىشى كېرەك. چۈنكى مەقسەت مەنىدۇر. دېرىزىدىن كۆرۈنگەن نۇرنى كۆرۈپ ئۆينى ياقۇتتىن بېزەلدەمىكىن دېمىگىن، ئۆيدىكى نۇر قۇياش-نىڭ ھەدىيەسى. كۆنەكلەردىكى ھەسەل ھەرىلىرىنىڭ نېمەتلىرىگە قارا. تەڭرى ھەرگىمۇ ئۆز رەۋشىدە بىر ئىلىم ئىشىكىنى ئاچقان. بەختلىك ئىنسان دەيدۈكى، ئەقىلسىزلىق ئىبلىس بىلەن تەڭدۇر. ئەقىللىك پاكىز بىر ئەقىلدىن ئۆگەنسە، نەپسىڭ ئۆزگە نەپس ئالدىدا ئۆزىنى يوقاتماي، پاكىز ئەقىل بىلەن بىرلەشسە سۆيگۈ ئاشىدۇ. شۇنى ياخشى بىلگىنكى، ئىنسان نەپسى ئىنسان سۆيگۈسىنى كېمەيتىدۇ، چۈنكى ئىنسان نەپسى كېسەللىك ئەتراپىدا تور قۇرىدۇ. ئەي بىغەم كۈلكىچى، كۈلكىنىڭ تەمىنى تېتىپ بولغان بولساڭ، ئەمدى يىغىننىڭ تەمىنى تېتىپ باق، چۈنكى يىغلىماقمۇ خۇشلۇقتۇر. نەدە كۆڭۈل بولسا شۇ يەردە سەۋر بولۇر. كۆرەڭلىك ئىمان يولىنى ئېتىدۇ. كۆڭۈل تەن كۆلىدە خارلاندى، ئەمما تەن كۆڭۈل كۆلىدە پاكىزلاندى. ھېچ چۈشەنمىدىڭكى، ھەر كۆرۈنگەن شەيئى بىر ھېكمەتتىندۇر، بىر ھېكمەتتىن خەۋەر بەرگۈچىدۇر. ئىستەكلەر ئۇيقۇدىكى ئىتقا ئوخشاشتۇر، ئۇنىڭغا ساخاۋەت ۋە يامانلىق يوشۇرۇنغان بولىدۇ. مۇھەببەت ۋە مەرھەمەت ئىنسانلىقنىڭ، ھىددەت (غەزەپ) ۋە شەھۋەت ھايۋانلىقنىڭ سۈپىتىدۇر. زاكات بەرمەس بىر قوۋم ئۈستىدە بۇلۇت بولماس، يامغۇر ياغماس. زىناغا مۇپتىلا بولغان بىر بۆلەك كىشىلەر ساقايماس كېسەللەرگە مۇپتىلا بولۇر. يىقىلغان بىر كۆڭۈل قۇببەسىنى ئوڭشاپ قويۇش مىڭ مەرتە ھەج قىلغاندىن بەكرەك ياخشىدۇر. ئىت كۆڭۈلگە ئازار بەرگۈچى ئىنسانلاردىن بەكرەك ۋاپالىق ۋە شەرەپلىكتۇر.

بىزنىڭ تەرىقىتىمىزدە ئاداۋەت تۇتماق كۈپۈرلۈقتۇر، قەلبىمىزنى ئەينەك كەبى يورۇق ۋە پاكىز تۇت-
 ماق لازىمدۇر.
 ئەينەك ۋە تارازا ھېچ زامان يالغان سۆزلىمەس.
 زەھەرلىك يىلان ئىنسان جېنىنى ئالغان بىلەن، ناچار قېرىنداش ئىنساننى جەھەننەمگە سۆرەر. نىسبە
 كېسەللەرنى يوقلاش نەپلە ئىبادەتتىن خەيرلىكتۇر.
 شاراب ھەقىقەتەن ئەدەپسىزنى تېخىمۇ ئەدەپسىز قىلۇر.
 پەيغەمبەر سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمنىڭ شۇ سۆزلىرىنى ئاڭلىمىدىڭمۇ؟ «ئەمىرلەرنى زىيارەت
 قىلغان ئالىم يامان ئالىم، ئالىملارنى زىيارەت قىلغان ئەمىر ياخشى ئەمىردۇر.»
 ئىمان شام چىراغىدۇر، لېكىن ئىنسانلارغا مۇھەببەت قۇياشى يورۇسا، ئىمان ۋە ئىمانسىزلىق دېگەن
 چۈشەنچىلەرنىڭ ئۆزى كېرەكسىز نەرسىگە ئايلىنىدۇ.

ياشلىق ھەققىدە

ئەي ئىنسان، سەن ياشلىقنىڭ مېھمىنىسىن.

ئەقىل ھەققىدە

ئۈنچە بىلەن مەرۋايىتنىڭ پەرقى بولمىغىنىدەك، جاھىل بىلەن ئېشەكنىڭمۇ پەرقى بولماس.
 ئىنساننىڭ دۈشمىنى كۆپ، يول قويۇشنى (چېكىنىشنى)، ئېھتىيات قىلىشنى بىلىدىغان ئىنسان ئە-
 قىللىك ئىنساندۇر.
 بېلىقنىڭ قارماققا ئېلىنغىنىنى كۆردۈڭمۇ؟ بېلىقنىڭ قارماققا ئېلىنىشىغا سەۋەبچى بولغان سۇ
 بېلىق ئۈچۈن ھەم ئوزۇق، ھەم كىيىمدۇر، ھەم دورا ھەم غەپلەتتۇر.
 ئۆتكۈر قىلىچ يۇمشاق يىپنى كېسەلمەس.
 غەزەپ بىلەن ئىستەك ئىنساننى قايىمۇقتۇرار. جان يولىنى توغرىلىقتىن چىقىرار. غەزەپ پەيدا بول-
 دىمۇ ھىيلە كۆپىيەر. كۆڭۈللەردىن تۇغۇلغان پەردىلەر دۇرۇس كۆزنى توسار.
 كىتابلارنى ئوقۇپ بولغان بولساڭ، ئەمدى ئۆزۈڭنى ئوقۇ.
 ئىنساندا دۇنيانى كونترول قىلىش ئىقتىدارى بولسىمۇ، ئاغزىنى كونترول قىلالماس.
 ھەر ئىشلارنى ياخشى دېمەك كىشىنى خۇش قىلۇر، ھەر شەيئىنى يامانلىققا چىقارماق مۇستەبىتلىكتۇر.
 تاش مىڭ باھار كەلسىمۇ چېچەكلىمەس.
 دۇرۇس ئىنسانلارنىڭ قەسەمگە ئېھتىياجى يوقتۇر.

ئاشق ھەققىدە

ئاشق ئۆز سۆيگۈسىدىن باشقىسىغا كۆڭۈل بەرسە، بۇ ئاشقلىق ئەمەستۇر، بەلكى سەۋدالىقتۇر.
 قولى ئاشق ئۈچۈن قانغان ئىنسان ئەيىبتىن پاكىتۇر.
 باغچىدا گۈل بولماقچى بولساڭ، كۆڭۈل باغچىسىنىڭ، جان باغچىسىنىڭ گۈلى بول.
 كۆڭلۈڭ ئۆلدىمۇ، كۆزۈڭ كۆرمەس.
 نازلانماق ئۈچۈن گۈل كەبى گۈزەللىك ساھىبى بولۇش كېرەك، ئۇنداق بولمايدىكەن، ناچار تەبىئەت-
 لىكلەرگە ئوخشاش كۆرۈنەر.

كۆرۈمىسىز كىشىلەرنىڭ نازىمۇ كۆرۈمىسىزدۇر. ئاينى خالىغان كۆڭۈلگە بەدەخشان ياقۇتلىرىنى ئېلىپ بەرسىمۇ بىكار. ئاشىق ئالتۇنغا ئوخشار، بالا ئاتەشكە. ساپ ئالتۇن ئاتەشتىن خۇشلۇق تاپار. ئاشىق ئاتەشتىن باشقا ھېچنېمىنى ئۆچۈرمەس. ھەقىقىي ئاشىقتا نە ۋاپا باردۇر، نە جاپا. سۆيگۈدىن ئاچلار تىرىلۈر، سۆيگۈ زەۋقىدىن تۆمۈرلەر ئالتۇن بولۇر، سۆيگۈ زەۋقىدىن زېمىن ئاس-تىدىكى بارچە تىرىلۈر، سۆيگۈ دەردلەرگە شىپا بولۇر، سۆيگۈ بىلەن پادىشاھلار قۇل بولۇر. غەم تىلەكلەر بىلەن چېچەك ئاچار. ئاشىق سۆيگۈسىنى ئۆلچىگىلى بولماس. ئىنساننى ھۆر قىلىپ يۈكسەلتىدىغىنى ئاشىق ۋە سۆيگۈدۇر. ئۇنىڭدىن باشقىسى ئاچ كۆزلۈك بو-لۇپ، ئاچ كۆزلۈك ئىنساننى چۆكتۈرىدۇ. سۆيگۈ ۋە شەپقەت ئىنساننىڭ، سۆيگۈ ۋە غەزەپ ھايۋاننىڭ ھا-سىلاتلىرىدۇر. سۆيگۈدە جاھاننى ئىللىمتقۇچى قۇياش كەبى، قۇسۇرلارنى ياپقۇچى كېچە كەبى بول. سۆيگۈ بىلمەكنىڭ، چۈشەنمەكنىڭ، تەپەككۈر قىلماقنىڭ مېۋىسىدۇر. قانداق قارىساڭ شۇنداق كۆرۈرسەن. شەھۋەتنىڭ ئىسمىنى ئىشقا قويۇپسەن، ئەگەر شۇنداق بولسا ئىدى، ئېشەك ئىنسانلارنىڭ شاھى بولار ئىدى. ئاشىق ھېچبىر ئازابتىن دەرس ئالماس. بېلىققا دېڭىزدىن باشقىسى ئازابتۇر. ئاشىق ئۈچۈن ئاشىقنىڭ قۇچىقى ئۇنىڭ دۇنياسىدۇر. بىر نەرسىگە ئېرىشىش ھەۋىسىدە بولغان كىشىنى ھەم شۇ نەرسە ئىستەر. سۆيگۈ دۆلىتىگە باشلىماق بولساڭ، مېنى زەنجىر - كىشەنلەر بىلەن ئەمەس، سىياھتەك چاچلىرىڭ بىلەن باغلاپ باشلىغىن. كۆزۈڭنى يۇم، كۆزگە ئايلانسۇن كۆڭۈل.

سەۋر ھەققىدە

غەمىلەر بىلەن دۇنيادىن ئەرزىيەتلەردە ياشاپ، مۇشەققەتلىك تىرىكچىلىكتە كۈن كەچۈرگەن كىشىنىڭ ئاخىرىتى خەيرلىك بولۇر. ئازابنىڭ بىر يۈزى جەبىر بولغىنى بىلەن بىر يۈزى سەۋر، ئاسايىشلىق ھەم بەرىكەتلىكتۇر. سەۋر زەھەردۇر، ئۇنىڭغا كۆنگەنسېرى ھەسەل تېتىيدۇ. ئىنسان ئۈچۈن ئۈمىدلىك بولۇش، سەۋرلىك بولۇش ئىنساندىكى ئىككى قانات ھېسابلىنىدۇ. سەۋرلىك بولساڭ رىزىقنىڭ سېنى ئىزدەپ كېلىدۇ، ئاشىقلار كەبى ساڭا قۇچاق ئاچىدۇ. سەۋر غەمدىن قۇتۇلۇشنىڭ ئاچقۇچىدۇر.

سەنئەت ھەققىدە

سەنئەتنى كۆرىدىغان كۆز بولمىسا ئالەمنىڭ گۈزەللىكىنى، زېمىننىڭ كۈلكىسىنى كۆرگىلى بولارمىدى؟

چۈش ھەققىدە

چۈشلىرىدىمۇ ئىلىمنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلغان ئادەم ئارىفتۇر.

دوست - دۈشمەن ھەققىدە

دوست — خاتىرجەملىك دۆلىتىدۇر، بۇ دۆلەت تۈگىمەس بىر بۇلاقتۇر.

ياخشى دوستى بارنىڭ ئەينەككە ئېھتىياجى چۈشمەس.

تۇيغۇ ئەقىلگە، ئەقىل روھقا ئەسىردۇر.

دۇنيانى كۆرمەك ئۈچۈن ھەر زامان كۆزگە ئېھتىياج باردۇر.

دوست يۈزىنى كۆرمەي ئۆتكەن كۈنلەر يا ئۆلۈم كۈنى، يا غەپلەت كۈنى.

ئازابلار دۇنياسىدا دوست جان ئەينىكىدۇر.

بىر كىشىنى چۈشەنمەك بولساڭ، ئۇنىڭ دوستلىرىغا نەزەر سال.

سۆز، ناتىقلىق ھەققىدە

ھېكمەتلىك سۆز زىنداندا بولسىمۇ پايدىلىقتۇر.

شېرىن شېكەر سۆز، ئۆمۈر سۈيىمىزنىڭ ئېسەنلىك قۇمىدۇر. بىر قۇم باركى، ئۇ ئىچىدىن كۆيەر.

ياخشى ئېيتىلغان سۆز، دوستلۇق ئالامىتىدىندۇر، ياخشى سۆزلەنگەن نۇتۇق سېنى ياخشى دوستلار

يېنىغا باشلاپ بارار.

جېنىمنى قۇتۇلدۇرار بولساڭ سۆزلىرىمنىڭ ھۆكۈمىگە قارا، سۆزلىرىمنىڭ مەنىسىنى چۈشەن، شۇنداق

دا سەن ماڭا جان بېرەرسەن.

شۇ ئۈچ ئىش ئۈچۈن ئاغزىڭنى دائىم باشقۇرۇپ يۈر: بارار يولۇڭ، پۇل. ۋە نام - ئابروئۇڭ.

سۆزلەشتىن بۇرۇن ئاڭلاپ چۈشەنمەك كېرەك. ناتىق بىلمەستىن سۆزلىمەس. كىشىنىڭ قانداقلىقى

سۆزىدىن بىلىنۇر.

ھېكمەتمۇ يامغۇرغا ئوخشاش، ئۇ ئۆز مەنبەسىدە چەكسىزدۇر.

ئىنساننى تونۇماق بولساڭ ئۇنى گەپكە سال.

تىلىڭنى باشقۇرۇشتىن ئاۋۋال دىلىڭنى باشقۇر، چۈنكى سۆز دىلىدىن كېلىپ، تىلىدىن چىقار.

سۆز لىباس، مەنە ئۇنىڭدىكى يوشۇرۇن سىر.

ئەي تىل، سەن نېمىدىگەن تۈگىمەس خەزىنە، ھەم نېمىدىگەن تۈگىمەس دەرد!

كىشىلىك مۇناسىۋەت ئەدەپلىرى ھەققىدە

بۇيرۇق ھەرقانداق تەلەپ خاھىشلاردىن ئۈستۈن.

ئاداۋەت كۆڭۈللەرنى قۇرت كەبى غاجايدۇ.

سەزگۈر كۆز ھېچبىر شەيئىنى بىر كۆرمەس.

سەن باشقىلارنى تۆۋەن كۆرۈپ، مېنىڭ خىزمەتچىم دەپ كۆرەڭلىمە، بىلگىنىكى، ھەقىقىي گۆھەر

خارا بىلىكتىن چىقىدۇ.

ناچار ئوي - خياللار بىلەن ئۆزۈڭنى ھاڭغا ئىتتىرمە.
ئىنساندىكى ناچار خاھىشلار، رەزىللىك، پەسكەشلىك تۈلۈمدىن چىققان سۈدەك ئۆزىگە ياندىۇ.
ھەربىر ناچار خۇيىنىڭ بىر تىكىنى بار. خۇيى يامان كىشى خۇددى قىزىق تۆمۈرگە ئوخشاشتۇر.
يامان خۇي ئىنسان ئىچىدىكى بىر ئاپەتتۇر.
ئىشەنچسىزلەر جاھىل مايمۇنغا ئوخشاشتۇر.
ئەي ئايغا قاراپ تۈكۈرگەن كىشى، ئەي كۆكنىڭ يۈزىگە شالىنى چاچقۇچى، ئەجەبا كۆككە قاراپ تۈ -
كۈرگەن تۈكۈرۈك ئۆزۈڭگە چۈشمەسمۇ؟

ھاۋايى - ھەۋەس، ھېرىس ھەققىدە

ھېرىسنى كىچىك كۆرمە ئەي كۆڭۈل، ھېرىس ئەجدىھادۇر. ھېرىس پەسكەشلىكلەرنى، يامانلىقلارنى
گۈزەل كۆرىستەر.
تۆمۈر قىزىپ قىزىل ھاڭغا كەلمىگۈچە، ئۇنى ئوتتىن ئالما. بىلگىنىكى، بەدەن ئاچ قالمىغۇچە، ھە -
رىكەتتىن قالماس. تۆمۈر سوغۇق نەرسە، بۇنى ئەسلا ئۈنۈتما.
ھەقىقىي ئىنسان ھېرىستىن، تەمەدىن، خىيالىدىن، ۋەھىمىدىن يىراقتۇر.
شەھۋەت ئاتەشكە ئوخشاشتۇر، ئۇلغىيىدۇكى، تۆۋەنلىمەيدۇ. شەھۋەت تەشئالىقى ئىستەككە ئېرىشىش
بىلەن پەسلەر. ئاتەشكە چۈشكەن ئوتۇننىڭ كۈلگە قارا.
دۇنيا زەۋقىنى سورىماق بولساڭ، يېنىڭدىكى ئاياللارغا، بالىلارغا، ئۆمۈر قۇياشىڭنى خورىتىپ تاپقان
مال - دۇنيالارغا قارا، ئەنە شۇلار ئىنسان نەپسىنى غىدىقلىغۇچىلاردۇر، ئەنە شۇلار دۇنيا زەۋقىدۇر.

ھەسەت ھەققىدە

يۈسۈپنىڭ گۈزەللىكىنى قېرىنداشلىرى كۆرەلمىدى، لېكىن ياقۇپنىڭ قەلبىدىن چىقىرىلىدىمۇ؟
ھەسەتتىن يىراق شۇ كىشى نەقەدەر بەختلىك ئىنسان - ھە ؟!
ھەسەت - كۆزى بويىنىدا، تىلى يۈرىكىدە بولىدىغان دىۋە سۈرىتىدە.

ھالال ۋە ھارام ھەققىدە

سېخىي نۇردىن پىشقان لوقما ھالالدىر.
ئىلىم، ئىنسان سۆيگۈسى ھالال رىزىق ئارقىلىق مەرھەمەت تاپار، ۋۇجۇدقا كېلەر.
ھەسەتتىن كەلگەن رىزىق سېنى باشقىلار ئالدىدا يەر قىلىدۇ. بىلگىنىكى، ھەسەت ئارىلاشقان رىزىق
ھارامدۇر.

ئاچ كۆزلۈك، قانائەت ھەققىدە

قانائەتلىك ئىنسان ئۆلمەس، ھېرىسقا تۇتقۇن پادىشاھ قۇلدۇر.
كىيەر ئايىغىم يوق دەپ ئۈمىدسىزلەنمىدىم، چۈنكى ئالدىدا پۈتى يوق بىر ئىنساننى كۆردۈم.
ئاچ كۆزگە ئىلىم ئۆگىتىش ئېشەكنىڭ قولىغا قىلىچ تۇتقۇزغانغا ئوخشاش.
ئاچ كۆزلۈك ۋە دۇنيا نېمەتلىرىنى ئالىقنىڭغا كىرگۈزۈش ھېرىسى ئىنساننى ھەقىقىي بولمىغان شەي -

توپلاپ رەتلىگۈچى: ھەلىمگۈل ئابلىز

ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك بىلىملىرى توغرىسىدىكى ماقال - تەمسىللەر

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن: يەرلىك بىلىملەر دېگەننىمىز، بەلگىلىك بىر تەبىئىي جۇغراپىيەلىك مۇھىتتا ياشاۋاتقان كىشىلەر توپىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئەمەلىيىتى جەريانىدا ياراتقان، جۇغلانغان، ئەۋلاد-تىن-ئەۋلادقا قوللىنىپ ۋە داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتقان قويۇق يەرلىك تۈسكە ئىگە بولغان بىلىم ۋە ماھارەتلىرىنىڭ يىغىندىسىدۇر. يەرلىك بىلىملەر مەلۇم بىر مىللەت ياكى ئىجتىمائىي توپنىڭ مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئۇ كۆپىنچە مىللەتنىڭ تىرىكچىلىك شەكلى، تۇرمۇش ئۇسۇلى، ئىجتىمائىي تەشكىلى قۇرۇلمىسى، ھەتتا ئەخلاق قاراشلىرىغىچە سىڭىپ كەتكەن بولۇپ، ئادەم بىلەن مۇھىت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئەكس ئەتكۈزۈپ بېرىدۇ. ئۇيغۇرلار ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئۆزلىرى ماكانلاشقان قۇملۇق قۇرغاق رايوننىڭ ئالاھىدە ئېكولوگىيەلىك مۇھىتىغا ماسلىشىش جەريانىدا ئۆزگىچە بولغان بوستانلىق مەدەنىيىتىنى ياراتقان ۋە قويۇق يەرلىك تۈسكە ئىگە بولغان ئېكولوگىيەلىك بىلىملەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يەرلىك بىلىملىرى ئىنتايىن مول بولۇپ، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، باغۋەنچىلىك، ئاسترونومىيە، كالىپندارچىلىق، تېبابەتچىلىك، بىيو-لوگىيە قاتارلىق ساھەلەردىكى بىلىملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مۇناسىۋەتلىك ساھەدىكى كىشىلەرنىڭ پايدىلىنىشىغا قولايلىق بولۇش ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك بىلىملىرى تېمىسىدىكى تەتقىقاتلار ئۈچۈن ماتېرىيال بولۇش مۇمكىنچىلىكى كۆزدە تۇتۇلۇپ، بۇ ھەقتىكى ماقال - تەمسىللەرگە قارىتا بىر قەدەر ئىنچىكىلىك بىلەن توپلاش ۋە رەتلەش ئېلىپ بېرىلدى ھەمدە چارۋىچىلىققا ئائىت يەرلىك بىلىملەر، دېھقانچىلىققا ئائىت يەرلىك بىلىملەر، ئورمانچىلىققا ئائىت يەرلىك بىلىملەر، باغۋەنچىلىككە ئائىت يەرلىك بىلىملەر، ئاسترونومىيە، ھاۋارايى ۋە كالىپندارچىلىققا ئائىت يەرلىك بىلىملەر، تېبابەتچىلىككە ئائىت يەرلىك بىلىملەر، ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈكلەرگە ئائىت ماقال - تەمسىللەر كەڭ ئۆلچەم بىلەن رەتلەش ئۈچۈن سۇنۇلدى.

بىرىنچى، چارۋىچىلىققا ئائىت
ماقال - تەمسىللەر

2. ئات ئالساڭ چىشىغا قارا،
دوست تۇتساڭ تەكتىگە قارا.
3. ئات باغلاقتا سەمىرەر.
4. ئات باقساڭ تاتلاپ باق،
كالا باقساڭ سىلاپ باق.
5. ئاتنىڭ ئوسىلى قاتراڭغۇ،

1. ئات ئالساڭ تۇياق ئال،
قوي ئالساڭ قۇلاق ئال.

- سارجىنى كۈيە يەيدۇ.
28. قوي ھايداقتا سەمىرىدۇ، ئەپ كېلىپ
 ئات باغلاقتا (سەمىرىدۇ).
29. قويۇڭنى قىرقىپ ساتساڭ تاۋار،
 قىرقىماي ساتساڭ چاۋار.
30. كالاڭنىڭ قورسىقى كۆپسە ئاغزىغا كال-
 تەك سال.
31. كالىغا ھەلەپ ياخشى،
 بىنەم يەرگە سەلەپ ياخشى.
32. كۈزلۈك ئىنەكنىڭ قايمىقى تولا،
 كەنجى نوگاينىڭ مايمىقى تولا.
33. مال قىلساڭ ئىت قىل،
 باغ قىلساڭ چىت قىل.
34. مالنىڭ ياش - قېرىلىقى چىشىدىن مەلۇم،
 ئادەمنىڭ ياخشى - يامانلىقى ئىشىدىن مەلۇم.
35. ئورۇق مېلىڭغا تۈز يالات،
 سېمىز مېلىڭغا مۇز يالات.
36. ئوغلاق تېرىسى داپ بولىدۇ،
 ئۆچكە تېرىسى قاپ.
37. ئۆچكىدە مال ئەتمە، شاپتۇلدا باغ.
38. ئېتىڭنى كۈزدە سۇدىن تارتما،
 ئەتىيازدا ئوتتىن تارتما.
39. ئېتىڭنىڭ پۇتىغا قان چۈشسە سۇغا
 باغلا،
- ئېشىكىڭنى سۆگەل باسسا قىزىل ياغدا ياغلا.
40. ئېشەكنىڭ قېرىشى چىشىدىن بىلىنەر،
 ئادەمنىڭ قېرىشى ئىشىدىن.
41. ئىزلىك بولسا ئەر ئۆلدىماس،
 يەرگە ئوغۇت بەرمىسەڭ بېزىرىپ قاتىدۇ،
 مېلىڭغا چۆپ بەرمىسەڭ گېزىرىپ ياتىدۇ.
- ئىككىنچى، دېھقانچىلىققا ئائىت ماقال - تەمسىللەر
1. ئاتنىڭ ئوسىلى قاتىراڭغۇ،
 يەرنىڭ ئوسىلى تاتىراڭغۇ.
2. ئاپتاپ يەرنى تاۋلايدۇ، جاپا ئەرنى.
3. ئارپا ئاتمىش كۈندە پىشار،
 بۇغداي توقسان كۈندە پىشار.

- يەرنىڭ ئوسىلى تاتىراڭغۇ.
6. ئاتنىڭ ياخشىسى جەدە،
 يەرنىڭ ياخشىسى تەردە.
7. ئاتنىڭ ياخشىسى قاشقا كېلۇر،
 ئادەمنىڭ ياخشىسى ئاشقا كېلۇر.
8. ئاتنى ئىشلەتمەسە، ئېشەكتىنمۇ خىرەلد-
 شىپ كېتىدۇ.
9. ئات ھېرىپ قالسا بىر پىچاق،
 ئېشەك ھېرىپ قالسا بىر چۆچەك قوناق.
10. ئات يۆتەلسە ئوقۇر سال،
 كالا يۆتەلسە پىچاق سال.
11. ئات يىقىلسا پىچاق سال،
 ئېشەك يىقىلسا قوناق سال.
12. بۆرە ھۇۋلىمىسا قويلار قوتۇر بولۇر.
13. بېدە ئاتنىڭ ئوزۇقى،
 توپا - سامان دوزىخى.
14. تۆگە يانتاقنى تونۇيدۇ.
15. چىۋىگىن ئوت بەرسە مال سەمىرەر.
16. ساغلىق قوينىڭ تېشى يامان،
 ئەركەك قوينىڭ بېشى يامان.
17. سەركىسىز پادا يولدىن ئازار.
18. سۈنبۈلە تۇغسا ئات سەمىرەر.
19. شالاڭ قۇيرۇق، نېپىز تۇياق، كالتە يال
 ئات ئات ئەمەس.
20. قوچقار بولىدىغان قوزنىڭ قاق ماڭلىسى
 دۆڭ كېلەر.
21. قوي ئالساڭ چوڭ قۇلاقنى ئال،
 ئۆچكە ئالساڭ چۇناقنى ئال.
22. قوي باقساڭ يىغىپ باق،
 ئىنەك باقساڭ سېغىپ باق.
23. قوي بىلىنەر قوزا چېغىدا،
 كېۋەز بىلىنەر غوزا چېغىدا.
24. قوي تۇغۇپ سۈت چىقمىسا، نان بىلەن
 بوغۇزدا باق.
25. قوي قۇيرۇقىغا يىغار، بۇقا بويىنىغا.
26. قوي قىردا سەمىرىدۇ، پىت كىردا.
27. قوينى سالجا يەيدۇ،

- سېڭىڭنى كۆمسەن ئاشقا.
24. بىر كۈن بالدۇر تېرىسالىڭ،
- ئون كۈن بالدۇر ئالارسەن.
25. بىر كۈن كەنجە تېرىسالىڭ،
- ئون كۈن كەنجە پىشىدۇ.
26. پىشقان قاپاق تورلىشىدۇ،
- يەر بۇزۇلسا شورلىشىدۇ.
27. تاغنى ئاچسالىڭ بوز قىلىپ،
- ئۆيىنى باسار سەل قىلىپ.
28. تاللاپ تېرىسالىڭ بىر تالنى،
- كۈزدە ئالسىن مىڭ تالنى.
29. تەكشى چاچسالىڭ تاختىدەك ئۈنەر،
- ئالا چاچسالىڭ پاختىدەك ئۈنەر.
30. توپا ئالسالىڭ دۆڭدىن ئال.
31. توپىنى قانچە ئېگىز يۆلسەڭ،
- قوناق شۇنچە يوغان بولۇر.
32. توختىمىغان يارغا چوڭ قوزۇق قاق.
33. توڭدا يەر تېرىسالىڭ،
- ئوڭدا يېتىپ يەيسەن.
34. تېرىق تاپسالىڭ تاشقا چاچ.
35. تېرىق تېرىغان يەر — كېزىكتىن قوپقان ئەر.
36. تېرىق قۇلىقىدىن،
- بالا كىچىكىدىن.
37. تېرىق ئوخشىسا پاخلى كۆپ چىقار.
38. تېرىغان يېرىڭ نەم بولسۇن،
- كىرىدىغان يېرىڭ كەڭ بولسۇن.
39. خالىڭ قېرىسا داشقال چىقىدۇ،
- يەر قېرىسا چاشقان.
40. خامان ئىشى يەل بىلەن،
- ئادەم ئىشى ئەل بىلەن.
41. دان سۈيى — جان سۈيى.
42. دەلۋىنىڭ ئاپتىپىغا ئالدىنما،
- دۈشمەننىڭ كۈلكىسىگە ئالدىنما.
43. دېھقان بولسالىڭ قىغدىن ئايرىلما.
44. دېھقان بولسالىڭ ۋاقتى — سائىتىنى بىل،
- تېرىقچىلىقىنى ئۆز ۋاقتىدا قىل.
45. دېھقانچىلىق كۈندۈز — كېچە،

4. ئارپىنى ياش ۋاقتىدا سۇغار،
- بۇغداينى باش ۋاقتىدا سۇغار.
5. ئاستىنى ئۆرۈپ ھەيدىسەڭ، دۆۋلەپ ھو -
- سۇل ئالسىن.
6. ئاشنى ئوردا ساغلا، قوينى قوتاندا.
7. ئاق لەيلى بار يەرگە ئاش تېرىما.
8. ئالا كېۋەز ئاتقا مىندۈرەر،
- قېلىن كېۋەز قىرغا مىندۈرەر.
9. ئالتىنچى ئايدا يەر ھەيدىسەڭ، ساپان ئال -
- دىدىن ياغ تامار.
10. ئالما چېچەكلىگەندە ئالتۇن بېرىپ بۇغداي
- سۇغار.
11. ئامۇت چېچىكىدە بۇغداي سۇغارسالىڭ ئو -
- راڭنى چوڭقۇر قىل.
12. ئايرىپ - ئايرىپ ھەيدىسەڭ ئارىدەك بولۇر،
- يېرىپ - يېرىپ ھەيدىسەڭ يىڭىندەك بولۇر.
13. ئەتىيازدىكى سۇسىز يەر،
- كۈزدە بولۇر تېتىر يەر.
14. باغقا بۇغداي تېرىسا، بۇدۇشقا بولۇر،
- ئۆيدە خەجە بولمىسا، خوتۇن ئۇرۇشقا بولۇر.
15. بالدۇر تېرىغان ئاش ئالار،
- كېيىن تېرىغان شاخ ئالار.
16. باھار كەلمەي مۇز ئېرىماس،
- توقسان تولماي يەر تېرىماس.
17. بۇغداي تېرىسالىڭ توڭغا،
- ئىشىڭ تارتار ئوڭغا.
18. بۇغداي تېرىسالىڭ كۈزگى تەر،
- ئارپا تېرىسالىڭ بوزغا تەر.
19. بۇغداي تېرىسالىڭ يەڭگىلەرەك كۆم،
- قوناق تېرىسالىڭ چوڭقۇرراق كۆم.
20. بۇغداي دېگۈدەك:
- مېنى مۇزغا مىلىسەڭ، سېنى ئۇنغا مىلەيمەن.
21. بۇغداي قورقار چىملىقتىن،
- بەدەن قورقار چىملىقتىن.
22. بۇغداي قىغ بىلەن ئوخشار،
- قوناق تىغ بىلەن ئوخشار.
23. بۇغداينى كۆمسەڭ مۇزغا،

67. شورلۇق يەرگە ئوسا بىكار،
قېرى خوتۇنغا ئوسما بىكار.
68. شورى تولا يەردىن قورق،
بىكار تەلەپ ئەردىن قورق.
69. قار ياغدى — ئۇن ياغدى.
70. قوناق دانغا ماڭغاندا ساقىلى كۆپ چىقار،
تېرىق ئوخشىسا پاخىلى كۆپ چىقار.
71. قوناق شالاڭلىقتىن،
بۇغداي قويۇقلىقتىن.
72. قوناقنى دۆڭگە تېرى،
بۇغداينى ئويغا تېرى.
73. قوناقنى دۆڭگە تېرى، بېدىنى ئويغا.
74. قوناقنىڭ پۆپۈكى ئاقارسا، مەدىكى قاتىدۇ.
75. قوناقنى ئوتاپ تۇر،
تېرەكنى پۇتاپ تۇر.
76. قۇشقاچ باسقان يەردىن قاچ.
77. قىزىق ئۆتمەي نان پىشماس،
تومۇز كۆرمەي دان پىشماس.
78. قىغ يىغقان ئاش يىغىدۇ.
79. كەتمەن چاپساڭ ئەپلەپ چاپ،
يەر تومۇرىنى ئىزدەپ چاپ.
80. كەكرىنى ئاشقا سالما،
كەتمەنى تاشقا سالما.
81. كۆپ چاي ئىچكەن ئەر قېرىماس،
شۈدىگەرلىگەن يەر قېرىماس.
82. كۆكتات تېرىساڭ ئوتاپ تۇر،
كۆچەت تىكسەڭ پۇتاپ تۇر.
83. كۈزنىڭ پوقى ئەتىيازدا ئالتۇن.
84. كېۋەزنى قارا نەمگە تېرى،
قوناقنى سېرىق نەمگە تېرى.
85. كېۋەزنىڭ تاختىسى تاپتىن، پاختىسى
ئاپتاپتىن.
86. ناشتا قىلغان ئادەم قېرىماس،
شۈدىگەر قىلغان يەر قېرىماس.
87. مايسىنىڭ بېشىغا چىققان سېغىز،
ئادەمنىڭ بېشىغا چىققان ئېغىز.
88. مايسىنى ئوبدان ئۆسسۈن دېسەڭ، ھاشا.

- چارۋىچىلىق كۆچە - كۆچە.
46. دۈشمەننىڭ بىلەن بەسلەشسەڭ قارا ئاش تەر.
47. زىرائەتنىڭ كۆكىگە ئىشلىمەي تۈۋىگە
ئىشلە.
48. زىرائەت يەرنىڭ ئۆگەي بالىسى، ياۋا ئوت
ئۆز بالىسى.
49. زىغىر تېرىغان يەر — كېزىك بولغان ئەر.
50. زىغىر دېگۈدەك: مېنى لايغا مىلىسەڭ،
سېنى مايغا مىلەيمەن.
51. زىغىرنى قوي يېگۈدەك چاچ.
52. سامساق تىكسەڭ باش كۈز تىك.
53. سايغا بۇغداي تېرىسا،
بۇغداي بۇدۇشقا بولغۇدەك.
54. سۇسىز بېلىق بولماس،
قىرىسز تېرىق بولماس.
55. سۇ كېلىشتىن ئىلگىرى تۇغان سال،
يار كەتمەسۇن يوغان سال.
56. سۈلۈك بولساڭ شال قىل،
بالىلىق بولساڭ مال قىل.
57. سۈمبۈلدا سۇ سال، مىسراندا تەر، سەرە -
تاندا ئور.
58. سۇ يوق دېگەن ھۇرۇنلۇق،
قۇدۇق قازماق ئورۇنلۇق.
59. سېرىق نەمگە قوناق تەر،
قارا نەمگە كېۋەز تەر.
60. سېغىز يەر — مېغىز يەر،
شور يەر — پور يەر.
قۇم يەر — شور يەر.
61. شالاڭ شالدا كۆپ يېكەن،
مىللەتۈزنىڭ كۆڭلى تىكەن.
62. شامال چىققاندا ئات، توختىغاندا يات.
63. شالاڭ بۇغداي باش كۆرسىتەر،
قېلىن بۇغداي چەش كۆرسىتەر.
64. شال سۇغا قانماس، چال ئۆيگە.
65. شورتاڭ يەردىن ئاشلىق چىقماس،
مەزھەپ كۆپ يەردىن باشلىق چىقماس.
66. شورلۇق يەردە سۈمبۈل ئۈنمەس.

- راتنى يوقات.
89. موزايلىق ئىنەك خامانغا يارماس،
شاتىراق ئىنەك پايخانغا يارماس.
90. مۈشۈكى ياخشى ئۆيىنىڭ تاغىرى ساق.
91. ھايۋاننىڭ كۆپىيىشى نەسىل بىلەن،
دېھقاننىڭ ئىشى پەسىل بىلەن.
92. ھوت، كەتمەن سېپىنى تۈت.
93. ئوت باسقان يەردە زىرائەت بولماس.
94. ئوتنىڭ ئانىسى گۈگۈت،
ئاشلىقنىڭ ئانىسى ئوغۇت.
95. ئوت ئۆچەرسەڭ چوغنى قويما،
ئوتاق ئوتساڭ يىلتىزنى قويما.
96. ئورما بۆلۈمدە تۈگەر.
97. ئورما كەلمەي ئېشىڭنى تۈگەتمە.
98. ئوسا سۈيى — ماي سۈيى
دان سۈيى — جان سۈيى.
99. ئوساڭ چالا بولسا، مایساڭ ئالا بولۇر.
100. ئوغۇت بىلەن يەر كۈچلىنەر،
ئەمگەك بىلەن ئەر كۈچلىنەر.
101. ئوغۇت سالىساڭ قاماللاپ،
ئاش ئالىسەن پاتمانلاپ.
102. ئوقۇرنى ئېگىز قىلساڭ، ئاتتىن قۇرۇق
قالسەن،
كۆلچەكنى تېپىز چاپساڭ، سۇدىن قۇرۇق قا-
لسەن.
103. ئۇرۇشقا خوتۇن ئەرنى قېرىتار،
گازىر يىلتىزى يەرنى قېرىتار.
104. ئۇرۇقۇڭ غول بولسا، مایساڭ مول بولۇر.
105. ئۇرۇق تاپساڭ داڭگالغا تاشلا،
سۆڭەك تاپساڭ جاڭگالغا تاشلا.
106. ئۇرۇقنى بېشى بىلەن ساقلا،
جىڭنى تېشى بىلەن ساقلا.
107. ئۈرۈك قىزىلكوس، بۇغدايغا سۈنى توس.
108. ئۈچ ھەيدىگەن يەر — ئالتۇن.
109. ئېرىق چاپساڭ ئۈستىدىن چاپ،
تاش قازساڭ ئاستىدىن قاز.
110. ئېگىز يەرنى يونۇپ تۇرساڭ،
تۆۋەن يەرنى ئوۋۇپ تۇرساڭ.
- تۆۋەن يەر ئۆزىنى ئوۋۇشۇر.
111. ياخشى ئۇرۇقتىن ياخشى پىياز.
112. يازدا سالمىساڭ ئۇرۇق،
كۈزدە قالسەن قۇرۇق.
113. يامان ياخشى بىلەن سورىلار،
بۇغداي سامان بىلەن سورىلار.
114. يامغۇر ياغدى — ياغ ياغدى،
قار ياغدى — نان ياغدى.
115. يەر بۇزۇلسا بۇدۇشقا بولۇر،
خوتۇن بۇزۇلسا ئۇرۇشقا بولۇر.
116. يەر تېرىساڭ توڭدا،
يېتىپ يەيسەن ئوڭدا.
117. يەر تېرىساڭ رەت بىلەن،
مولا بولساڭ خەت بىلەن.
118. يەر تېرىساڭ ئۇرۇق تاللاپ،
ئاش ئالىسەن پاتمانلاپ.
119. يەرنىڭ ئەسكىسى يوق، قىغى يوق،
ئەرنىڭ ئەسكىسى يوق، پۇلى يوق.
120. يەرنىڭ خۇشلۇقى يامغۇر،
تەننىڭ خۇشلۇقى چامغۇر.
121. يەرنىڭ دەردى بولسا شورلايدۇ،
ئادەمنىڭ دەردى بولسا توۋلايدۇ.
122. يەرنىڭ غېمى — ئوغۇت،
ئانىنىڭ غېمى — تۇغۇت.
123. يەرنى ئوت باسقنى — ئىگىسىنى نەس
باسقنى.
124. يەرنى ئوغۇتقا تويدۇرساڭ،
قورساقنى ئاشقا تويدۇرسەن
125. يەر ھەيدىسەڭ كۈز ھەيدە،
كۈز ھەيدىمىسەڭ يۈز ھەيدە.
126. يەر ھەيدىگەن بۇقىدا،
شالنى سوققىن سوقىدا.
127. يەر ئوغۇتتىن بىلىنەر،
ھوسۇل چاناقتىن بىلىنەر.
128. يۇپقا قوناققا تاغار توشار،
قېلىن قوناققا خالتا توشار.

29. ئۈزۈم بىدىشتە ياخشى
- بەشىنچى، ئاسترونومىيە، ھاۋارايى ۋە كالىندارچىلىققا ئائىت ماقال - تەمسىللەر
1. ئاخشامدا بۇلۇت كۆپەيسە، ئەتىسى ئاپتاپ سىن، ئەتىگەندە بۇلۇت كۆپەيسە، كەچتە ئوت سىن.
  2. ئايغا قاراپ ئېزىقساڭ، تۆمۈر قوزۇققا تە - زىم قىل.
  3. ئاي قوتانلىسا ئايدا ياغار، كۈن قوتانلىسا كۈندە ياغار.
  4. ئاينىڭ نۇرى قوياشتىن.
  5. ئەتىيازدا ياغقان يامغۇر گۆھەردىن قىممەت.
  6. ئەتىيازدا توخۇ تويماس.
  7. ئەتىيازنىڭ ئاپتېپىدىن قاچ، كۈزنىڭ ئاپتېپىدا يات.
  8. بارچە بۇلۇتتىن يامغۇر كۈتمە.
  9. بارس يىلى — بايلىق، قۇيان يىلى — قەھەتچىلىك.
  10. بارس يىلىدا بارىڭنى قاچ، ھېچبولمىسا تېرىق قاچ.
  11. بوران بولسا ئارام يوق، يامغۇر ياغسا توزان يوق.
  12. بوراننىڭ ئالدى تىنجىق، كەينى يامغۇر.
  13. بوراننىڭ ئەلچىسى قۇيۇن، ئۇرۇشنىڭ ئەلچىسى ئويۇن.
  14. بوراننى يامغۇر ياپىدۇ، ئوسۇرۇقنى چامغۇر ياپىدۇ.
  15. بۇلۇتنىڭ قەدرى يوق ئاينىڭ بېشىدا، پېقىرنىڭ قەدرى يوق باينىڭ يېنىدا.
  16. پارچە بۇلۇتتىن يامغۇر كۈتمە.
  17. تاغ يېنىدا يامغۇر كۆپ، دېڭىز يېنىدا بوران كۆپ.
  18. توقايدا شامال چىقسا، قۇمدا بوران چىقىدۇ.
  19. تومۇزدا ئۈچ كۈن يامغۇر ياغسا، چاشقان ئۆلەر.
  20. تۇرپاننىڭ قىشى ئاز، سوغى ئەتىياز.
  21. تۇمان كەتمىسە جۇت بولىدۇ، تومۇز كەتمىسە قۇرت بولىدۇ.
  9. باغنى يازدا چۆل قىل، قىشتا كۆل قىل.
  10. بېھى سالساڭ كۆلگە سال، ئانار سالساڭ چۆلگە سال.
  11. تال دەيدىكەن:
  - ئېتىم يانتاق، ئىگەم جاللات بولسا.
  12. تالغا تىخ، كۆكتاتقا قىغ.
  13. تالغا يانتاق كۆم، قاپاققا تېرە كۆم.
  14. تامچە سۇدا تال كۆكرەر.
  15. جىرىم مىقلانغۇچە، ئۈزۈم شاخلانغۇچە.
  16. چىلانغا چۆل ياخشى، ياڭاققا كۆل ياخشى.
  17. دۆڭ تاغ بولماس، ئازغان باغ بولماس.
  18. دۈشمىنىڭنى يېنىڭغا يولاتما، قارىياغاچنى يېنىڭغا يولاتما.
  19. سۈننىڭ ياخشىسى بۇلاقتىن، مېۋىنىڭ ياخشىسى ئۇلاقتىن.
  20. شاپتۇل قوي ئۆزۈڭگە، ئۆرۈك قوي بالاڭغا، ئامۇت قوي نەۋرەڭگە، ياڭاق قوي چەۋرەڭگە.
  21. قارلىغاچ كەلگۈچە قۇلاق تەش، كاككۇك كەلگۈچە ئۈزۈم يەش.
  22. قوغۇننىڭ ئوبدىنى ئۈزۈن پېلەكتە، چىشنىڭ ئوبدىنى تۆۋەن بىلەكتە.
  23. قوي باقساڭ قاشا قىل، ئالما تىكسەڭ ئاچا قىل.
  24. قۇملۇق يەرگە شاپتۇل تىكىپ باغ قىلما.
  25. قېرى كۆچەتنىڭ مېۋىسى كېسەل، ياش كۆچەتنىڭ مېۋىسى ھەسەل.
  26. كۆككۈرەك كەلمىگۈچە تەك ئاچما.
  27. مېۋەڭ لاۋزا بولسا ئۇلاپ باق، بولمىسا تۇۋىنى يۇمشىتىپ كولاپ باق.
  28. ئوبدان بولسا پېلىكى، ئوخشار ئۇنىڭ خەمىكى.

45. قىشنىڭ رەڭگى سۇلتايسا، رەڭگى قىشنىڭ رەڭگى رەڭگى.
- كۆچەت بېغى پۇلتىيار. قىشنىڭ رەڭگى رەڭگى.
46. قىشنىڭ شامىلى چاقىدۇ، شامىلى يازنىڭ يازنىڭ شامىلى ياقىدۇ.
47. قىشنىڭ شامىلى ياندىن ئۆتەر، شامىلى ئەتىيازنىڭ شامىلى جاندىن ئۆتەر.
48. قىشنىڭ قىش بولغىنى ياخشى، يازنىڭ ياز بولغىنى ياخشى.
49. قىشنىڭ كۈنى بىر تۇتام. قىشنىڭ كۈنى بىر تۇتام.
50. قىشنىڭ سوغۇقى ياندىن ئۆتەر، ئەتىيازنىڭ سوغۇقى جاندىن.
51. قىش قانچە سوغۇق بولسا، باھار شۇنچە ئىللىق بولۇر.
52. كاككۇكنىڭ ئۈندىن باھارنىڭ كەلگىنى بىلىنەر.
53. كەچ كۈزنىڭ گۈلدۈرى بار، يامغۇرى يوق، قېرى كىشىنىڭ ھەيۋىسى بار، ماغدۇرى يوق.
54. كۈز شامىلى ياندىن ئۆتەر، ئەتىياز شامىلى جاندىن.
55. كۈلۈپ تۇرۇپ يىغلىغان خوتۇندىن قورق، ھاۋا ئوچۇق تۇرۇپ چىققان بوراندىن قورق.
56. كۈن تىكلەنسە سايەڭ قىسقىرار.
57. كۈنگە باققىنى قىزىل بوپتۇ، بۇلۇتقا باققىنى قارا بوپتۇ.
58. كېچىدىن سەھەر ياخشى، چوكانتالدا سەپەر ياخشى.
59. ھاۋانىڭ يامىنى تىنجىق، بالىنىڭ يامىنى ئىنجىق.
60. ھاۋا ئوچۇق ياغقان يامغۇردىن ھەزەر ئەيلە، كۈلۈپ تۇرۇپ يىغلىغان ئايلامدىن ھەزەر ئەيلە.
61. ئۈكەر يانغا ئۆتسە يازغا تەۋە، تۇماق گەدەنگە چۈشسە تازغا تەۋە.
62. ئىت يىلىدا مال كۆپىيەر.
63. يامغۇر تامچىلاپ چۈشەر، مۆلدۈر قامچىلاپ چۈشەر.
64. يامغۇرسىز باھارنىڭ لەززىتى بولماس،

22. تۇتۇشمىغۇچە ئارا تۈزەلمەس، شامال چىقمىغۇچە ھاۋا ئېچىلماس.
23. چاشقان يىلى توقچىلىق، قوي يىلى پوقچىلىق.
24. چاقماق چاقسا دەرەختىن قاچ.
25. چولپان تۇغسا ئاي پاتار.
26. چىللە كىردى قىش قالمىدى، تومۇز كىردى ياز قالمىدى.
27. دەلۋىنىڭ ئاپتىپىغا ئالدىنما، دۈشمەننىڭ كۈلكىسىگە ئالدىنما.
28. دەلۋە — دىۋانە، سوغۇق — بىگانە.
29. سۈمبۈلە تۇغسا كۈن كۈزگە تايىدۇ.
30. سۈمبۈلە يېمى، قىشنىڭ غېمى.
31. سېرىقتال چاغدا ئەر سارغىيار.
32. شاپاق يەرگە چۈشتى كۈزگە تەۋە، ساقال چىقتىمۇ ئەرگە تەۋە.
33. شار — شار يامغۇر سىلاپ ئۆتەر، سىم — سىم يامغۇر چىلاپ ئۆتەر.
34. شارقىراپ ياغقان يامغۇر ياندىن ئۆتەر، سىمىلداپ ياغقان يامغۇر جاندىن ئۆتەر.
35. شالاڭ بۇلۇتنىڭ يامغۇرى ئاز.
36. شامال چىقمىغۇچە ھاۋا ئېچىلماس.
37. شامالنىڭ ئالدى قۇيۇن، جېدەلنىڭ ئالدى ئويۇن.
38. غازاڭنىڭ چۈشكىسى كەلسە بىردەمچىلىك.
39. غاز كەلدى — ياز كەلدى، غاز كەتتى — ياز كەتتى.
40. غاز كەلسە يازغا تەۋە، قۇماق گەدەنگە چۈشسە تازغا تەۋە.
41. قارلىغاچ پەس ئۈچتى، يەرگە يامغۇر چۈشتى.
42. قەشقەرنىڭ قىشى ئاز، سوغۇقى ئەتىياز.
43. قەۋس تۇغماي قىش كەلمەس، قارلىغاچ كەلمەي ياز كەلمەس.
44. قۇلاقنىڭ ئالدى يۈزگە تەۋە، غازاڭ چۈشسە كۈزگە تەۋە.

22. ئانار يەك، پايدا قىلسا يەنە يەك.
23. ئاۋۋال ئادىمنى داۋالا، ئاندىن ئاغرىقنى داۋالا.
24. ئەتىگەندە قىلسا ناشتا، كېسەل بولماس باشتا.
25. ئەتىگەنلىك ناشتىدىن قالماڭ، كەچكى تاماققا ساقلماڭ.
26. ئەتىگەنلىك ناشتىدىن قالساڭ كەچكىچە پۇشايمان، دەسلەپكى سودىدىن يانساڭ چۈشكىچە پۇشايمان، تۇنجى خوتۇندىن ئايرىلساڭ ئۆلگىچە پۇشايمان.
27. ئەركەچ ئەتى ئەم بولۇر، ئەچكۈ ئەتى يەل بولۇر.
28. ئەر كىشى بېلىدىن قېرىيدۇ، خوتۇن كىشى گېلىدىن قېرىيدۇ.
29. ئەمەنلىكتە ئەر ئۆلمەس، ئېرەنلىكتە ئات ئۆلمەس.
30. باش ئاغرىقىغا تەمبۇر، چىش ئاغرىقىغا ئامبۇر.
31. باش ئاغرىقى غەمدىن، بەل ئاغرىقى نەمدىن.
32. باشنىڭ خۇۋلۇقى دوپپا بىلەن تەلپەك، قورساقنىڭ خۇۋلۇقى پولۇ بىلەن چەلپەك.
33. باشنىڭ ساقلىقى بولسا، تەننىڭ ساقلىقى بولۇر.
34. بوشىغان چىش چىڭماس.
35. بۇلاق سۈيى كۆزگە داۋا، بىتاپقا ئاپتاپ داۋا.
36. بېشىڭ قايسا بوينۇڭغا سامساق ئېسىۋال، ئاچچىقنىڭ كەلگەندە ئۈزۈڭنى بېسىۋال.
37. بېشىڭنى ئايساڭ تاز بولماس ئىدىڭ.
38. بېشىڭنى سالقىن، قورسىقىڭنى توق، پۇ-تۇڭنى ئىسسىق تۇت.
39. بېغىر ئوتتا پىشىدۇ، بېغىر يوتتا پىشىدۇ.
40. بېقىنغا تۇرغان يەلدىن قورق، تىلەيدىغان ئەلدىن قورق.

- بىلىمسىز ياشلىقنىڭ ئىززىتى يوق.
  65. يۇلتۇز قۇيرۇقسىز كۆچمەس.
  66. يېغى بولسا ياۋ ياتماس، يەر تەۋرىسە ئات ياتماس.
- ئالتىنچى، تېبابەتچىلىككە ئائىت ماقال - تەمسىللەر
1. ئاپتاپ كۆرمىگەننىڭ ئۆمرى كوتا.
  2. ئاچچىق دورا شىپالىق كېلەر.
  3. ئاچچىقنى ئاچچىق ئالىدۇ.
  4. ئاچچىق قېرىتار، كۈلكە ياشارتار.
  5. ئاچچىقى يوق ئادەم ئاسان قېرىماس.
  6. ئاچلىق بار يەردە ئاغرىق بار.
  7. ئاچ ئۇخلىساڭ تېتىك قوپسەن.
  8. ئادەم تاماقنى يەيدۇ، ئارتۇق تاماق ئادەمنى يەيدۇ.
  9. ئاز يە، ئاسان تېرىل.
  10. ئاز يە، كۆپ چاينا.
  11. ئاز يېگەن كۆپ يەر.
  12. ئاشنىڭ ئالىسى قورساق ئاغرىتار، كۆڭۈلنىڭ ئالىسى ئادەم ئۆلتۈرەر.
  13. ئاغرىغان چىشنىڭ دورىسى ئامبۇر.
  14. ئاغرىق پاتمانلاپ كىرىپ، مىسقاللاپ چىقار.
  15. ئاغرىق تاغ يىقىلغاندەك كېلىپ، قىل سۇغارغاندەك چىقار.
  16. ئاغرىق نەدىن كېلىدۇ، ئىلغىماي يېگەن ئاشتىن.
  17. ئاغرىقنى بۇس ئۆلتۈرەر، يىگىتنى نومۇس ئۆلتۈرەر.
  18. ئاغرىقنىڭ سانجىقى يامان، سۆزنىڭ ئاچچىقى يامان.
  19. ئالدىغا كەلدى دەپ يەۋەرمە، ئاغزىغا كەلدى دەپ دەۋەرمە.
  20. ئالتۇننىڭ رەڭگى سېرىق، قىزىتما جانغا قېرىق.
  21. ئالما يەپ سۇ ئىچمەڭ ئاغرىيسىز، جىگدە يەپ سۇ ئىچمەڭ سەمىرىيسىز.

64. تۆمۈرنى بازغانلىمىسا سايمان بولماس، ئادەم چېنىقىمىسا ساغلام بولماس.
65. تۆمۈرنى دات يەيدۇ، ئۆمۈرنى دەرد.
66. تېرىككەك ئاسان قېرىيدۇ.
67. تىلىك كۆيسە تۈز يالا، ئىچىك كۆيسە مۇز يالا.
68. جاراھەتنىڭ بېشى دانخورەك.
69. چاقاقنى قاينىتىپ ئىچ، چېنىقىغا دەرمان.
70. چاياننىڭ زەھىرىنى چايان ئالىدۇ.
71. چاي قىزىق، تاۋۇز سوغۇق، چىشنى بۇزار، ئۆزى قېرى، خوتۇنى ياش، ئىشنى بۇزار.
72. چاينىماي يېگەن كۆشمەي ئۆلەر.
73. «چوكا ياغ» دەپ يېمە شامنى، «قورسىقىم ئاچ» دەپ يېمە خامنى.
74. چۈشلۈك ئۇيقۇ — خوشلۇق ئۇيقۇ، سەھەر ئۇيقۇ — زەھەر ئۇيقۇ.
75. چېچەكتە چېكىلمىگەن قىزىلدا قىرىلار.
76. چېچەكنىڭ ئېتى يامان، قىزىلنىڭ يېلى يامان.
77. چىش ئاغرىقى مېڭىنى يەيدۇ، قۇلاق ئاغرىقى تېڭىنى يەيدۇ.
78. چىش باشقىچە ئاغرىيدۇ، كۆز باشقىچە ئاغرىيدۇ.
79. چىشنىڭ دورىسى ئامبۇر، ئۆپكىنىڭ دورىسى چامغۇر.
80. چىش سوغۇقتىن ئاغرىيدۇ، كۆز ئىسسىقتىن ئاغرىيدۇ.
81. چىشنىڭ ئاغرىسا تىلىڭنى تارت، قورسىقىڭ ئاغرىسا نەپسىڭنى تارت.
82. چىشنىڭ ئاغرىسا تىلىڭنى تارت، ئىچىڭ ئاغرىسا گېلىڭنى تارت.
83. دات تۆمۈرنى يەيدۇ، دەرد ئۆمۈرنى يەيدۇ.
84. دات تۆمۈرنى يەيدۇ، ھەسرەت ئۆمۈرنى يەيدۇ.

41. بىر كۈن يامغۇردا قالسا ھەپتە چۈشكۈرەر.
42. بىر كېسەل ئون كېسەلنى باشلاپ كېلەر.
43. بىنەم يەرگە يامغۇر، ئۆپكە كېسەلگە چامغۇر.
44. پاختا كىرلەشسە ماز بولۇر، باش كىرلەشسە تاز بولۇر.
45. پاسقنى پىت باسار، مەينەتنى چاقا باسار.
46. پاكىزلىق ساغلاملىقنىڭ دورىسى، پاكىزلىق — ھەسەل.
47. مەينەتلىك — كېسەل.
48. پەس يەردە ياتما سەلگە كېتەرسەن، دۆڭ يەردە ياتما يەلگە كېتەرسەن.
49. پىشىمىغان ئاشتىن خام كاۋا ياخشى.
50. پىيادە يۈرمەن دېگىنىڭ، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرمەن دېگىنىڭ.
51. تاتلىق يېمەكلىك چىشنى بوشتىدۇ.
52. تازىلىقى ياخشى، كېسەل ئاز، ئوچىقى ياخشى، ئېشى ساز.
53. تاللىمىغان غىزا قورساقنى ئاغرىتار.
54. تاماقنى كۆپ يېسەڭ قارنىڭ بۇزۇلۇر، غەمنى كۆپ يېسەڭ بەدىنىڭ بۇزۇلۇر.
55. تاماقنى يەپلا ئۇخلىغانلىق، زەھەرنى يەپلا ئۇخلىغانلىق.
56. تام تۇۋىدىن، دەرەخ ئۇچىدىن، ئادەم ئىچىدىن قېرىيدۇ.
57. تام زەيدىن ئۆرۈلەر، ئادەم غەمدىن.
58. تەن راھىتى ئاز يېيىشتە، تىل راھىتى ئاز دېيىشتە.
59. تومۇزدىكى ئورما بەدەندىكى ئەڭگىزنى ئالار.
60. تويماق قورساققا توختىماس كېسەل تېگىپتۇ.
61. تۈرۈپ بازارغا چىقسا، تېۋىپقا ئىش قالماس.
62. تۆمۈرچىنىڭ سوغۇقى ئېشىپ ئۆلۈپتۇ، كېمىچىنىڭ ئىسسىقى ئېشىپ ئۆلۈپتۇ.
63. تۆمۈر نەمدە تۈگەيدۇ، ئۆمۈر غەمدە تۈگەيدۇ.

(توپلاپ رەتلىگۈچى: شىنجاڭ ئۈنۋېرسىتېتى ماركسىزىم فاكولتېتىدا)

توپلاپ رەتلىگۈچى: ھەلىمگۈل ئابلىز

دەريا بويلىقلارنىڭ ماقال - تەمسىل ۋە ئىدىئوملىرى

دەريا بويلىقلار تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ ئىچكى قىسمىغا جايلاشقان دەريا بويى يېزىسىدا ياشاۋاتقان چارۋىچى ئۇيغۇرلاردۇر. ئۇلار ئۆزلىرىنى «دەيۋۇيلاغ»، «دەيياۋۇيلاغ» («دەريا بويلىق» دېمەكچى) دەپ ئاتايدۇ. دەريا بويلىقلار تا- راتقۇلار ۋە ئىلىم ساھاسىدىكىلەر تەرىپىدىن «قۇملۇقتىكى ياۋايى ئادەملەر»، «ھالاكەت دېڭىزىدىكى سىرلىق قەبىلە»، «كېرىيە بېكىنمە كىشىلىرى»، «تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ ئىچىدىكى دۇنيادىن ئايرىلغان ئادەملەر» دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتالغان. دەريا بويى يېزىسى كېرىيە ناھىيەسىگە تەۋە بولۇپ، يېزىلىق ھۆكۈمەت جايلاشقان تېرىم دېگەن جايدىن ناھىيە بازىرىغىچە تەخمىنەن 230 كىلومېتىر كېلىدۇ. ھازىر بۇ يېزىدا 1400 گە يېقىن ئادەم بار. دەريا بويلىقلار ئۆزلىرى ماكانلاشقان «ھالاكەت دېڭىزى» دەپ نام ئالغان تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ كىندىك رايونىنىڭ ئالاھىدە مۇھىم- تىغا ماسلىشىش جەريانىدا ئۆزگىچە بولغان بوستانلىق مەدەنىيىتىنى ياراتقان. دەريا بويلىقلارنىڭ بۇ ئالاھىدە مۇ- ھىتتا بارلىققا كەلتۈرگەن مەدەنىيىتىنى، يەنى ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش تەجرىبىلىرى، پەلسەپىۋى قاراشلىرى، يەر- لىك بىلىملىرى قاتارلىقلارنى ئۆز نۆۋىتىدە ئۇلارنىڭ ماقال - تەمسىللىرىدىن چۈشىنىۋېلىشقا بولىدۇ.

2010 - يىلىدىن بۇيان دەريا بويى يېزىسىدا ئېلىپ بارغان ئىلمىي تەكشۈرۈش جەريانىدا توپلىغان ۋە دەريا بويى- لىقلار توغرىسىدا يېزىلغان كىتابلاردا خاتىرىلەنگەن ماقال - تەمسىللەرنى رەتلەپ، كۆپچىلىكنىڭ پايدىلىنىشىغا سۇن- دۇم. ماقال - تەمسىللەر دەريا بويلىقلارنىڭ شىۋىسى بويىچە بېرىلدى، چۈشىنىش قىيىنراق ماقال - تەمسىللەرگە ۋە دىيالېكت - شىۋە سۆزلىرىگە ئىزاھ بېرىلدى.

1. ئېقىندا سۇ يېقىن.

دەريا ئېقىنلىرىغا يېقىن ئولتۇرسا، سۇ قۇلايلىق بولىدۇ، دېگەن مەنىدە. تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ ئىچكىرىسىگە جايلاشقان دەريا بويى يېزىسىدىكىلەر ئىچىملىك سۇ مەسىلىسىنى قۇدۇق كۈلۈش ئارقىلىق ھەل قىلىدىغان بولۇپ، ئادەتتە دەريا ئېقىنلىرىنى ياكى ئېقىنغا يېقىن جايلارنى ئازراق كۈلسىلا تاتلىق سۇ تاپقىلى بولىدۇ. شۇڭا، ئۇلار دەريا ئېقىنلىرىنى بويلاپ ئولتۇراقلاشقان.

2. ئۆلەگ نان - ھاغان نان،

پىتى نان - تېتىگ نان.

كۆمەچ دەريا بويلىقلارنىڭ ئەڭ ئاساسلىق تامىقى بولۇپ، ئۇنى بۇغداي ياكى قوناق ئۈندىن تەي- يارلانغان پېتىر ياكى بولدۇرۇلغان خېمىرنى قىزىتىلغان قۇمدا پىشۇرۇپ تەييارلايدۇ. ئۇلار كۆمەچنى «نان» دەپمۇ ئاتايدۇ. بۇ ماقال، خېمىرتۇرۇچ سېلىپ بولدۇرغان خېمىردا ئەتكەن كۆمەچ قۇۋۋەتسىزىرەك بولۇپ، بۇنداق كۆمەچنى يېسە، قورساق ئىتتىك ئاچىدۇ. پېتىر خېمىردا ئەتكەن كۆمەچ بولسا قۇۋۋەتلىك بولۇپ، قورساققا تۇرىدۇ، دېگەن مەنىدە. شۇڭلاشقا، ئۇلار ئادەتتە پېتىر كۆمەچنى كۆپ يەيدۇ. ئۆلەگ كۆ-

مەچنى ئانچە ياقتۇرۇپ كەتمەيدۇ.

3. پىتى كۆمەچ — تېتىگ كۆمەچ.

«پېتىر نان — تېتىگ نان» دېگەن ماقالغا ئوخشاش مەندە.

4. ئاتقا ئېگە(ر)، كاۋاپقا جىگە(ر).

(ئاتقا ئېگەر ياخشى، كاۋاپقا جىگەر ياخشى).

جىگەردە قىلىنغان كاۋاپنىڭ تاتلىق بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. دەريا بويلىقلار جىگەر كاۋاپىنى تاتلىق ۋە قۇۋۋەتلىك بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. شۇڭا، مال سويغاندا ئۇنىڭ جىگىرىنى چوغقا قاقلاپ ياكى جىگىرىنى ئۇششاق توغراپ چاۋا ياغقا ئوراپ «ياغۇۋغا» («ياغ بېغىر» دېمەكچى) دەيدىغان كاۋاپ قىلىپ يەپ-يىشكە ئادەتلەنگەن.

5. ئۇن ئون ئۆيدە، نان بىر ئۆيدە.

بۇ ماقالنىڭ مەنىسى «ئۇن ياغ ھەر ئۆيدە بار، ياخشى تاماق بىر ئۆيدە (بار)» دېگەن ماقالنىڭ مەنىسى بىلەن ئوخشاش.

6. تاپالمىغىنى چۈجە غوراز،

تاپالمىغىنى بىر باش پىياز.

بۇ ماقالنىڭ مەنىسى «تاپقنى گۈل كەلتۈرەر، تاپالمىغىنى بىر باش پىياز» دېگەن ماقالنىڭ مەنىسى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، ھەر كىم ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ ئىش كۆرۈشنى بىلدۈرىدۇ.

7. پىياز — نامراتنىڭ گۆشى.

تۇرمۇشى قىيىنچىلىقتىراق ئۆتىدىغان، دائىم گۆش يېيىشكە قۇربى يەتمەيدىغان كىشىلەرنىڭ خېمىرىغا پىياز ئارىلاشتۇرۇپ كۆمەچ كۆمۈپ يەپ، ئاددىراق تۇرمۇش كەچۈرىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

8. ئىشلەڭ با، چىشلەڭ با.

«ئىشلىسەڭ چىشلەيسەن» دېگەن مەندە.

9. مېلى يوقنىڭ جېنى يوق.

چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدىغان كىشىلەرگە نىسبەتەن مال — چارۋىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم ئىكەنلىكى، مال — چارۋىسى يوق كىشىنىڭ ھېچقانداق ئېتىبارى بولمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

10. مېلى بارنىڭ مېلىغا،

مېلى يوقنىڭ جېنىغا.

مال — دۇنياسى بارلار پالاكەت — پېشكەللىككە ئۇچرسا، پۇل — مېلى ئارقىلىق ئۆزىنى قوغداپ قالىدۇ. قولى قىسقىراقلار كېلىشمەسلىككە ئۇچرسا ئۆزىنى قۇتقۇزالمى، بالا-قازا، پالاكەتنىڭ قۇربانى بولۇپ كېتىدۇ، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

11. بىتەلەينىڭ ئېشىكى ئۆستەڭگە تېزەكلەيتۇ.

بۇ تەلەيسىز، بەختسىز كىشىلەرنىڭ ئوڭۇشسىزلىق، زىيانغا ئۇچراپ، تاپاۋىتى ئاشمايدىغانلىقى، تەرىكچىلىكى ئىلگىرى باسمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

12. توغراق چاتاشنى بىلمىگەنلەر توقايسىز قالدۇر.

توغراقنى ئىلمىي ئۇسۇلدا ۋاقتى — قەرەلىدە چاتاپ تۇرمىسا، ئۇنىڭ قۇرۇپ كېتىدىغانلىقىنى، شۇنىڭ بىلەن مال بېقىشتا تايىنىدىغان توقايدىن ئايرىلىپ قالىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

13. غېرىب بول(ساڭ) ئوت سىن.

ئوت ئاتا قىلغان ئىسسىقلىق ۋە يورۇقلۇق يالغۇز قالغان ۋە غېرىبسىنىپ قالغان ئادەمگە دەرمان ۋە

ھۈرۈز بېغىشلايدۇ، كۆڭۈلنى ئاچىدۇ، غېرىبلىقنى يوقىتىدۇ، دېگەن مەنىدە. ساھىبى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام.

14. ۋېلىسىپىتتا خوت يوق، دەريا بويىدا سوت يوق.

(ھارۋىدا خوت يوق، دەريا بويىدا سوت يوق).

دەريا بويى يېزىسى بۇرۇندىن تارتىپ ئىنتايىن تىنچ يۇرت بولۇپ، بۇ يەردە يېقىنقى يىللارغىچە ساقچى بولمىغان. بۇ ماقالىنىڭ بىر مەنىسى بۇ يۇرتنىڭ تىنچ يۇرت ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ؛ يەنە بىر مەنىسى، ساقچى بولمىغانلىقتىن بەزى ئۇششاق - چۈششەك دەۋالارنىڭ سورالماي قالىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

15. كىچىك دەريادا ئاققۇچە، چوڭ دەريادا ئېقىپ ئۆل.

(كىچىك دەيدە لەيلىگۈچە، چوڭ دەيدە ئېقىپ ئۆل).

ئادەمنىڭ يۈرەكلىك بولۇشى، ئۇششاق ئىشلار بىلەن مەشغۇل بولماي، چوڭ ئىشلارغىمۇ ئۇرۇنۇپ بېقىشى، تەۋەككۈلچىلىك قىلىپ بېقىشى كېرەكلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

16. دەريا بويىدا ئوغرى يوق، ھېلى قويغان ھېلى يوق.

بۇ دەريا بويى يېزىسىدا ئوغرى - يالغان يوق، تىنچ - خاتىرجەم يۇرت ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈش بىلەن بىللە، ئوغرى يوق دەپ خاتىرجەم بولۇپ قالماي، ھەر ۋاقىت ھوشيار، ئېھتىياتچان بولۇش كېرەكلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

17. توقايدا شامال چىقسا، قۇمدا بوران چىقتۇ.

بۇ قۇملۇقنىڭ ئىچىدە بوران بەك كۆپ چىقىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

18. ئەتىگەنلىكتە بۇلۇت كۆيسە، ئاخشامدا ئوت سىن،

ئاخشامدا بۇلۇت كۆيسە، ئەتىسى ئاپتاپ سىن.

بۇ ئەتىگەندە بۇلۇت قىزارسا، ھاۋا تۇتۇق بولىدۇ، ھاۋا تۇتۇق بولۇپ ئاپتاپ چىقىمىغاچقا، سوغۇق بولىدۇ؛ ئاخشامدا بۇلۇت قىزارسا، ئەتىسى ھاۋا ئوچۇق بولىدۇ، دېگەننى بىلدۈرىدۇ.

19. قۇرۇپ كەتكەن يەدە چۇغۇلدەك قىچقىرىتۇ.

بۇ چۇغۇلدەك دەيدىغان قۇشنىڭ بەك قۇرغاق، چۆل يەرلەردە ياشايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

20. شالدىراڭ يا شالدىراڭ،

كۆچەپ كېتىشكە ئالدىراڭ.

شالدىراڭ دەريا بويى يېزىسىنىڭ شىمالىدىكى بىر جاينىڭ ئىسمى بولۇپ، 80 - يىللاردىن باشلاپ كېرىيە دەريا سۈيىنىڭ ئازلاپ كېتىشى ۋە دەريا ئېقىنىنىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىشىغا ئەگىشىپ، بۇ جايدا سۇ يېتىپ بارالماي قۇرۇپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەردىكى چارۋىچىلارنىڭ ھەممىسى يېزىنىڭ يۇقىرى تەرەپلىرىگە كۆچۈپ چىققان. بۇ ماقالىدا مۇشۇ ۋەقەلىك ئارقا كۆرۈنۈش قىلىنغان.

21. ھېيتتا تەكلىپ يوق.

ھېيت پەتىسىگە تەكلىپ كەتمەيدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. دەريا بويىدا ھېيتتا ھەممە ئادەم ئۆزئارا يوقلىشىدۇ. شۇڭا، بۇ يەردە ھېيت پەتىسى بىر - ئىككى ئايغىچە داۋاملىشىدۇ.

22. يازنى يىغلاپ چىقار،

قىشنى كۈلۈپ چىقار.

بۇ ماقالىدا دەريا بويىلىقلاردىكى، 7 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن تارتىپ تاكى 10 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە چارۋىلارنىڭ قىشلىق يەم مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، جاپاغا چىداپ پىچان ئورۇپ، توغراق شاخلىرىدا قاقتا قىلىۋالسا، يەم - خەشەكتىن غەم قىلماي قىشتىن خاتىرجەم چىقىۋالغىلى بولىدۇ، دەيدىغان كۆز قاراش ئىپادىلەنگەن.

23. مالچى سېمىز بولسا قويللىرى ئورۇق كېلۇر،
 ئورۇق مالچىدىن سېمىز مال چىقۇر.
24. قوينى كېپەككە ئاساڭ،
 قويچىسىنى ئالتۇنغا ئال.
25. قاتتىغ نانغا مۇزلۇق سۇ،
 توکا ئېشەككە تۇزلۇق سۇ.
26. جۇلتاق جۇلتاقنىڭ قاياشى.
27. تۈز دېگەن ئۇلۇغ نەسە، تۈزى بانىڭ ئوتى با.
28. مېيەنە خوتۇن - دېۋانە خوتۇن.
29. قىزىڭ بولسا غورازمۇ ساقلىما.
30. ئۇرۇشقاق قىز تۇل قالا.
31. تاشنىڭ ئېغىرى سايدا،
 خوتۇننىڭ ئېغىرى ئۆيدە.
32. ئېرىڭدىن يامانلىماي، ئەيۋىڭدىن يامانلا.
33. قىزۋالا تالانىڭ ئەدىمى.
34. ھىجايغاقنىڭ نەرقى پەس،
 ئە ئالمىقى يامان تەس.
35. سەگ ۋاپا، خوتۇن جاپا.
36. ئابدان ئە ئەلگە ئورتاق،
 يامان ئە مالغا ئورتاق.
37. ئابدان ئە خوتۇن خارلىماس.
38. ئوغال جەڭگە يارايدۇ،
 قىز ئاشقا (يارايدۇ).
39. ئوغاۋالا - ئائىلىنىڭ تۈۋرۈكى.
40. ئە كىشى - ئايال كىشىنىڭ مۇرەببىسى.
41. ئە خەق بىلەن تەڭ بوما،
 ئە دېگەن يېرىم خۇدا.
42. قۇرۇغ يىگىت ئەمەن پۇرايتۇ.
43. كېچىسى ماڭغان ئەدەمنىڭ ئۆمرى قىسقا.
44. ئىتتىپاقسىزلىق پەيدا قىلغاننىڭ ئۆمرى قىسقا.
45. دەييا بويىنىڭ تۈزى بەك ئۇلۇغ.
46. ئالدىدا چىققان قۇلاقتىن كەينىدە چىققان مۈگۈز ئېشىپتۇ.
47. پەتنۇسكەش، ئىسسىغىچى، يالاقچىدىن سېسىق قۇمچاق ئابدان،
 كاغا كەمەس پو كۆتەكتىن دەييا بويىدىكى دومچاق ئابدان.
48. موندەكتىن دوڭگال ياخشى،
 كازاپتىن توڭغاز ياخشى.
49. ھۇق سۇپى قىشقان يە چۆللىشىپ كېتىتۇ.

50. كالىنىڭ بېشىغا كەگەن كۈن موزاينىڭمۇ بېشىغا كېلىتۈ.
  51. بامايتمە دېگەن تۈگمەنگە يەتتە قېتىم بېرىپتۇ.
  52. بالا - قازا يوقسۇزغا ئۇچرا(ر)، كېيىن ئوقسۇزغا ئۇچرا(ر).
  53. تولداما، كەچ قاغاننى قونداما.
  54. نېراقتىن خوتۇن ئال(مال)ماڭ، يېقىندىن ئېشەك ئال(مال)ماڭ.
  55. پاشىنىڭ قوغى يوق، مەزلۈم كىشىنىڭ ئوغى يوق.
  56. كىشىنىڭ پۇلىسىدا بولماڭ باي، ئاخىر بولارسىز لاي.
  57. شاپتۇلدا باغ ئەتمەڭ، ئەچكۈدە مال ئەتمەڭ.
  58. يالغۇز چاۋاكنىڭ ئۈنى چىقمايتۇ.
  59. جان دېگەن بازغا كىمەس.
  60. ئالدىرىغان جۇگان ئېرىغا سالام قىپتۇ.
  61. قومۇش كۆلدە، يۇلغۇن چۆلدە.
  62. توغراق غازىڭى توغراقنىڭ تۈۋىگە چۈشتۇ.
  63. دەي ئەسلى ئاققان ئېقىنىنى تاپتۇ.
  64. قېرى ئەدەمگە مەسە ياخشى، ھەممە ئەدەمگە بەسە ياخشى.
  65. ئالتىنچى ئايدا ئۇخلىغاندەك ئۇخلاپ كەتمەك.
- تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ ئوتتۇرىسىدا چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدىغان دەريا بويلىقلار ئە - تىيازلىق تۆلدىن ئاخىرلاشقاندىن تارتىپ كۈزلۈك تۆل باشلانغۇچە يەنى 6 - ئايدىن 8 - ئايغىچە جىددىي چارۋىچىلىق ئەمگىكىدىن بوشىنىپ خېلى بىكار بولۇپ قالىدۇ. بۇ مەزگىلدە كۈنمۇ ئۇزۇن بولۇپ، پەقەت مال - چارۋىلارنى سۇغۇرۇپ قويسا، پىچان ئورۇش، توشقانزەدىكى كولاش قاتارلىق ئەمگەكلىرى يوق دە - يەرلىك. شۇڭا، بۇ تومۇز ئايلىرىدا كىشىلەر بىكارچىلىقتىن ئۇخلاپ ئارام ئالىدۇ ياكى خېلى كۆپ سان - دىكى كىشىلەر كېرىيە ناھىيە بازىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جاي، موغاللا يېزىلىرىدىكى ئۇرۇق - تۇغ - قانلىرىنىڭكىگە بېرىپ بىرەر ئايچە تۇرۇپ ئويناپ كېلىدۇ. شۇڭا، «ئالتىنچى ئايدا ئۇخلىغاندەك ئۇخلاپ كەتمەك» دېگەن ئىدىيىمدا «بىكار تۇرۇپ قاپتۇ»، «بىكار بولۇپ قاپتۇ» دېگەن مەنە كۆزدە تۇتۇلىدۇ.
66. توشقان ئاتلىمىغۇدەك بولاپ كەتمەك. قۇملۇقتىكى توقايلىقلارنىڭ قۇرۇپ چۆللىشىپ كېتىشىگە قارىتىلىدۇ. مەسىلەن، «بۇرۇن بىزنىڭ توقايلىقنىڭ ئوتى جىقتى. ھازىر سۇ يوق، قۇرغاقچىلىق، توقايلىرىمىز توشقان ئاتلىمىغۇدەك بولاپ كەتتى.»
  67. گوش سۆرسە توپا شۇقمىغۇدەك. ئوت - چۆپ قويۇق ئۆسكەن، ھەممە يەر ئوت - چۆپ بىلەن قاپلانغان دېگەن مەنىدە. مەسىلەن: «بۇرۇن يېزىنىڭ ئايغىدىكى شالدىراڭ، ئىلەك ۋە ئۇنىڭمۇ ئايغىدىكى 15 كۈنلۈك يەلدە گوش سۆ -

- رسە توپا شۇقمغۇدەك توقايلا بېيىدى. سۇ باماي بۇ يەلە قۇرۇپ چۆللىشىپ كەتتى» (بۇ ماقالە ۱۲۰-۱۲۱-بەتلەردە نەشر قىلىندى).
68. كۆمىچى ئېغى. «مېھرى ئىسسىق» دېگەن مەنىدە. مەسىلەن: «دەييا بويىنىڭ كۆمىچى ئېغى، بى كەگەن ئەدەم كەممەيتىمە دەپسىمۇ يەنە ئەجەب بى كەگە-سى كەپ قالىتقان يە بۇ» 69. تۈزىسى ئېغى. «تۈزى ئېغىر» دېمەكچى، «كۆمىچى ئېغى» دېگەن بىلەن ئوخشاش مەنىدە. 70. بى تەلپەككە پاتقىلى قويماق. بەك قورقۇپ كەتمەك. بىرەر ئىشنى خاتا قىلىپ قويۇپ ياكى گۇناھلىق ئىش قىلىپ قويۇپ باش-قىلار ئالدىدا قورققىنىدىن، خىجىل بولغىنىدىن ئۆزىنى قويدىغان يەر تاپالماي قالماق. 71. ئاغزى ئوت. ئاغزى ئەسكى، ئاغزى يامان.

پايدىلانمىلار:

1. ئۆمەر جان ئىمىن: «تارىمنىڭ يۈرىكىدىكى ئوت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2006 - يىلى نەشرى.
  2. مەتسەيدى مەتقاسىم: «تارىمدىكى مەدەنىيەت ئارىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2011 - يىلى نەشرى.
- (بۇ ماقالە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى 2012 - يىللىق دوكتورلار فوندى تەتقىقات تۈرى «ئىكولوگىيە ئىنسانشۇناسلىقى نەزىرىدىكى قۇرغاق رايون ۋە ئۇيغۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى» نىڭ باسقۇچلۇق نەتىجىلىرىدىن بىرى.)
 (ئېيتىپ بەرگۈچىلەر: دەريا بويى يېزىسىدىن مەتقۇۋان مەتربەھىم، مەتيۋسۇپ مەتقۇۋان، ئابدۇغېنى قادىر، قۇربان يۈسۈپ، رەھىمخان مەمەت، مەتروۋى غېنى.)

(توپلاپ رەتلىگۈچى: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ماركسىزم فاكولتېتىدا)

توپلاپ رەتلىگۈچى: ياسىنجان ئوسمان ئەركزات

تۆتىنچى مەزمۇن

يۈزىدە تېپىلمايدۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان ھېلىقى دوستى ئۇنىڭ بەختلىك تۇرمۇشىدىن سۆيۈنۈش بىلەن بىللە ئۇ. نىڭ سۆزىدىن شۈبھىلىنىپتۇ ھەمدە دوستىنىڭ ئا. يالىنىڭ ساداقىتىنى سىناپ بېقىش مەقسىتىدە دوستىغا ئۆز مۇددىئاسىنى بايان قىلىپ مۇنداق دەپتۇ:

— دوستۇم، بىر گەپ قىلسام ئەجەبلەنمە ھەم خاپا بولما، ھازىر بەزى ئاياللار شۇنچىلىك ھىلىد. گەرلىشىپ كەتتىكى، ھەتتا ھىلىگەرلىكتە تۈل. كىگىمۇ دەرس بېرەلەيدۇ. «بىر ئايالنىڭ ھىلىسى قىرىق شەيتاننى ئۇسسۇلغا ساپتۇ» دېگەن گەپ بار. بەلكىم، بۇنى سەنمۇ ياخشى بىلىسەن. ئەگەر ئايا. لىڭ سەن دېگەندەك ۋاپادار، كۆيۈمچان بولسا، بۇ. نىڭدىن مەنمۇ بەك خۇش. ئەمما، ئالا كۆڭۈل بولۇپ قالسا، ئىش چاتاق. «ھايۋاننىڭ ئالىسى تېشىدا، ئا. دەمىنىڭ ئالىسى ئىچىدە» دەيدىغان ئاتىلار سۆزىمۇ بار. بىلىمەن، سەن تولىمۇ ئاق كۆڭۈل، ۋاپادار يى. گىت. نېمە ئۈچۈنكىن، يېقىندىن بۇيان قورسە.

بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا يېقىن ئۆتكەن ئىككى دوست بار ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇلاردىن بىرسى توي قىپتۇ. ئارىدىن بىر مەزگىل ئۆتكەن. دىن كېيىن، بویتاق دوستى توي قىلغان ھېلىقى دوستىدىن سوراپتۇ:

— ئايالنىڭ مېجەز - خاراكتېرى قانداق. راق، خېلى چىقىشىپ قالغانىلەر؟

ئۆز دوستىدىن خېلى بۇرۇنلا توي قىلىۋالغان. لىقىدىن پەخىرلىنىپ، مۇشۇنداق بىر سوئالنىڭ ئۆزىدىن پاتراق سورىلىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈپ تۇرغان دوستى تولىمۇ پەخىرلەنگەن ھالدا جاۋاب بېرىپتۇ:

— ئۇنى بىر دەپمە ئاداش، ئىككىمىز خېلى چىقىشىپ قالدۇق، بىر - بىرىمىزگە شۇنداق ئى. چەكشىپ كەتتۇقكى، خۇددى كېچە بىلەن كۈندۈز. دەك، گۆش بىلەن قاندەك، تەن بىلەن جاندەك، بې. لىق بىلەن سۈدەك بىر - بىرىمىزدىن ئايرىلالماي. دىغان بولۇپ قالدۇق. ئايالىم شۇنداق ۋاپادار، سا. داقتەمەن، ئاق كۆڭۈل ئايالكى، ئۇنىڭدەك ئايال يەر.

ياخشىلىنىۋالدىم. مەن ئۈچۈن ئۇلارنىڭ قىلمىغىدىن قالدىم، مېنى داۋالاش ئۈچۈن كۆپ چىمدار بولۇپ، ھەممە بىساتىدىن ئايرىلدى، ساق تېنى مەجرۇھ بولدى، مەن ئۈچۈن تولا يىغلاپ نۇر-لۇق كۆزلىرى ئەما بولدى. شۇنىڭ بىلەن رەھمەتلىك ئاتا - ئانام بۇرچىنى ئادا قىلىش ئۈچۈن مەن بىر ئاز ياخشىلانغان ھامانلا، مېنى ئۆيلەپ قويماقچى بولۇۋېدى، مانا سەن بىلەن تەقدىرداش بولۇپ، ئاز - تولا خاتىرجەملىككە ئېرىشتىم، لېكىن ئۇ - زاق ئۆتمەي بىچارە ئاتا - ئانام ئارقا - ئارقىدىن كۆز يۇمدى. «يېتىمىنىڭ ئاغزى ئاشقا تەگسە، بۇرنى قاناپتۇ» دېگەندەك تولىمۇ ئەپسۇس، مانا ئەمدى بۇ لەنتى كېسەلدىن ساقىيالمىدىغان ئوخشايەن، ئەلۋىدا.

دەل شۇ پەيتتە، يۇڭدېۋېتىلگەن ھېلىقى توخۇ ئۆي ئىچىدە ئۇياقتىن - بۇياققا دومىلاپ، قاناتلىرىنى پۇلاڭلىتىپ، كۆزلىرىنى چەكچەيتكىنىچە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدا چۆرگىلەپ، ئەر - ئايال ئىككىسىگە سىنىچىلاپ نەزەر سالغىنىچە «ھە، ئاشىق - مەشۇق ۋاپادارلار، مەن ئەزرائىل بولمىمەن، سىلەرنى ئۆز ھوزۇرۇمغا مەڭگۈلۈك تەكلىپ قىلغىلى كەلدىم، سىلەرنى بىر - بىرلەپ ئېلىپ كەتمەكچىمەن. ئاۋۋال قايسىڭلار مەن بىلەن كېتىسىلەر؟» دەپتۇ ھەمدە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىپ پالاق - شىپتۇ. ئايالنىڭ قورققىنىدىن جان - ئىمانى چىقىپ كەتكىلى تاسلا قاپتۇ. ئۇ لاغىلداپ تىترىگىنىچە:

— كۆرۈپ تۇرۇپسەن، مەن ساغلام، بېجىرىم تۇرۇپتىمەن. لېكىن ئېرىم ئېغىر كېسەل دەستىدىن نەچچە كۈنلۈكمۇ ئۆمرى قالدى، ئۇ ھازىرمۇ كېسەل ئازابىدا ئىغراپ ياتىدۇ، شۇڭا... — دەپتۇ ئايال ئەزرائىلغا ئېرىنى كۆرسىتىپ.

بويىتاق يىگىت ئەتىسى دوستىنىڭ يېنىغا كەپتۇ ۋە ئارتۇقچە گەپ - سۆز قىلماي «قانداق؟» دېگەندەك ئىشارەت بىلەن دوستىغا قاراپ قويغاندەك، ئايالنى تۈزۈكرەكمۇ چۈشەنمەيلا شۇنچە ماختىۋەتكەنلىكى ئۈچۈن ئىزادىن ئۆلگۈدەك بولۇپ

قىمغا بىر جىن كىرىپ، ئايالنىڭ ساداقىتىنى بىر سىناپ بېقىش خىيالىغا كېلىپ قالدىم. ئەگەر مۇۋاپىق كۆرسەڭ، مەن بۈگۈن كېچە بىر يۇڭدالغان توخۇنى ئۆيۈڭنىڭ تۈڭلۈكىدىن تاشلايمەن. سەن ئۈشتۈمتۈتلا كېسەلنىڭ تۇتقان بولۇۋېلىپ، دەھ - شەتلىك ئېڭرىغىنىڭچە يېتىۋالسىن. دەل شۇ چاغدا، قورقۇپ كەتكەن ئايالنىڭ تۈڭلۈكتىن تاشلانغان ھېلىقى توخۇنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ، نا - ھايىتى قورققان ھالدا سەندىن: «ھەي، قاراڭ، ئۇ نېمە؟» دەپ سورىدى. سەن قىلچە ئىككىلەنمەيلا: «ھەي... ئەمدى ساڭا راستىنى دېمىسەم بولمىدى، خوتۇن، شۇ كەمگىچە ساڭا دېمىگەندىم، مېنىڭ ساقىماس كېسەل بىر ئىدى، قارىغاندا ياخشىلىنىۋالدىم. سەنمۇ كۆردۈڭ، ئۇ مېنىڭ جېنىمنى ئالغىلى كەلگەن ئەزرائىل. رازى بول خوتۇن، رەنجىتكەن بولسام، مېنى كەچۈر» دەيسەن. دوستى ئۇنىڭغا ئەنە شۇنداق مەسلىھەت بېرىپتۇ. ئۇلار شۇنداق كېلىشىۋالغاندىن كېيىن، توي قىلغان دوستى سالپايغان ھالدا ئۆيىگە قايتىپ، ئۆزىنىڭ ساقسىز بولۇپ قالغانلىقىنى ئېيتىپ، يوتقانغا چىڭ چۈمكىنىپ يېتىۋاپتۇ ۋە ۋاي - ۋايلىغىنىچە «ئۇيۇ» غا كېتىپتۇ. ئايالنىمۇ ئۇنىڭغا تۈن نىسپى بولغاندا كۆزى ئۇيۇغا بېرىپتۇ. دەل شۇ پەيتتە، تۈڭلۈكتىن تۈكلىرى يوغۇزلانغان، پۈتلىرى چىگىلگەن بىر ئۆلۈك توخۇ «گۈپ» قىلىپ ئۆي ئىچىگە چۈشۈپتۇ. بۇنىڭدىن ئۆلگۈدەك قورقۇپ كەتكەن ئايال ئالاقزادىلىك ئىچىدە ئېرىدىن سوراپتۇ:

— ھەي تۇرۇڭ، تۇرۇڭ، قاراڭ، ئاۋۋ نېمە؟ ئېرى ئاران تەستە كۆزىنى ئېچىپ، ئۆھسىدىغان ھالدا تەمتىرىمەستىن جاۋاب بېرىپتۇ:

— خوتۇن، رازى بول... ئۇ مېنىڭ جېنىمنى ئالغىلى كەلگەن ئەزرائىل. مېنى كەچۈر، خوتۇن. ئەسلى ساڭا ئېيتىمىغاندىم، مەن سەن بىلەن توي نۇشۇپ توي قىلىش ئالدىدا ساقىماس بىر كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ قالغاندىم. رەھمەتلىك ئاتا - ئانىم مېنى شۇنچە ئۇزۇن يىل داۋالانغانىدى، ئەمما

توپلاپ رەتلەنگۈچى: ئەكرەمجان مەترۇسۇل ئۈمىدى

تەمسىل ۋە رىۋايەتلەر

بىلىم - تۈگمەس ئالتۇن

بۇرۇنقى زاماندا ئوقۇمۇشلۇق بىر بوۋاي ئۆت-كەنكەن، ئۇنىڭ ئەھدە، ئەزىز ئىسىملىك ئىككى ئوغلى بار ئىكەن. ئۇ بالىلىرىنى ئوقۇتۇشقا، بىلىم ئىگىلىتىشكە تولمۇ ھېرىس ئىكەن.

بوۋاي بالىلىرىنى ئوقۇشقا بەرسە، چوڭ ئوغلى ئەھدە ياخشى ئوقۇماپتۇ. كىچىك ئوغلى ئەزىز بولسا ئەلا ئوقۇپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، بوۋاي ئاغ-رىپ يېتىپ قاپتۇ. ئۇ مال - دۇنياسىنى سېتىپ ئالتۇنغا ئايلاندۇرۇپ ئوغۇللىرىغا بېرىپ: «مەندىن كېيىن قالساڭلار مۇشۇ ئالتۇنلارنى تەڭ بۆلۈشۈپ كۈنلىرىڭلارنى كۈن ئېتىڭلار» دەپتۇ. ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي بوۋاي قازا قىپتۇ. ئاكا - ئىنى يىغلاپ - قاقشاپ دادىسىنى يەرلىكىگە قويۇپ، نەزىر بېرىپ-تۇ. بىر كۈنى ئەھدە:

— ئۇكام، مەن زەرگەر خانغا بېرىپ ئالتۇننى تەپمۇ تەڭ ئىككىگە بۆلدۈرۈپ كېلەي، — دەپتۇ - دە، ئالتۇننى ئېلىپ ئۆيدىن چىقىپ كېتىپتۇ. ئە-

زىز ئاكىسىنى ساقلاپتۇ. كەچ كىرىپتۇ، ئاكىسى قايتىپ كەلمەپتۇ، ئەتىسىمۇ كەلمەپتۇ. ئەسلىدە ئۇ ئالتۇنلارنى ئېلىپ قېچىپ كەتكەن ئىكەن.

دادىسى ۋە ئاكىسىدىن ئايرىلغان ئەزىز تولمۇ قايغۇرۇپتۇ، ئاخىر دادىسى قالدۇرۇپ كەتكەن قەلەم-نى ئېلىپ، پۈتۈن زېھنىنى يىغىپ ھۆسنخەت يېزىشنى مەشىق قىلىشقا كىرىشىپتۇ. كۈنلەر ئۆتۈپ، ئۇ ئۈستى خەتتات بولۇپ يېتىشىپتۇ.

بىر كۈنى ئەزىز بازار ئايلىنىپ كېتىۋاتسا، ئوردا جاكارچىسى كىشىلەرگە «خالايق، ئاڭلىمىدىم دېمەڭلار، ئوردىغا پۈتۈكچى ئالماقچى، ئىختىيار قىلغانلار ئۆزىنى مەلۇم قىلسۇن. پۈتۈكچىلەردىن پادىشاھ ئۆزى ئىمتىھان ئالىدۇ!» دەپ جاكارلاپتۇ.

ئەزىز بېرىپ ئىمتىھانغا قاتنىشىپتۇ. ئۇ ھۆسنخەتنى شۇنداق چىرايلىق يېزىپتۇكى، ئوردا ئەھلى ھەيران قاپتۇ. ئۇنىڭ يازمىلىرىنى كۆرگەن پادىشاھ ئەزىزنى دەرھال ئوردا پۈتۈكچىلىكىگە تەيىنلەپتۇ.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە پادىشاھ ھەمراھلىرىنى ئە-گەشتۈرۈپ باشقا ئەلگە بارغاندا، ئەزىزنىمۇ بىللە

بېلى مۈكچەيگەن دېھقان ئىككى مو يەرگە كۆچەت تىكىپ باغ قىلىۋاتقۇدەك. بۇنى كۆرگەن باي كۈلۈپ كېتىپ «بۇ ھاماقەت ئادەمكەن» دەپتۇ - دە، ئېتىنى توختىتىپ بوۋايدىن سورايتۇ:

— ھەي بوۋاي، ئۆمرۈڭنىڭ غۈلىچى تۈگەپ، غېرىچى قايتۇ، بەربىر بۇ كۆچەتلەرنىڭ مېۋىسىنى يېيەلمەيسەن، ئاۋارە بولۇپ جېنىڭنى قىيىنغۇچە، ئارام ئالساڭ بولماسمىدى؟ — دەپ سورايتۇ.
بوۋاي بايغا:

— مەن ھازىر ئارام ئالمايمەن، مەڭگۈ ئارام ئالدىغان ۋاقتىمۇ يېقىنلىشىپ قالدى، سىلى دەپ-گەندەك بۇ كۆچەتلەرنىڭ مېۋىسىنى ئەسلا يېيەلمەيمەن، ئەمما مەندىن كېيىن قالغان ئادەملەر يەپ، مېنى ئەسلىسە، شۇ چاغدا دۇنيادا مېنىڭ قىلغان ئەمگىكىمۇ، نامىمۇ مەندىن كېيىنكى ئەۋلاتلار بىلەن قالسا دەپ ئويلايمەن، — دەپتۇ.
باي بوۋاينىڭ جاۋابىغا چىن كۆڭلىدىن قايىل بولۇپ:

— بارىكالا بوۋا، ئەجرىڭز ھەرگىزمۇ يەردە قالمايدۇ، — دەپتۇ ھەمدە بوۋايغا مىڭ تەڭگە بەرپتۇ. باغۋەن بوۋاي باي بەرگەن مىڭ تەڭگىنى قولغا ئېلىپ كۈلۈپ كېتىپتۇ.

— نېمىگە كۈلىسىز؟ — دەپ سورايتۇ باي.
— باشقىلار كۆچەت تىكىپ، تۆت - بەش يىلدىن كېيىن ئاندىن ئاغزى مېۋىگە تەگسە، مەن قويغان كۆچتەمنىڭ مېۋىسىگە شۇ يىللا ئاغزىم تەگكەنلىكىگە كۈلدۈم، — دەپتۇ بوۋاي، شۇنىڭدىن كېيىن: «ياخشىدىن باغ قالار، ياماندىن داد ۋە نەپەرەت» دېگەن ھېكمەت قالغانىكەن.

دېمەك، بوۋاي قىلغان ياخشى ئىشىغا، ھالال ئەجرىگە يارىشا تېگىشلىك جاۋابقا ئىگە بولدى. ئا- دەم باشقىلارغا مېھىر - مۇھەببىتىنى بېغىشلىسا، ئۆزىنىڭ كۈنلىرىمۇ خۇشال ئۆتىدۇ.

(ئېيتىپ بەرگۈچى: پوسكام ناھىيە سەيلى يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپتىن پىنسىيەگە چىققان ئوقۇتقۇچى داۋۇت پازىل)
(توپلاپ رەتلىگۈچى: يەكەن ناھىيەلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتە)

ئېلىۋاپتۇ. ئۇلار بارغان يېرىدە بازار ئارىلاۋېتىپ بىر يىگىتنىڭ:

«دادامدىنمۇ ئايرىلدىم،
ئۈكەمدىنمۇ ئايرىلدىم.
مۇساپىرىمەن بۇ يۇرتقا،
قانائىتىمدىن قايرىلدىم.»

دەپ تىلەمچىلىك قىلىۋاتقىنىنى كۆرۈپتۇ. ئەزىزنىڭ ئۇنىڭغا رەھىمى كېلىپ بىر تىللا بېرىپتۇ. تىلەمچى بېشىنى كۆتۈرۈپ شۇنداق قارايتىكەن، ئەزىز ئۇنى دەرھال تونۇۋاپتۇ. ئەسلىدە تىلەمچى ئەزىزنىڭ ئا- كىسى ئەھدە ئىكەن. ئەمما ئەھدە ئۈكسىنى پەقەتلا تونۇيالماپتۇ. ئەزىز ئاكىسى چۈشكەن ساراينى ئىز- دەپ تېپىپ، كەچتە ئۇ يەرگە بېرىپ تونۇشلۇق بې- رىپتۇ، ئەھدە خىجىللىقتىن يەرگە كىرىپ كەتكۈ- دەك بولۇپ كېتىپتۇ. ئىككىسى ئۇزاق مۇڭدۇشىپ- تۇ، ئەھدە تولىمۇ ئاچچىق ھەسرەتتە:

— ئىككىمىزنىڭ كەچۈرمىشلىرىدىن شۇنى ئېنىق بىلىدىمكى، ئالتۇن ھامان تۈگەيدىكەن، ئە- ما بىلىم زادىلا تۈگىمەيدىغان ئالتۇن بايلىق ئى- كەن، مېنى كەچۈرگىن ئۈكەم، — دېگىنىچە ئېسە- دەپ يىغلاپ كېتىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئاكا - ئىنى قايتىدىن جەم بولۇپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغى- چە بىر - بىرىگە كۆيۈنۈپ، پۈتۈن ئۆمرىنى ئىلىم تەھسىل قىلىش بىلەن ئۆتكۈزۈپتۇ.

(ئېيتىپ بەرگۈچى: پوسكام ناھىيە سەيلى يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپتىن پىنسىيەگە چىققان ئوقۇتقۇچى مە- رەمىنسا توختى)

(توپلاپ رەتلىگۈچى: يەكەن ناھىيەلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتىن ئەكرەمجان مەترۇسۇل ئۈمىدى)

باغۋەن بوۋاي

بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا بىر دېھقان بولغانىكەن، ئۇ ھەمىشە كەچ يېتىپ سەھەر تۇرۇپ تىنماي ئىش- لەپ، ھالال ئەمگىكى بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن. بىر كۈنى، بىر باي ئوۋغا چىقىپ كېتىۋاتسا،

كۆرەڭنىڭ ئاقىۋىتى
 (مەسەل)

بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا، توخۇ ئۇچالايدىغان بو-
 لۇپ، ماختانچاقلىقى ۋە كۆرەڭلىكى تۈپەيلىدىن
 داغدا قالغانىكەن.
 «قاناتلىرىم نېمىدىگەن كۈچلۈك، تاجىم نې-
 مىدىگەن چىرايلىق، ئاۋازىم نېمىدىگەن جاراڭ-
 لىق!» دەيدىكەن ئۇ ھەمراھلىرى ئالدىدا داۋاملىق
 ماختىنىپ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، قاننىغا ھەددىدىن
 زىيادە ئىشەنگەن توخۇ ئەڭ ياۋاش قۇشلارنى ئۇچ-
 رىتىپ، كۆرەڭلىگەن ھالدا قاناتلىرىنى مەغرۇر
 قېقىپ تۇرۇپ مۇنداق دەپتۇ:
 — قاراڭلار، قاناتلىرىم نېمىدىگەن ئۇزۇن -
 ھە! مۇشۇ قاناتلىرىم بىلەن تاغنىڭ ئۇ چوققىسى-
 دىن بۇ چوققىسىغا ئۇچۇپ ئۆتۈش ئەمەس، كۆك
 ئاسماندىمۇ پەرۋاز قىلالايمەن!
 — تولا پو ئاتما! — دەپتۇ قۇشلار ئۆزىنى
 تەمكىن تۇتۇپ، — ئۇزاققا ئۇچۇش - ئۇچالماسلىق
 قاناتنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقىغا ئەمەس، ماھارەت-

كە باغلىق. ئەگەر سەھىپىڭىزدا ئۇچىدىغان
 بۇ گەپنى ئاڭلىغان توخۇنىڭ جۇدۇنى تۇتۇپتۇ:
 — سەنلەرنىڭ قاننىڭ قىسقا بولغاچقا، ئا-
 كاڭ قارىغايىنىڭ كارامىتىنى كۆرەلمەي شۇنداق دې-
 يىشىۋاتىسەن! ئۇزاققا ئۇچۇش - ئۇچالماسلىق قا-
 ناتنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقىغا باغلىق بولمىسا،
 ئۇنداقتا، قېنى مەن بىلەن بەسلىشىپ بېقىشقا
 جۈرئەت قىلىشالامسەن؟
 شۇنىڭ بىلەن توخۇ ئۆزىنى چاغلىماي قۇشلار
 بىلەن بەسلىشىپ ئۇچۇپتۇ. لېكىن، ئۇچا - ئۇچ-
 مايلا توخۇ قاناتلىرىنى ھەرقانچە قاققان بولسىمۇ،
 كۆزلىگەن نىشانغا زادىلا يېتەلمەي، يېرىم يولدىلا
 بىر ھويلىغا چۈشۈپ كېتىپتۇ - دە، نومۇستىن
 سىرتقا زادىلا چىقالماپتۇ، شۇنىڭدىن باشلاپ، توخۇ
 ئۆي قۇشىغا ئايلىنىپ كېتىپتۇ. قۇشلار بولسا
 قارشى چوققىغا بىمالال ئۇچۇپ بېرىپ قونۇپ، شۇ
 يەردە ئۇۋا ياساپ بەھۇزۇر ياشاپتۇ. شۇنىڭدىن
 باشلاپ: «ئۆزۈمنى چاغلىماي شىلتىڭ ئېتىپتە-
 مەن، ئورنۇمدىن تۇرالماي ھەپتە يېتىپتىمەن» دې-
 گەن تەمسىل شۇنىڭدىن قالغانىكەن.

(ئېيتىپ بەرگۈچى: پوسكام ناھىيە سەيلى يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ
 پېنسىيونىرى مەرەمنىسا توختى)
 (توپلاپ رەتلىگۈچى: يەكەن ناھىيەلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتە)

توپلاپ رەتلىگۈچى: يۈسۈپ ئەخمەت

ئۆمر قارى بىلەن ماريخاننىڭ ئىپتىدائىي

مۇھەررىردىن: ئىپتىدائىي ئۇيغۇرلارنىڭ توي - تۆكۈن، مەشرەپلىرىدە ئورۇندىلىدىغان، كەيپىياتنى كۆتۈرۈپ، كىشىلەرنىڭ روھىنى كۆتۈرىدىغان بىر خىل سەنئەت شەكلى. بۇنىڭدا ئەرلەر تەرەپتىن گەپ - سۆزگە، قوشاق توقۇشقا ماھىر بىر كىشى، ئاياللار تەرەپتىنمۇ گەپچى، قىزىقچى، قوشاقچى بىر كىشى ئوتتۇرىغا چىقىپ ئۆزئارا قوشاق ئىپتىدائىي سورۇن كەيپىياتىنى يۇقىرى كۆتۈرىدۇ.

تۆۋەندە پېشقەدەم قومۇل مۇقاملىرى ئۇستازى، قومۇل خەلقىنىڭ ھۆرمەتكە سازاۋەر داڭلىق نەغمىچىسى، ھازىر جاۋاب قوشاقچىسى ئۆمر قارى ۋە ئۇ ئۆزى يېتىشتۈرگەن خەلق سەنئەتكارى، مەرھۇم ئايالى ماريخاننىڭ ئۆزئارا ئىپتىدائىي تىشقان قوشاقلىرى كەڭ كىتابخانلارنىڭ ھوزۇرىغا سۈنۈلدى.

ئەر: ئېرىقىڭدا سۇ يوقمۇ؟

بېلىقلارغا نە بوپتۇ؟

خەق ئوينىسا ھېچ گەپ يوق،

بىز ئوينىساق نە بوپتۇ؟

ئايال: ئاق چەكمەن، قىزىل چەكمەن،

رەڭدە بوپىغان چەكمەن.

جۇگانلاردا ھېچ گەپ يوق،

يىگىتلەر ئەجەپ دەردمەن.

ئەر: قۇچقاچ قوندى قامغاقتا،

تورغاي قوندى قامغاقتا.

يار بىلەن زاغرا يېسەك،

شېكەر تېتار تاماقتا.

ئايال: باغدا گۈللەرنى ئۈزۈپ،

غۇنچىسىنى ئوينىتاي.

ئىككى دۇنيالىق يارىم،

سۆزۈڭنى قانداق ئۇنتىتاي؟

ئەر: ئاق چەكمەن، قارا چەكمەن،

يار ئۈچۈن چاپاي كەتمەن.

يارىم كەتمەن بەرمىسە،

كۆڭلەكچان كېتەي دەردمەن.

ئايال: لەغمىنىڭنى يېمەيمەن،
سىركەك بىلەن لازاڭ يوق.
ئەمدى سېنى سۆيمەيمەن.
بۇرۇنقىدەك ياڭزاڭ يوق.

ئەر: بۇ ئۆيلەرنىڭ لىملارى
تاغدا كەسكەن چىڭگاڭدەك.
ئالدىمدىكى ماريخان
قېرىپ قالغان ھىڭگاڭدەك.

ئايال: بۇ ئۆيلەرنىڭ لىملارى
قىزىل قارىغاي ئوخشايدۇ.
ئالدىمدىكى بۇ قارىي
خام كاۋىغا ئوخشايدۇ.

ئەر: يارىم كېلىدۇ قاراپ،
سۈمبۈل چاچىنى تاراپ.
مەن يارغا نېمە قىلدىم،
يامان كۆزىدە قاراپ.

ئايال: ئالمنى بېرىڭ دەيسىز،
بەرسەم كىم بىلەن يەيسىز؟
يار قەدرىنى بىلمەيسىز،
تاشلىۋەتسەم يىغلايسىز.

ئەر: ئۇيانمۇ ئۆتەشىم بار،
بۇيانمۇ ئۆتەشىم بار.
سەن ياراتمىساڭ مېنى،
قۇرغۇيدەك ئاداشىم بار.

ئايال: سەن كىيسەڭ ياراشمايدۇ،
ئاق باسما، قىزىل باسما.
ئىزدىسەم ھېچ تېپىلماس،
ساڭا ئوخشاش لىڭتاسما.

ئەر: ھاۋا ئوخشار ھاۋاغا،
بۇلۇت ئوخشار نېمىگە؟
سېمىزگىنە شۇ يارىم
ئوخشايدىكەن كېمىگە.

ئايال: ئىلى يولىدا كۆردۈڭمۇ،
شاڭغا يايغان چەكمەنى؟
بۇ شەھەردە كۆردۈڭمۇ،
سەنمۇ مەندەك دەردمەنى؟

ئەر: ئۆستەڭنىڭ تېگى قاتتىق،
چاپاي دېسەم كەتمەن يوق.
دەردىمنى ئېيتاي دېسەم،
ماڭا ئوخشاش دەردمەن يوق.

ئايال: ئۆستەڭدىكى سۈزۈك سۇ،
مۇزلاپ قاپتۇ ئەينەكتەك.
قاچانغىچە يۈرەرمىز،
كاككۇك بىلەن زەپنەپتەك؟

ئەر: ئاتنىڭ ئوبدىنى تورۇق،
قىزنىڭ ئوبدىنى ئورۇق.
يىگىتلىك قىلاي دېسەم،
پۈتۈمدا يوغان چورۇق.

ئايال: سەن ئېسىپسەن بەش تۇمار،
تۇمار ئاسمىغان كىم بار.
ياشلىقتا، غېربىلىقتا
ئاداشمىغان كىم بار.

ئەر: تولا قارىدىم ساڭا،
بىر قارىدىڭ ماڭا.
قارىمىساڭ قارىما،
كۆيۈپ قالمىدىم ساڭا.

ئايال: سۇ قايرىلىپ ئاقمايدۇ،
يار قايرىلىپ باقمايدۇ.
يار قايرىلىپ باققاندا،
بىر خىيالى ياقمايدۇ.

ئەر: سىرلىق ساندۇق ئىچىدە
ئالتۇن ئوشۇق ئوينايدۇ.
شۇغىنە مېنىڭ يارىم
كۆزى بىلەن قىينايدۇ.

ئەقىدە ساقلىغان يارنىڭ
قۇچقىدا جان بەرسەم.

ئەر: غىجىكىم جاراڭلايدۇ،
مارىخان، ئاڭلاپ قويۇڭ.
يۈرەك بېغىشىم سىزدە،
ھالىمنى سوراپ قويۇڭ.

ئايال: كۆڭۈل سېزىدۇ دەيدۇ،
كۆڭۈلنىڭ سەزمىكى راستتۇر.
يار قەدرىگە يەتكەندە
سۆيمەك يۈرەككە خاستۇر.

ئەر: غىجەك تارتىمەن، يارىم،
ئاڭلىغىن دىلىڭ بىلەن.
ئالتە كۈنلۈك ئالەمنى
ئۆتكۈزەي سېنىڭ بىلەن.

ئايال: يارىمنىڭ مىنگەن ئاتى،
ئالا قاشقا تورۇق ئات.
مەن خۇداغا راست ئېيتاي،
كۈندە ئېتىمەن ئۇنى ياد.

ئايال: جەرەن ئاتنىڭ يورغىسىنى
مىنىپ چاپسال كىلەرسەن.
مارىخاننىڭ بىگىسىنى
بىردەم تۇرۇپ بىلەرسەن.

ئەر: تاغ باشىدا ئولتۇرسام،
ئېگىز دۆڭلەر تۈز كۆرۈنەر.
قىزىل كۆڭلەك ئىچىدە
قېرى جۇگان قىز كۆرۈنەر.

ئايال: يارىمنىڭ جۈپتى بولسام،
بوستاننىڭ گۈلى بولسام.
يار بىلەن تېپىشقاندا
كۆزىنىڭ نۇرى بولسام.

ئەر: ئىشك ئالدى باراڭلىق،
چۆمۈچ ساپتۇ چىرايلىق.
شۇنچە خەق ئاراسىدا
مېنىڭ يارىم چىرايلىق.

ئايال: يار، ئۆيۈڭ يېقىن بولسا،
ئاغزىم بىلەن دان بەرسەم.

(«قومۇل نەزمىلىرى» ناملىق كىتابتىن ئېلىندى)

(توپلاپ رەتلىگۈچى: قومۇل ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمەكىنىڭ پىنسىيونېرى)

توپلاپ رەتلەنگۈچى: سابىرجان سىيىت

ئىككى رىۋايەت

كەپتەر

تەلەپ قىلايلى دەپسە، بىرسى كالا تەلەپ قىلايلى، دەپ-
تۈ؛ بىر قىزى ئۈنچە - مەرۋايىت تەلەپ قىلايلى دەپسە،
يەنە بىر قىزى تاۋار - دۈردۈن تەلەپ قىلايلى، دەپتۈ.
ئۇلار ئىككى كۈن تالاش - تارتىش قىلىپ بىرلىككە
كېلەلمەپتۈ.

ئائىلە باشلىقى يېڭى كېلىننىڭ يوقلۇقىنى
بىلىپ، ئۇنى چاقىرتىپتۇ.

يېڭى كېلىن مەسلىھەتكە چاقىرىپ كېلىنىپ-
تۈ. ئاتا بولغان ۋەقەنى كېلىننىڭ سۆزلەپ، كەپ-
تەردىن قانداق بايلىق ئېلىپ قېلىش توغرىسىدا
مەسلىھەت سورايتۇ.

كېلىن كۆپ ئويلىنىپتۇ:

— بىز جەمەتلىك ئائىلە، شۇڭا كەپتەردىن
تىنچ - ئىناقلىقنى سورايمىز، ئىناقلىق بولسا ئى-
شىمىز راۋاج تاپىدۇ، ئۆيگە بەرىكەت، بەخت ياغىدۇ،
جېدەل - ماجرا بىزدىن قاچىدۇ، خاتىرجەم ياشاي-
مىز، — دەپتۈ.

ئاتا بۇنى ئاڭلاپ، خوشال ھالدا:

بار ئىكەن، يوق ئىكەن، ئاچ ئىكەن، توق ئى-
كەن. شۇ زامانلاردا تولمۇ باي، دۆلەتمەن چوڭ بىر
ئائىلە ئىجىل - ئىناق ياشىغانىكەن. چۈنكى، بۇ
ئائىلىدە تىنچلىق سىمۋولى بولغان، خاسىيەتلىك
بىر كەپتەر ئۇلار بىلەن بىللە ياشايدىكەن. بىر كۈ-
نى كەپتەر ئائىلە باشلىقىغا:

— مەن سىلەرنىڭ ئۆيۈڭلاردا ئۇزۇن يىل تۈ-
رۈپ بەكمۇ زېرىكىپ كەتتىم، ئەمدى كەتمەكچى-
مەن، كېتىشتىن بۇرۇن نېمە ھاجىتىڭلار بولسا
دەڭلار، ئورۇندايمەن، — دەپتۈ.

— ئۇنداق بولسا ماڭا ئۈچ كۈن مۆھلەت بې-
رىڭ، مەن ئائىلەمدىكىلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ،
ئاندىن سىزگە لازىملىق نەرسىمىزنى ئېيتاي، —
دەپتۈ ئائىلە باشلىقى.

ئائىلە باشلىقى ھەممەيلەننى يىغىپ بولغان ۋە-
قەنى سۆزلەپتۈ. ئۇلار مەسلىھەتلىشىپتۇ. بىرسى قوي

شۇنىڭ بىلەن خامۇش جاھان كېزىشنى باشلاپتۇ. ئۇ بىر كەنتكە بارسا، بىر توپ جامائەت بىر مەيىتىنى دەپنە قىلىۋاتقاندىن، خامۇش ئۆلگۈچىنىڭ ئىسمىنى سوراپ كۆرسە، «ھايات» ئىكەن.

— «ھايات» ئىسمىنىڭ كىشىمۇ ئۆلەمدۇ؟ — دەپ سوراپتۇ خامۇش بۇنىڭدىن ئەجەبلىنىپ.
— مەيلى «ھايات» ئىسمىنىڭ ئادەم بولسۇن، ياكى «ۋاپات» ئىسمىنىڭ ئادەم بولسۇن، بەربىر ئۆلىدۇ، — دەپتۇ ئۇنىڭ يېنىدا تۇرغان بىرسى.
خامۇش بۇ گەپنى ئاڭلاپ، يەنە يولغا راۋان بوپتۇ. بىر شەھەرگە كەلسە كوچىدا بىر ئەر كىشى خوتۇنىنى ئۇرۇۋاتقۇدەك.

— بۇ نېمە ئادەم؟ — دەپ سوراپتۇ خامۇش.
— بۇ ئەر كىشىنىڭ ئىسمى «ياۋاش»، ئايالدىكى نىڭ ئىسمى «سائادەت»، — دەپ چۈشەندۈرۈپتۇ بىر كىشى، — بۇ ئەر كىشىنىڭ ئاچچىقى بەك يا-مان، بىچارە ئايال نامراتچىلىقتا تۇرمۇشنى قانداق ئۆتكۈزۈشنى بىلمىگەنلىكتىن، ئىككىسى دائىم جېدەل قىلىپ ئۇرۇشىدۇ.

خامۇش چۈشەنمەستىن سوراپتۇ:
— بۇ ئادەمنىڭ ئىسمى «ياۋاش» تۇرۇقلۇق نېمىشقا بۇنداق سەپرا، قوپالدى؟ ئۇنىڭ ئىسمى «سائادەت» تۇرۇقلۇق نېمىشقا شۇنچە نامرات بولۇپ قالغاندۇ؟

ھېلىقى كىشى ھومىيىپ تۇرۇپ:
— سەن بىر ساراڭ ئىكەنسەن، — دەپتۇ.
خامۇش بۇ ئىشلارنى چۈشەنەلمەي يولغا راۋان بولۇپتۇ. بىر كىشى ئۇنىڭدىن يول سوراپتۇ. خا-مۇش ئۇنىڭغا يولنى ئېيتىپ بېرىپ، ئىككىسى بىللە مېڭىپتۇ. ھېلىقى كىشى ئۆزىنىڭ ئىسمى «يولباش» ئىكەنلىكىنى ئېيتىپتۇ. خامۇش بۇنى ئاڭلاپ تۇرۇپ قېلىپ:
— تازا غەلىتە ئىش. ئىسمىڭىز «يولباش» تۇ-رۇقلۇقمۇ يەنە خەقتىن يول سورايدىكەنسىزغۇ؟ — دەپتۇ.

— ھەببەللى، كەپتەردىن ئېلىپ قالدىغان نەرسىمىز تېپىلدى، — دەپتۇ.

ئۈچىنچى كۈنى كەپتەر كېلىپ: «مەندىن نېمە تەلەپ قىلماقچى بولدۇڭلار؟» دەپتىكەن، ئاتا:

— بىز تىنچ - ئىناقلىقنى ساقلاپ قالماقچى، بىزگە شۇنى بېرىپ كېتىڭ، — دەپتۇ.

— مېنىڭ ئېلىپ كەتمەكچى بولغىنىمۇ دەل تىنچ - ئىناقلىق ئىدى، بۇنى سورىساڭلار بېرەي، بىراق ئەمدى مەنمۇ كەتمەيدىغان بولدۇم، — دەپتۇ كەپتەر. «ئىتتىپاقلىق كۈچ» دېگەن ماقال شۇنىڭدىن قالغانىكەن.

(توپلاپ رەتلەنگۈچى: قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيەلىك رادى-يو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسىدىن سابىر جان سېيىت)

ئىسمىدىكى ھېكمەتلەر

بۇرۇنقى زاماندا بىر بالا بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى خامۇش ئىكەن. ئۇ يۇرتىدىكى بىر موللىدا ئوقۇيدىكەن. بىر كۈنى خامۇشنىڭ ساۋاق ۋاقتىدا ئۆزى-نىڭ سۆزىگە قۇلاق سالماي، قانداقتۇر بىر ئىش ئۈستىدە ئويلىنىپ ئولتۇرغانلىقىنى سەزگەن موللا:

— ھەي خامۇش، نېمىشقا سۆزۈمگە قۇلاق سالمايسەن؟ — دەپ سوراپتۇ.

— مەن ئىسمىم توغرىلىق ئازابلىنىۋاتمەن، — دەپتۇ خامۇش، — چۈنكى مېنىڭ ئىسمىمنى ئاڭ-لىغان كىشىلەر مېنى چېچەن ئەمەسكەن دەيدۇ، شۇڭا مېنىڭ ئىسمىم ئاتالغاندا بەك بىئارام بولىمەن. ئەسلىدە مەن خېلى چېچەن، زېرەك ئىدىم، نېمە ئۈچۈن ماڭا خامۇش دەپ ئىسمىم قويۇلۇپ قالدىكىن؟

موللام بىر ئاز ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن دەپتۇ:
— ئۇنداق بولسا، سەن پۈتۈن جاھاننى كېزىپ كۆر. ئۆزۈڭگە ياققان ئىسمىنى تاپساڭ، ئىسمىڭنى شۇنىڭغا ئۆزگەرتىۋالساڭ بولىدۇ.

ئاخىر خامۇش موللىنىڭ يېنىغا قايتىپ كەپ -
 لىپ دەپتۇ:
 — موللام، مەن ھەممىنى كۆردۈم، «ھايات»
 ئىسىملىكىمۇ ئۆلىدىكەن، «ياۋاش» ئىسىملىكىمۇ
 بەدخۇي، قوپال كېلىدىكەن، «سائادەت» ئىسىملىكى -
 مۇ نامرات بولىدىكەن. «يولباش» ئىسىملىكىمۇ يول -
 دىن ئادىشىپ قالىدىكەن. «گاداي» ئىسىملىكىمۇ باي
 بولىدىكەن. مەن شۇنى چۈشەندىمكى، گەپ ئىسىم -
 دە ئەمەس، ھەرىكەتتە ئىكەن. شۇڭا، ئىسىمنى
 ئۆزگەرتىشىمنىڭ ھاجىتى يوق ئىكەن.

«يولباش» خامۇشنىڭ بۇ گېپىنى ئاڭلاپ، «بۇ
 بىر ساراڭ نېمە ئىكەن» دەپ ئويلاپ، ئۆز يولىغا
 كېتىپ قاپتۇ.
 خامۇش بىر بازاردىن ئۆتكەندە، بىر ئادەم:
 — ھەي گاداي، بۇ قېتىمقى ئوقتىڭدە بىر
 مۇنچە پۇل تاپقانسەن؟ — دېسە، يەنە بىرسى:
 — كۆپ ئەمەس، جەمئىي بىرەر مىليون ئەت -
 راپىدا پۇل تاپتىم، — دەۋاتقۇدەك. خامۇش «گاداي
 كىشى قانداق قىلىپ بايغا ئايلىنىپ قالغاندۇ؟» دەپ
 چوڭقۇر ئويغا چۆكۈپتۇ.

(توپلاپ رەتلىگۈچى: قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيەلىك رادىيو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسىدە)

هۆمه‌ین ئافی سزغان

پادشاهی بنگمت

تۇرغۇن ئابدۇسالام

سۇ تۈگمىنى (ماي بوباق)

源 泉 (布拉克)

(维吾尔文) 总160期 (قوش ئايلىق ژۇرنال) ئومۇمىي 160-سان
 BULAK A BIMONTHLY JOURNAL IN UIGHUR LANGUAGE
 主编:买买提江·马合木提 副主编:穆合塔尔·马木提 باش مۇھەررىر: مەمەتجان ماخپوت مۇئاۋىن باش مۇھەررىر: مۇختار مامۇت

新疆人民出版社编辑出版
 (乌鲁木齐市解放南路348号)
 乌鲁木齐市鑫五方包装彩印有限公司
 乌鲁木齐市邮局发行
 中国国际图书贸易总公司国外发行
 全国各地邮局订 阅

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۈزدى ۋە نەشر قىلدى
 (ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348-نومۇر)
 ئۈرۈمچى ئالتۇن كۆزنەك رەڭلىك باسما چەكلىك شىركىتى
 ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى تارقىتىدۇ
 جۇڭگو خەلقئارا كىتاب سودىسى باش شىركىتى چەت ئەللەرگە تارقىتىدۇ
 جايلاردىكى پوچتىخانىلار مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ

国内统一连续出版物号: CN65-1063/I
 国际标准连续出版物号: ISSN 1005-0876
 国外发行号: Q1118 邮政编码: 830001
 邮政代码: 58-108 定价: 8.50 元
 广告经营许可证号: 6500006000043

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژۇرنال نومۇرى: CN65-1063/I
 خەلقئارالىق ئۆلچەملىك ژۇرنال نومۇرى: ISSN 1005-0876
 چەت ئەللەرگە تارقىتىش ۋاكالىت نومۇرى: Q1118 پوچتا نومۇرى: 830001
 پوچتا ۋاكالىت نومۇرى: 58-108 باھاسى: 8.50 يۈەن
 ئېلان تىجارىتى ئىجازەتنامىسى نومۇرى: 6500006000043